

Н.Г. Поделяк, І.Б. Лукач, Т.В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ

СТОРІЯ

7

Розділи:

Вступ
у добу
Середньовіччя

Перші
середньовічні
держави

Середньовічний
світ
Західної Європи

Європейське
суспільство
і держави в X–XV ст.

Матеріальний і духовний
світ європейського
Середньовіччя

Країни Центральної
і Східної Європи
в Середні віки

Середньовічний
Схід

УДК 94(100)“653”(075.3)
ББК 63.3(0)4я721
П44

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Подаляк Н.Г.

П44 Всесвітня історія : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.Г. Подаляк, І.Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. — Київ : Генеза, 2015. — 224 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0617-7.

У підручнику висвітлюється історія Середньовіччя – доби, яка тривала від середини V до кінця XV століття. Історія окремих країн і народів розглядається у тісному поєднанні з визначними подіями Середньовіччя. Особливу увагу приділено матеріальному, культурному, духовному життю середньовічної людини.

УДК 94(100)“653”(075.3)
ББК 63.3(0)4я721

ISBN 978-966-11-0617-7

© Подаляк Н.Г., Лукач І.Б.,
Ладиченко Т.В., 2015
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2015

Дорогі семикласники!

Відтоді як існує людство, триває й інтерес до минулого – до історії.

Історія не просто розповідає про давні часи. Вона є постійною зміною поколінь, які здійснюють свій внесок у розвиток господарства, суспільства, культури. Перед кожним новим поколінням незмінно постають запитання: яке місце в історії посідає саме воно? У чому сенс його існування? Зрозуміти себе і свій час можна, лише усвідомивши власний зв'язок з попередниками, з'ясувавши, якою була людина в минулому, що вона залишила своїм нащадкам.

Від Середньовіччя нас відділяє понад п'ятсот років, проте саме в ту далеку епоху було закладено основи сучасного світу.

Ознайомитись із дивовижним світом Середньовіччя і пізнати його вам допоможе цей підручник. У підручнику ви знайдете запитання, які спонукатимуть вас до роздумів та кращого осмислення тексту. У ньому поряд із викладенням основного історичного матеріалу подано середньовічні документи, які донесли до нас подих і колорит минулого. Рядки документів дають змогу подивитися на Середньовіччя очима його сучасників і через їхні свідчення краще зрозуміти тогочасне життя. Важливо пам'ятати, що кожне джерело – результат праці конкретної людини, з її власним сприйняттям усього, що відбувалося. Тому вивчати середньовічні тексти треба дуже уважно та критично. Потрібно враховувати, хто, за яких обставин і з якою метою їх писав. Допоможуть вам у цьому запитання до документів.

Чимало можуть розповісти також ілюстрації – малюнки та мініатюри із середньовічних рукописів, фотографії історичних пам'яток. Уважно роздивляйтеся їх, це сприятиме появі більш яскравого уявлення про Середньовіччя. Введені в основний текст «Подробиці» розширять знання про історичну особу, дадуть змогу дізнатися більше цікавого про окремі історичні події.

Важливу роль під час вивчення історії відіграють карти. Працюючи з ними, ви зможете прослідкувати, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби Середньовіччя.

На сторінках підручника ви натрапите на чимало нових слів. Вони виділені напівжирним шрифтом і мають пояснення. Крім того, у кінці підручника вміщено словник термінів.

Кожний параграф починається і завершується запитаннями, практичними та творчими завданнями до теми. Вони не лише допоможуть перевірити та закріпити отримані знання, а й розвинуть ваші уміння працювати з картами та ілюстраціями, запам'ятати основні дати, навчаться розмірковувати, відрізнити істину від вигадок і робити самостійні висновки.

Усе це допоможе відчувати живу історію, почути голос далекої епохи, навчитися розуміти й любити розмаїтий світ Середньовіччя.

Вступ у добу Середньовіччя

Пригадайте, яка писемність існувала в стародавньому Єгипті, Китаї. У чому полягала своєрідність і неповторність кожної стародавньої цивілізації?

1. Спадщина
Стародавнього
світу

2. Три періоди
Середньовіччя

3. Різні образи
Середньовіччя

4. Досягнення
Середньовіччя

5. Звідки ми
черпаємо знання
про Середні віки

1. Спадщина Стародавнього світу. Епоха Стародавнього світу, що продовжувалася кілька тисячоліть, є найдавнішою в історії людства. Пригадайте, вивчаючи її, ви поринали в прадавні часи первісного суспільства, коли з'явилася людина в повному сенсі цього слова. Первісні люди оволодівали землеробством та скотарством, ремеслом і торгівлею, вдосконалюючи знаряддя праці та створюючи нові. Саме тоді почали складатися організовані людські колективи, виникла культура. Із часом у долинах річок постали перші держави та сформувалися давні високоорганізовані суспільства – цивілізації Месопотамії, Єгипту, Індії та Китаю.

Східні народи першими створили могутні держави, подарували світові основні види писемності, залишили по собі величні древні храми та єгипетські піраміди, досконалі системи зрошування та численні пам'ятки культури.

Пізніше найрозвинутішими частинами тогочасного світу стали античні Греція та Рим. Їхню історію часто називають «золотим віком» людства. Давні греки, що не знали деспотичної східної влади царів, подарували світові демократію, філософію та видатне мистецтво.

Пригадайте! Назвіть імена найвідоміших давньогрецьких філософів.

Спадкоємцями еллінів стали мешканці «міста на семи пагорбах» – Рима. Віддаючи шану грецькій культурі та полісному

устрою, стародавні римляни породили власну неповторну цивілізацію. Вони оволоділи величезними територіями, створили блискучу Римську імперію, яку населили різні народи. Проте ще задовго до своєї загибелі Римська імперія вступила в смугу занепаду. З III ст. різко погіршився стан економіки: скорочувалися посівні площі, падала врожайність, завмирили торгівля й ремесла.

Серйозних змін зазнав і державний устрій Риму. Імператор вважався вже не першим серед рівних, а володарем, особою священною. «Немає влади не від Бога» – це положення християнського вчення якнайкраще відповідало тогочасному стану речей. Побачивши в новій вірі можливість обґрунтувати свою владу, римські імператори припинили гоніння на християн. Спочатку Константин Великий дозволив відкрито сповідувати християнство, а з 381 р. воно було оголошене державною релігією.

Пригадайте! Коли виникло християнство? Чому римляни в перші століття влаштовували гоніння на християн?

Зовсім іншим стало й римське військо. Ті часи, коли воно складалося лише з повноправних римських громадян, відійшли в минуле. Звичним став набір воїнів з варварів – тих, хто розмовляв не латиною і не грецькою мовою. У майбутньому це мало згубні для Риму наслідки, перетворившись на одну з головних причин загибелі імперії.

2. Три періоди Середньовіччя. Початок доби Середньовіччя пов'язують із загибеллю наприкінці V ст. Західної Римської імперії. Зустріч двох світів – античного (греко-римського) і варварського (германського, кельтського, слов'янського) – дала поштовх глибокому перевороту, який відкрив середньовічний період всесвітньої історії. Наприкінці XV ст., з початком Великих географічних відкриттів, коли Христофор Колумб дістався на своїх кораблях берегів Америки (1492), світ вступив у Новий час.

В уяві більшості людей при слові «Середньовіччя» народжуються звичні образи: величні споруди соборів, рицарські турніри, піратські скарби, нестримна радість карнавалу, старовинні книжки у шкіряних оправах. Справді, усе це, а також безліч інших важливих, складних і цікавих подій увібрала в себе історія Середніх віків – період, що тривав у Європі понад тисячу років. Проте арена, де розгорталася середньовічна історія, не обмежувалася лише європейською територією. Вона була значно ширшою й охоплювала Східну Римську імперію (Візантію), арабо-мусульманський світ, а також країни Сходу, з якими Захід мав постійний зв'язок.

Щоб краще розуміти ті важливі зміни, що відбувалися впродовж Середньовіччя, його тисячолітню історію поділяють на три періоди. Інколи їх порівнюють з віком людини – молодістю, зрілістю і старістю. З кінця V до кінця IX ст. тривало раннє Середньовіччя, коли на руїнах античного світу народжувалося нове суспільство. X–XIII ст. – доба зрілого, або високого, Середньовіччя, час його розквіту та найвищого піднесення. XIV–XV ст. – пізнє Середньовіччя, його «осінь». На зміну цьому завершальному етапу Середніх віків приходить Новий час.

3. **Різні образи Середньовіччя.** Уперше на межі XV–XVI ст. термін «Середні віки» почали використовувати італійські вчені. Для них ідеалом служила висока культура Античності, де панували розум, освіта й класична латина – мова давньоримських письменників і поетів. Відродження цієї мови освічені люди вважали своєю заслугою і початком нової епохи. Період між Новим часом і Античністю, коли справжню латину майже забули і вживали лише зіпсовану («мужицьку»), вони назвали Середнім віком. У це тисячоліття, на їхнє переконання, відбувалося лише знищення античної спадщини – храмів, театру, літератури, філософії. Тому Середньовіччя залишалося для них «темними віками» – перервою у розвитку культури й освіти, добою занепаду, темряви й дикості порівняно з Античністю. На нього дивилися як на втрачений для людства час.

Така негативна оцінка надовго закріпилася у свідомості людей. Різні точки зору щодо суті й значення Середньовіччя зберігаються й досі. Одні згадують лише кровопролитні війни та міжусобиці, спалення інакодумців, підступність та жорстокість правителів. Від них можна почути про «суцільні жахи й тортури похмурого Середньовіччя». Інші, навпаки, створюють його світлий образ. Для них Середньовіччя – це мудрі королі, благородні рицарі, вчені монахи, працелюбні селяни й ремісники; час, коли особливо цінувалися мужність і гідність.

Рицарське військо. Мініатюра. XI ст.

Уважно розгляньте малюнок. Які обладунки були на середньовічних рицарях?

Цикли року за місяцями.
Мініатюра. IX ст.

Кравець, швець, коваль, тесляр.
Середньовічна мініатюра

■ **Попрацюйте в парях** ■ Уважно розгляньте малюнки. Назвіть пори року з верху до низу на першому з них. Поясніть, яка фігура, із зображених на другому малюнку, належить до певної професії.

Проте величезний період у тисячу років не міг бути або лише «добрим», або лише «поганим». Усе існувало разом. Королі захищали свій народ, рицарі вклонялися прекрасним дамам, філософи писали мудрі книжки, митці створювали чудові витвори мистецтва. І водночас не вщухали війни, палали вогнища, лютували пошесті й голод. Як кожна інша епоха, Середньовіччя увібрало в себе безмежні прояви життя.

■ **4. Досягнення Середньовіччя.** Від Середніх віків нас віддаляють довгі століття. Чи існує зв'язок між тим і нашим часом? Як і в чому він виявляється?

Вчений диспут. Мініатюра.
XI ст.

Яку роль відіграє центральна
фігура в темному одязі?

Середньовіччя нагадує про себе значно частіше, ніж це здається на перший погляд. Саме тоді виникла більшість сучасних держав і в основному визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй і національних мов, почали діяти перші парламенти й перші конституції.

У Європі відкрилися школи й університети, було започатковано книгодрукування.

У Середні віки запанували сучасні світові релігії: християнство – у Європі, буддизм та іслам – на Сході.

Середньовіччя подарувало людству великих святих і **правителів**, знаменитих

*Мури середньовічного міста. Мініатюра***Подумайте!**

Чому середньовічні міста обносили могутніми мурами?

учених і мислителів, геніальних поетів і художників, уславлених мандрівників і героїв. Йому належать такі винаходи, як ножиці, годинник, віконне скло, вогнепальна зброя та безліч інших. З того часу люди стали користуватися фарфоровим посудом, люстерками, виделками, милом, окулярами, гудзиками. Середньовіччя нагадує про себе забудовою старих міст з їхніми фортечними мурами та величними спорудами, один вигляд яких вражає нашу уяву.

Далеке та яскраве Середньовіччя залишило нам величезний спадок. Його осмислення допомагає краще розуміти сучасність.

- **5. Звідки ми черпаємо знання про Середні віки.** П'ятсот років віддаляють нас від кінця Середньовіччя. Не дивно, що з тієї пори до нас дійшло значно більше історичних пам'яток і джерел, ніж із сивої давнини. Джерела розрізняють залежно від того, яку інформацію вони повідомляють.

Багато про що можуть розповісти мури й вежі старовинних замків, бані соборів і церков, рицарські обладунки та ювелірні прикраси, монети й печатки, витвори мистецтва та звичайні побутові речі. Частину з них знайшли під час розкопок археологи, частину дбайливо зберегли покоління нащадків. Такі джерела називають речовими. Їх можна побачити майже в кожному музеї.

Від Середньовіччя до нас дійшло чимало писемних джерел. Звісно, безліч їх загинула внаслідок звичайних для Середніх віків війн, пожеж та інших стихійних лих. Ті, що вдалося зберегти,

Статуетка скандинавського бога Одіна. VIII–IX ст.

Шоломи воїнів. VI–IX ст.

зібрано в спеціальних сховищах – архівах, де про них дбають фахівці. Проте й сьогодні джерела іноді гинуть. Щоб не втратити їх назавжди, а також зробити доступними для всіх, кого вони цікавлять, учені намагаються якомога більше з них опублікувати.

Пригадайте! Як називаються книжки – збірники документів?

Середньовічні автори залишили нам різні твори, які розповідають про визначні події окремих народів. Хроніки, які на Русі називали літописами, містять порічні записи всього, що відбувалося. Біографії змальовують життя і діяльність визначних людей. Поезії, романи, повісті розкривають світ почуттів і переживань середньовічної людини. А скільки цінного повідомляють тексти законів, договорів, господарських описів, заповітів, міських книг, судових протоколів, а також ремісничих, купецьких та університетських *статутів!*

Сліди Середньовіччя простежуються в багатьох народних святах і вбранні, у селянських весіллях, дитячих іграх, деяких предметах хатнього вжитку. Народна пам'ять донесла оповіді, легенди, пісні, загадки, прислів'я, які виникли в глибині століть. Усе це – етнографічні джерела.

Пригадайте! Які народні пісні, загадки, прислів'я, що виникли в давні часи, ви знаєте або чули?

До вивчення середньовічних джерел треба братися обережно. Адже нерідко про одну й ту саму подію – битву, реформи або повстання – різні автори з певних причин розповідають по-різному. Щоб з'ясувати правдивість джерел, потрібно брати до уваги причини й обставини їхньої появи, позицію та особу автора, порівнювати повідомлення різних документів. Тільки так можна правильно зрозуміти й пояснити Середньовіччя.

Про цю епоху написано багато книжок. Завдяки праці вчених ми чимало про неї знаємо. Однак, як і раніше, Середньовіччя приховує безліч таємниць. Прагнучи розкрити їх, кожне покоління істориків

звертається до минулого з новими запитаннями й шукає на них нові відповіді. Не втрачають інтересу до Середньовіччя й сучасні люди. Одні занурюються в морські глибини в пошуках скарбів, інші досліджують старовинні рукописи, сподіваючись знайти рецепт від усіх хвороб, а деякі відтворюють середньовічні музичні інструменти і грають на них чарівні мелодії. Пізнання Середньовіччя триває.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Історію яких країн називають «золотим віком» людства?
2. У яких хронологічних межах тривало Середньовіччя? З якими подіями пов'язують його початок і закінчення? На які періоди його поділяють?
3. Поясніть походження терміна «Середні віки».
4. З яких джерел ми отримуємо знання про Середньовіччя і як їх слід вивчати?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Наведіть приклади речових, письмових та етнографічних джерел.
2. Виберіть серед наведених прикладів найбільш важливі досягнення Середньовіччя у сфері політики; в освіті та науці; у мистецтві; у побуті. Складіть таблицю в зошитах.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використовуючи текст підручника і додаткові джерела, доберіть аргументи на користь негативної точки зору щодо Середньовіччя. Наведіть приклади на підтримку позитивної оцінки. Яких аргументів буде більше?

Перші середньовічні держави

Зміст

§ 1

НАРОДЖЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ
ЄВРОПИ

§ 2

ФРАНКИ:
ВІД ДЕРЖАВИ
ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ
КАРЛА ВЕЛИКОГО

§ 3

ТИСЯЧОЛІТТЯ
ВІЗАНТІЇ

§ 4

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

§ 5

ВПЛИВ ПЕРШИХ
СЕРЕДНЬОВІЧНИХ
ІМПЕРІЙ НА
ЄВРОПЕЙСЬКУ ІСТОРІЮ

§ 1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте, які племена, що жили на теренах України в найдавнішу епоху, брали участь у Великому переселенні народів.

1. Велике переселення народів. На північ від Альп проживали численні варварські племена германців, кельтів, слов'ян. Їхні мови належать до однієї, індоєвропейської, мовної сім'ї. Мабуть, далекі предки цих народів мешкали по сусідству. Стародавньою батьківщиною германців були південне і північне узбережжя й острови Балтійського моря, Скандинавський та Ютландський півострови. Глобальне похолодання змусило германців поступово переселятися в тепліші краї. На початку нашої ери вони вже займали простір між річками Рейн, Одер і Дунай. Землі, придатної для землеробства, тут було небагато. Переважали прекрасні пасовиська. Тому головним заняттям германців стало скотарство, а основним багатст-

вом – бики, воли й корови. Непогано знали германці й землеробство. Вони користувалися ралом і плугом, вирощували ячмінь, просо, пшеницю, льон. Досить активно германські племена займалися торгівлею, зокрема з римлянами. Мешкали вони в невеликих селах або хуторах. Римський історик Корнелій Тацит (бл. 55–120) повідомляє, що вони «оселяються на відстані один від одного, де кому сподобається ручай, галявина або гай». Для житла будували довгі та високі дерев'яні хати, розраховані на велику сім'ю з 20–30 осіб. У негоду там тримали й худобу.

Жили германці громадою. Її членами вважалися вільні рівноправні чоловіки, які займалися сільськогосподарською працею. Водночас вони були воїнами й мали право брати участь у народних зборах.

Германець на колінах

Полонені германці

Вищим органом влади в германців були народні збори. У них брали участь усі повнолітні вільні чоловіки, за винятком тих, хто боягузством згавнів себе в битві. Народні збори розглядали питання війни та миру, судили злочинців, обирали із числа найзнатніших одноплемінників

старійшин і вождів. Племінні вожді, або **конунги**, очолювали військо та представляли інтереси племені в міжнародних справах. Рада старійшин вирішувала поточні, насамперед судові, справи. Германці не знали писемності, тому свої звичаї і закони передавали наступним поколінням усно – від батька до сина.

Рада в германців

У IV–VII ст. по Європі одна за одною прокотилися могутні хвилі варварських нашеств. Десятки германських, слов'янських, сарматських та інших племен

знялися з місць, де вони жили сотні років, і вирушили на завоювання нових земель. До масового пересування їх змусило:

- різке похолодання;
- зростання кількості населення в результаті збільшення сільськогосподарської продукції після запровадження залізних знарядь праці;
- тиск кочівників зі Сходу;
- боротьба за владу і витіснення переможених за межі своїх земель;
- утворення військової знаті, яка прагнула військової здобичі та нових підвладних їй територій.

Це дивовижне явище увійшло в історію як доба Великого переселення народів. Початком Великого переселення народів був рух германських племен готів на південь, вони пройшли через землі слов'ян у Північне Причорномор'я. Ті готські племена, що осіли в пониззі Дніпра, стали називати остготами (східними готами), а тих, що оселилися між Дніпром і Дунаєм, назвали вестготами (західними готами). Античні автори писали, що близько 260 р. готи захопили декілька античних міст-держав: Ольвію, Тіру та Боспорське царство. Готи утво-

рили на північ від Чорного моря свою державу. З IV ст. серед германців почало поширюватися християнство у вигляді аріанства. Воно оголошувало Христа істотою, нижчою за Бога-Отця, і за це пізніше засуджувалося церквою. Першими аріанство прийняли готи. Серед них проповідував священник Ульфїла, який переклав Біблію з латини готською мовою. Християнізація прискорила виникнення в германців держави.

Справжньою катастрофою стала поява в Європі кочівників гунів. Вони прийшли з далеких степів Азії і зламали опір готів. Остготи підкорилися гунам, вестготи – знайшли притулок у Римі. Імператор доручив їм охорону римських кордонів, забезпечуючи натомість продовольством. Невдовзі зловживання римських чиновників викликали повстання вестготів. У 378 р. біля міста Адріанополя вони вцент розбили римлян. Імператор загинув, римське військо було знищене. Відтепер імперію захищала армія, сформована переважно з варварів. Зрозуміло, що не завжди вона була надійною.

Документ

І ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

Королів германці обирають за знатністю, а військових ватажків – за доблестю. При цьому королі не мають необмеженої чи свавільної влади, а вожді стоять на чолі тому, що подають приклад, а не тому, що мають право наказувати; тому, що вони хоробрі, виділяються в бою, б'ються попереду війська і цим викликають подив...

У незначних справах радяться старійшини, у важливих – усі, причому ті справи, щодо яких рішення приймає народ, попередньо обговорюються зі старійшинами...

Під час бою ганьба вождю, якщо його дружина покаже себе хоробрішою за нього, дружині ж соромно відставати від вождя. Повернутися живим з бою, у якому загинув вождь, – означає на все життя вкрити себе ганьбою і безчестям... Вожді б'ються за перемогу, дружинники – за вождя. Якщо плем'я, у якому вони народилися, скніє в тривалому мирі та бездіяльності, то чимало знатних юнаків вирушають до тих племен, які на той час десь воюють. Адже цьому народові спокій противний, та й легше відзначитися серед небезпек, а прогнати велику дружину можна лише грабунком і війною...

Землю займають усі по черзі за числом робітників і згодом розділяють її між собою за гідністю...

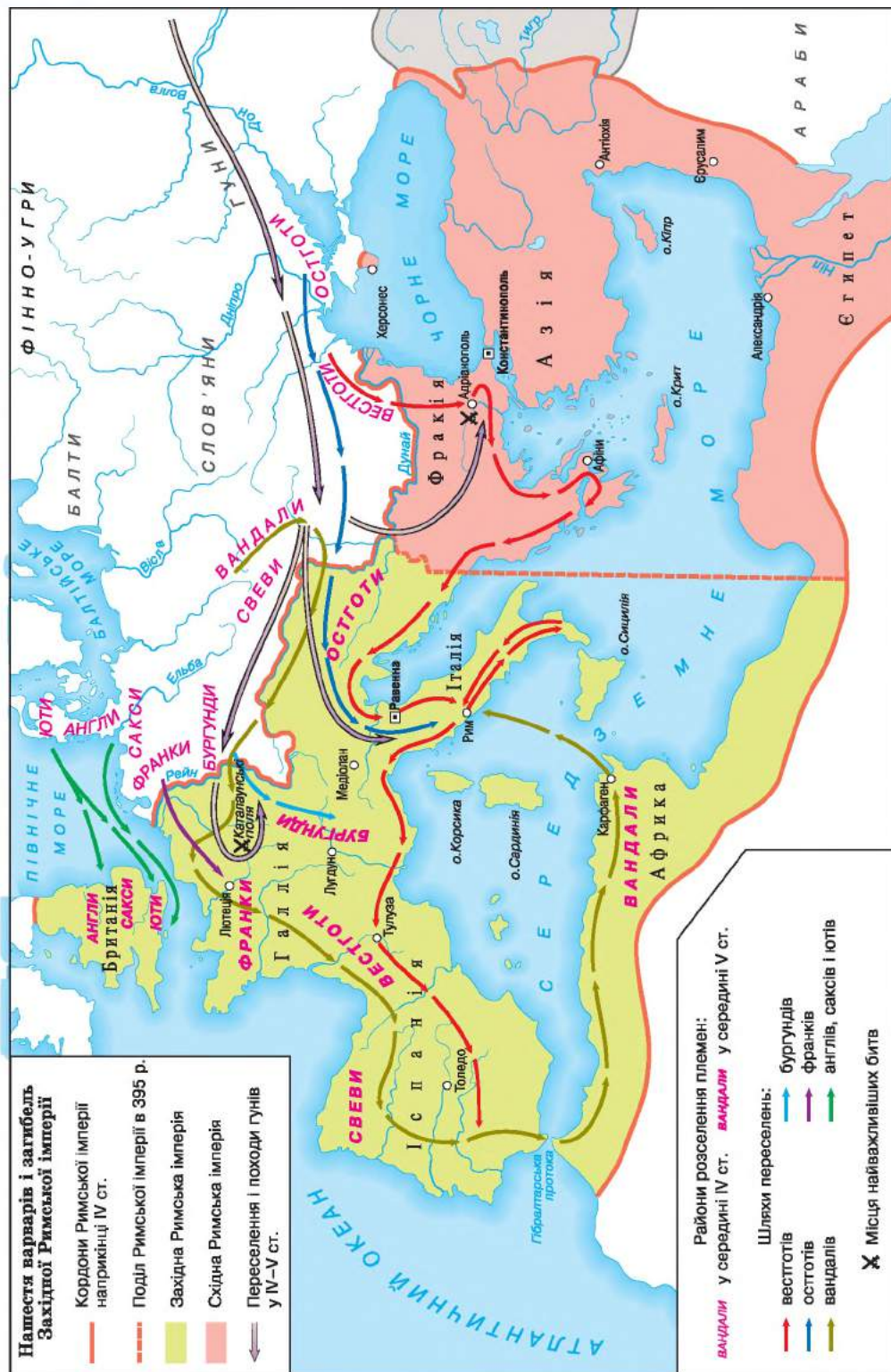
Жоден народ не є таким щедрим і гостинним, як германці. Вважається за гріх відмовити комусь зі смертних у притулку. Кожен пригощає найкращою їжею відповідно до свого достатку...

Ті, хто досяг юнацького віку, відпускають волосся й бороду і доти не змінюють такої зовнішності... доки не вб'ють ворога... У боягузливих і невойовничих цей жакливий вигляд так і залишається. Найхоробріші носять на собі залізне кільце, немов кайдани, допоки не вб'ють ворога.

1. Пригадайте з історії Стародавнього світу, де і коли важливі рішення приймалися на загальних зборах громадян. Такий устрій називають демократичним. Чи була, на вашу думку, притаманна демократія давнім германцям?

2. З якими почуттями Корнелій Тацит описує германців: поваги чи презирства?

2. Утворення «варварських королівств». У 410 р. вестготи під проводом вождя Аларіха після тривалої облоги захопили й пограбували Рим. Але римляни зуміли домовитися з вестготами, дозволивши їм оселитися в Галлії. У 418 р. вестготи заснували тут першу варварську державу зі столицею в Тулузі. Поступово на території Римської імперії одне за одним виникають нові варварські королівства: вандалів – у Північній Африці, англів і саксів – у Британії, бургундів і франків – у Галлії. Це був важкий удар, але основна загроза Риму йшла від гунів.

Гуни оселилися на території сучасної Угорщини. Своїми кривавими набігами вони наводили жах на всю Європу. У 451 р. гунський вождь Аттіла повів військо в Галлію. Назустріч йому виступила римська армія, очолювана полководцем Аецієм, який колись був заручником у гунів і добре знав їхні звичаї. На допомогу Аецію прийшли франкські, остготські та інші германські вожді. Майже всі племена й народи тогочасної Європи зійшлися з обох боків у битві на Каталаунських полях (теперішня Франція). Аецій здобув важку перемогу, але за рік гуни знову увірвалися в Італію. Цього разу Рим урятував Папа Лев I. За великий викуп він умовив Аттілу повернутися назад. Невдовзі Аттіла раптово помер. Його держава розпалася, а гуни перекочували в Північне Причорномор'я.

Подумайте! Яке значення мало нашествя гунів для історії Європи?

Перемога на Каталаунських полях стала останнім великим успіхом Риму. У 455 р. місто захопили і впродовж 14 днів грабували вандалі. Усі скарби, що їх не вмістили на кораблі, вандалі навмисно знищили. Загинула безліч творів мистецтва. Відтоді будь-яке безглузде знищення культурних цінностей називають вандалізмом.

Землі, населені вестготами, франками та іншими германськими племенами, вважалися власністю імперії. Проте ці народи жили за своїми законами, тобто політично були незалежні від Риму, а часом навіть ворожі йому. У 476 р. римський уряд відмовився виділити варварам нові землі. Стався заколот, який очолив командир германських найманців Одоакр. Він скинув з престолу останнього римського імператора – 16-річного Ромула Августула, а ознаки імператорської влади – діадему й пурпурну мантію – відіслав до Константинополя. Воїни оголосили Одоакра конунгом Італії, і східноримський імператор був змушений узаконити його владу. Західна Римська імперія припинила своє існування.

Подумайте! Чому ознаки імператорської влади – діадему та пурпурну мантію – Одоакр відіслав до Константинополя?

Після загибелі Риму Велике переселення народів не припинилося. На землях колишньої імперії продовжували виникати нові германські держави. У VI ст. тюркомовні вихідці з євразійських степів заснували на середньому Дунаї могутній Аварський каганат, який тримав у страху всіх своїх сусідів. У 493 р. остготи на чолі з конунгом Теодоріхом перейшли

Позолочений шолом. V ст.

Монограма Теодоріха

Гробниця Теодоріха в Равенні. VI ст.

засніжені Альпи і знищили державу Одоакра. Вони заснували в Північній Італії власне королівство із столицею в Равенні, на той час найсильніше в Західній Європі. Але в середині VI ст. його завоювала спочатку Візантія, а потім германське плем'я, яке римляни називали лангобардами – довгобородими.

Теодоріх (бл. 454–526) виріс у Константинополі, був розумним і обережним політиком та дипломатом. Він прагнув примирити готів і римлян, підтримував римську знать і використовував її знання та досвід в управлінні державою. Теодоріх допомагав католицькій церкві, хоча сам був аріаніном. Коли по всій Західній Європі не вщухали війни, він майже на 30 років повернув мир на багатотраждальну землю Італії і забезпечив розквіт Остготського королівства. Нащадки заслужено назвали видатного правителя Теодоріхом Великим.

Варвари зруйнували стару політичну організацію Європи. На загарбаних територіях вони створили нові, утім, досить нетривкі держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим було спричинене Велике переселення народів?
2. Якими видами господарської діяльності займалися германці та які органи влади вони мали?
3. Які перші «варварські королівства» виникають на території Західної Римської імперії?
4. Яких вождів варварських племен ви можете назвати? Що вам про них відомо?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Прослідкуйте по карті шляхи переселення різних народів. Які з них пройшли найдовший шлях і захопили найбільшу територію?
2. Зафарбуйте на контурній карті різними кольорами території, де жили вандали, остготи, англи, сакси та інші племена.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

1. Розгляньте скульптури германських воїнів на с. 16 і вирішіть, чому римські скульптори намагалися зображувати германців у пригніченому стані.

2. Складіть оповідання про життя германських племен від імені одного з воїнів-дружинників.

Запам'ятайте дати

476 – повалення останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула

§ 2. ФРАНКИ: ВІД ДЕРЖАВИ ХЛОДВІГА ДО ІМПЕРІЇ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Утворіть логічні пари: Аттіла, остготи, Теодоріх, гуни, Західна Римська імперія, Ромул Августул, германці, конунги

- 1. **Франкська держава. Хлодвіг.** Майже всі ці германські королівства загинули під ударами завойовників. Виключенням стало Франкське королівство, яке із часом перетворилося на імперію та проіснувало понад 400 р. У 486 р. в битві біля міста Суассон франки розгромили військо римського намісника, управителя частини Галлії. Очоловав переможців 19-річний Хлодвіг із знатного роду Меровея. На завойованих землях він заснував королівство і дав початок династії Меровінгів. Хлодвіг першим з германських конунгів зрікся язичництва і прийняв християнство за римським зразком. Приклад правителя наслідували спочатку його воїни, а потім й інші франки. Цим мудрим кроком Хлодвіг забезпечив собі підтримку римської церкви. Поступово франки та римляни, яких уже не розділяла віра, почали зливатися в єдиний народ.

Документ

VI ст. Франкський історик єпископ Григорій Турський про хрещення Хлодвіга

Королева постійно вмовляла Хлодвіга визнати істинного Бога і відмовитися від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри, доки під час війни з алеманами він мусив визнати те, що раніше охоче відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зішлись в запеклій битві, війську Хлодвіга загрожувало повне винищення. Побачивши це, Хлодвіг підвів очі вгору та із слізьми на очах вимовив: «О Ісусе Христе, Тебе... з поклоном благаю виявити славу могутності Твоїї. Якщо Ти даруєш мені перемогу над ворогами, і я випробую силу Твою... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Бо я кликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені. Тебе тепер кличу». І як тільки вимовив він ці слова, алемани повернули назад і побігли.

Які події змусили Хлодвіга зректися язичницької віри й охреститися?

*Надгробок франкського воїна.
Зображено покійного, на якого нападає
двоголовий змій. VII ст.*

*Хрещення Хлодвіга.
Слонова кістка.
X ст.*

Де хитрістю, а де жорстокістю Хлодвіг знищив суперників і зосередив у своїх руках владу над усіма франками. За його наказом на початку VI ст. було записано судові звичаї франків, які доти існували в усній формі. Цей судебник отримав назву «Салічна правда», тому що до нього увійшли закони лише одного з племен – салічних (приморських) франків. «Салічна правда» зберегла кровну помсту, повідомляє багато цікавого про життя й господарство франків, їхні звичаї та вірування. Вона є свідченням того, як зі звичайного військового вождя германський король перетворився на справжнього правителя держави.

Пригадайте! Який подібний до «Салічної правди» документ було створено в Київській Русі?

Документ

VI ст. «Салічна правда» про жменю землі

*Рукопис «Салічної правди».
VIII ст.*

Якщо хто позбавить життя людину і, віддавши все майно, не спроможний буде сплатити належного за законом, він мусить привести 12 співприсяжників, які поклянуться в тому, що ні на землі, ні під землею він не має майна більше того, що вже віддав. Потім [вбивця] повинен увійти у свій будинок, зібрати в жменю із чотирьох кутків землю, стати на порозі, повернувшись лицем усередину будинку, і цю землю лівою рукою кидати через плечі на того, кого вважає своїм найближчим родичем. Якщо батько і брати вже платили, тоді [вбивця] хай кидає на трьох найближчих родичів по матері й по батькові. Після того в [самій] сорочці, без пояса, без взуття, з києм у руці він повинен стрибнути через тин, і ці три [родичі по матері] мають сплатити половину того, що не вистачає для сплати потрібної за законом віри. Те саме мають зробити й три родичі по батькові. Якщо

хтось з них виявиться дуже бідним, щоб заплатити свою частку, нехай сам кине жменю землі на когось із заможніших, аби той сплатив усе за законом. Якщо ж і цей не матиме чим заплатити, тоді той, хто взяв на поруки вбивцю, повинен привести його на судове засідання і протягом чотирьох засідань брати його на поруки. Коли ж ніхто не заручиться сплатити віру, тобто повернути те, що [вбивця] не заплатив, тоді останній мусить сплатити віру своїм життям.

1. Чи достатньо серйозним, на вашу думку, було покарання за вбивство людини? Відповідь аргументуйте.
2. Чому за провину одного члена родини за законом мали сплачувати інші?

Хлодвіг здійснив численні завоювання і залишив після себе велику об'єднану державу. Однак у міжусобних війнах його нащадків вона розпалася, а самі меровінгські королі втратили авторитет і реальну владу. Країною почали розпоряджатися майордами. Спочатку майордом (старший у домі) був просто управителем королівського палацу. Згодом ці «слуги» прибрали до своїх рук управління всім королівством. За їхнім бажанням призначалися й усувалися королі, які вже нічого не вирішували й через це отримали від сучасників зневажливу назву «безсилі королі».

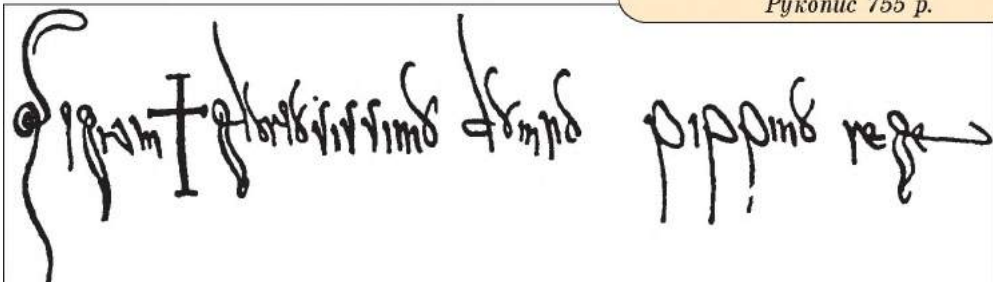
На початку VIII ст. виникла загроза існуванню Франкської держави. На її територію вдерлися араби, які перед тим захопили Піренейський півострів. У 732 р. у битві біля Пуатьє майордом **Карл Мартелл** («Молот» – так назвали його за численні перемоги) завдав арабам поразки й зупинив їхнє подальше просування в Європу. Вирішальну роль у його успіхах відіграло створення кінноти.

Кінь і обладунок коштували досить дорого. Придбати їх могли лише забезпечені люди, які володіли головним на той час багатством – землею. Щоб заохотити до служби в кінноті, Карл відібрав чимало землі в непокірної знаті та церкви й роздав її всім, хто виказав готовність стати під його прапори. Земля передавалася разом з прикріпленими до неї селянами. Називалося таке пожалування бенефіцій (благодіяння). Спочатку за службу його одержували в довічне користування, згодом бенефіцій перетворився на спадкове володіння – **феод**. Він переходив від батька до сина разом з обов'язком нести військову або іншу службу. Таких людей називали **феодалами**.

Подумайте!

Яким чином Карл Мартелл створив кінне військо?

Підпис Піпіна Короткого.
Рукопис 755 р.

Залізна корона лангобардів.
VI ст.

Перемога над арабами, у якій меровінгські королі не брали участі, а також проведення бенефіційної реформи, унаслідок якої зросла боєздатність Франкської держави, надзвичайно піднесли авторитет майордома. Наступники Карла Мартелла зміцнили свою владу. Його син, **Піпін Короткий**, названий так за малий зріст, замислив стати королем. Щоб надати поваленню Меровінгів законності, він вирішив заручитися дозволом Папи. Той також сподівався за підтримки франків зупинити загарбання своїх територій лангобардами. Взаємні інтереси допомогли домовитися. Посланець Піпіна Короткого прибув до Рима й спитав у Папи, чи може людина, яка не має влади, називати себе королем. Папа відповів, що титул короля належить тому, хто має владу. У 751 р. Піпіна офіційно оголосили королем, а останнього Меровінга заслали в монастир. Вдячний Піпін перейшов Альпи й розбив лангобардів. Завойовані землі він подарував Папі. Так склався союз франкських королів з папством, і 756 р. виникла світська **Папська держава** із центром у Римі (сьогодні це Ватикан, розташований на території декількох римських кварталів).

Подумайте!

Що створило основу для союзу франкського короля з папством?

Римську знать не вдовольняло те, що, крім церковної, Папа дістав ще й світську владу.

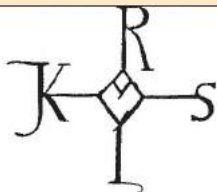
Один з пап, аби відстояти свої права, наказав у VIII ст. виготовити підроблений документ – «Константинів дар». У ньому розповідалось, що нібито ще в IV ст. імператор Константин, переселяючись до своєї нової столиці на березі Босфору, заповів Папі владу над Західною Римською імперією. Тому впродовж усього Середньовіччя папи вимагали від імператорів і королів підпорядкування римському престолу. Лише в XV ст. остаточно доведено, що «Константинів дар» – фальшивка.

Подумайте!

Про що свідчить бажання Піпіна Короткого бути визнаним королем?

3. Імперія Карла Великого та її розпад. Піпін Короткий заснував нову Каролінгську династію, назва якої походить від імені його сина – **Карла Великого** (768–814). Майже все своє життя Карл провів у війнах. Він приєднав до своїх територій Лангобардське королівство, Баварію і Саксонію. У союзі зі слов'янами франки розгромили Аварський каганат. Не зовсім вдалим були походи в Іспанію проти арабів, про що розповідає одна з перлин середньовічної літератури – епос «Пісня про Роланда». Нові межі своїх володінь Карл укріпив прикордонними областями – марками. Тепер його величезна держава включала більшу частину Західної Європи з її численними племенами й народами. Цим вона нагаду-

Написання імені (монограма)
Карла Великого

вала Західну Римську імперію. У Карла виникла ідея відродити імперію і стати імператором.

Якраз у цей час Папа Лев III, рятуючись від ворожої йому римської знаті, прибув до франкського короля з проханням про захист. Карл здійснив похід на Рим і повернув Папі його престол. На Різдво 800 р. Папа поклав на голову Карла імператорську корону. Так на Заході знову виникла імперія.

Подумайте! Що давала імператорська корона франкським королям?

Двічі на рік при імператорському дворі збиралися наради великих феодалів. З ними Карл узгоджував свої накази – капітулярії. Дуже багато зробив Карл для культурного розвитку своєї країни: створював школи, зводив прекрасні споруди. Саме тоді почали вести щорічні записи важливих подій – **аннали**. З усієї Європи Карл запрошував до себе освічених людей і багатьох з них призначав на державні та церковні посади. Франкська держава досягла найвищого розвитку. Але вона виникла внаслідок завоювань, об'єднавала різні народи і не могла довго залишатися міцною.

*Імператор Карл Великий.
Статуя. IX ст.*

Документ

IX ст. З «Діянь Карла Великого» Ноткера Заїку

Повернувшись після тривалої відсутності, Карл наказав, щоб з'явилися до нього хлопчики, яких він доручив (учителю) Клименту, і представили йому свої листи та вірші. Діти середнього та нижчого стану несподівано принесли твори, підсолоджені всіма приправами мудрості, знатні ж представили убогі та безглузді.

Тоді мудрий Карл відділив тих, хто добре працював, і, поставивши їх праворуч від себе, звернувся до них з такими словами: «Я дуже вдячний вам, діти мої, що ви намагалися в міру своїх сил виконати мій наказ для вашої ж користі. Старайтеся досягти досконалості, і я дам вам чудові єпископства та монастирі, і ви завжди виглядатимете в моїх очах людьми, гідними поваги».

Повернувши потім своє сповнене великого осуду обличчя до тих, хто стояв ліворуч, він кинув їм грізні та глузливі слова: «Ви, високошляхетні, ви, синки знатних, ви, розпещені красунчики! Розраховуючи на своє походження і статок, ви знехтували моїм повелінням і своєю доброю славою. Знайте одне: якщо ви негайно не надолужите попередню безтурботність невтомною старанністю, ніколи ніякої милості не дочекаєтеся ви від Карла».

- 1. Чому діти середнього та нижчого станів виявляли особливу старанність у навчанні?*
- 2. Для чого Карлу потрібні були освічені люди і чи звертав він увагу на знатність їхнього походження?*

Папа Лев III коронує Карла Великого. Мініатюра. IX ст.

Син і наступник Карла Великого – Людовік Благочестивий, названий так за особливе шанування церкви, – поділив імперію між своїми синами. Після смерті батька між ними спалахнула «війна трьох братів», яка закінчилася підписанням у 843 р. Верденського договору. За його умовами молодший з братів – Карл Лисий – отримав західні землі, здебільшого територію майбутньої Франції.

Середньому – Людовіку – дісталася східна частина імперії, майбутня Німеччина. Старший – Лотар – зберіг імператорський титул.

Він узяв собі Італію, а також широкі смуги землі між володіннями братів, що її почали називати на його честь – Лотарингія. Отже, Верденський договір поділив імперію Карла Великого на три частини. Було започатковано утворення трьох майбутніх європейських країн – Франції, Німеччини та Італії.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку династію заснував Хлодвіг?
2. Хто такі майордоми і яку владу вони мали?
3. Чому із часом до влади у Франкській державі прийшла нова династія?
4. Які наслідки для подальшого розвитку Франкської держави мало проведення бенефіційної реформи?
5. Для чого було створено підроблений документ «Константинів дар»?
6. Чому Карл Великий прийняв титул імператора? Що таке аннали?
7. Чому розпалася імперія Каролінгів?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Позначте на контурній карті території Франкської держави періоду Хлодвіга та імперію Карла Великого. Покажіть, на які частини розпалася імперія за Верденським договором, зафарбуйте їх у різний колір.
2. У зошитах на стрічці часу позначте ключові дати в історії франків.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Порівняйте трьох історичних діячів: Теодоріха, Хлодвіга та Карла Великого. Що в їхніх діях є спільного, а чим вони різняться? Хто з них, на вашу думку, був дійсно мудрим правителем? Складіть оповідання про життя та діяльність одного з них.

▶▶▶ Запам'ятайте дати

- 486 – заснування Франкської держави Хлодвігом
- 751 – проголошення Піпіна Короткого королем
- 800 – коронація та проголошення імператором Карла Великого
- 843 – Верденський договір, поділ імперії Карла Великого

§ 3. ТИСЯЧОЛІТТЯ ВІЗАНТІЇ

Пригадайте, який шлях і чому мав назву «із варяг у греки».

1. **Утворення Візантійської імперії.** У 330 р. римський правитель **Константин Великий** – перший імператор-християнин – заснував на березі Босфору, на місці давньогрецької колонії Візантій, нову східну столицю своєї держави. Її назвали Новим Римом, а згодом – Константинополем (з грец. – місто Константина). Виключно вигідне розташування, на перехресті шляхів між Заходом і Сходом, швидко перетворило Константинополь на найбільше місто Європи.

У 395 р. єдину Римську державу було поділено на дві частини – Західну та Східну. До складу Східної Римської імперії увійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, частина Криму, Месопотамія і Закавказзя, а також ряд островів Середземного моря. Ці землі населяли різні народи – сирійці, грузини, вірмени, євреї, але провідну роль у житті імперії відігравали греки. Тому поступово грецька витіснила латину і стала державною мовою. Не випадково в Західній Європі жителів імперії вважали греками, хоча самі вони називали себе ромеями (грец. – римляни), а свою країну – Ромейською імперією. Назву «Візантія» почали використовувати вже після загибелі держави, історичний шлях якої складає понад тисячоліття: з IV ст. і до завоювання турками-османами в 1453 р.

У перебігу Великого переселення народів Візантія, на відміну від Західної Римської імперії, змогла захистити свої володіння від нашествия варварів. Вона не лише вистояла, а й залишилася країною з розвиненою економікою і культурою. На всіх торгових шляхах від Західної Європи до Індії та Китаю можна було зустріти енергійних візантійських купців. Всюди цінувалася надійна й повновага візантійська монета.

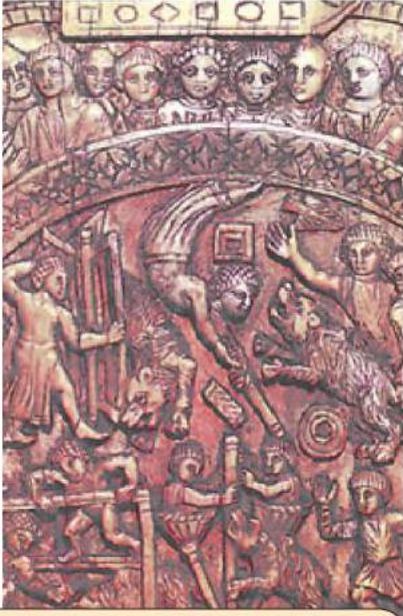
Візантійський солід

Подумайте!

Чому візантійські монети всюди цінувалися як надійні та повновагі?

Придворні дивляться виставу на арені цирку. Барельєф. V ст.

мало визнати військо, сенат і народ, тому на престол могли зійти навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати та навіть звичайні селяни. Проте, щоб утриматися на троні, їм доводилося уважно прислухатися до думки знаті й чиновників, а також до настроїв простих жителів столиці. Коли мешканців Константинополя не влаштував якийсь правитель, вони виходили на

Імператриця Феодора. Мозаїка. VI ст.

У багатолюдних містах процвітали ремесла, а виготовлені візантійськими майстрами ювелірні прикраси, розкішні тканини, коштовний, скляний посуд не мали собі рівних. Візантійці дуже пишалися величчю й багатством своєї країни.

Уся повнота державної влади належала василевсу (грец. – імператор). Він видавав закони, командував військом, призначав на посади, тримав під своїм захистом церкву. Зі свого боку, церква стверджувала, що влада імператора є священною, він обраний Богом для володарювання над християнським світом і стоїть вище за всіх інших людей. Панувало правило: «Що бажає імператор – має силу закону». Своє особливе становище візантійські правителі підкреслювали навіть в одязі. Тільки вони мали право носити плащі та взуття червоного (пурпурного, багряного) кольору.

Разом з тим влада імператора не була спадковою. Кожного нового государя мало визнати військо, сенат і народ, тому на престол могли зійти навіть люди невисокого походження. Неодноразово імператорами ставали колишні солдати та навіть звичайні селяни. Проте, щоб утриматися на троні, їм доводилося уважно прислухатися до думки знаті й чиновників, а також до настроїв простих жителів столиці. Коли мешканців Константинополя не влаштував якийсь правитель, вони виходили на вулиці міста з криками: «Іншого імператора ромеям!». Інколи їм вдавалося досягти успіху, але частіше імператорів скидали за допомогою палацових інтриг та заколотів.

Подумайте! Чи була Візантія демократичною державою? Відповідь обґрунтуйте.

■ 2. Доба Юстиніана. Вершини своєї могутності Візантія досягла за правління **Юстиніана I (527–565)**. Завдяки ясному розуму, невичерпній енергії, таланту політика та виключній працездатності Юстиніан зійшов на імператорський трон. Великий вплив на нього мала дружина Феодора, у минулому циркова артистка. Вона брала участь в управлінні державою, а в складних ситуаціях ставала імператору надійною опорою.

Імператор Юстиніан I
з почтом. Мозаїка. VI ст.

Подумайте!

Чому навколо голови імператора Юстиніана зображено німб?

Свою головну мету Юстиніан бачив у відновленні Римської імперії в межах до поділу 395 р. Щоб досягти цього, він проводив активну зовнішню політику й постійно вів війни, які вимагали величезного напруження всіх сил держави. Візантійське військо досить швидко розгромило Вандальське королівство в Північній Африці й відвоювало у вестготів частину Іспанії. І хоча для підкорення остготської Італії знадобилося цілих двадцять років, зрештою Середземне море перетворилося на внутрішнє візантійське озеро.

Юстиніан дуже багато часу віддавав державним справам, часто займаючись ними і вночі. Через це він мало спав і отримав від сучасників прізвисько «Безсонний государ». До розкоші ставився байдуже, але не шкодував грошей для прикрашання столиці, розуміючи, що її зовнішній вигляд підносить престиж держави. Чудові константинопольські палаці і будинки, пишність прийомів викликали захват не тільки у варварських правителів і послів, а й у досвідчених римлян. Утім, і тут Юстиніан знав міру. Коли в середині VI ст. землетрус зруйнував безліч міст, він негайно скасував пишні палацові обіди для столичної знаті, а заощаджені чималі кошти відіслав постраждалим.

На сході Візантія вела виснажливі війни з Персією. На півночі їй доводилося тримати постійну оборону проти регулярних вторгнень слов'ян.

ПОДРОБИЦІ

Срібні монети Юстиніана

Пригадайте! Які київські князі воювали проти Візантії? Хто з них прибив свого щита на брамі Константинополя?

За всі роки свого правління Юстиніан особисто не взяв участі в жодній битві чи поході, однак усі війни закінчив досить успішно. Заслуга в цьому належала талановитим візантійським полководцям, насамперед Велісарію.

Велісарій (Велізарій) був за походженням варваром – слов'янином чи германцем. Видатний полководець і хоробрий воїн, він нерідко бився у бою поряд зі своїми воїнами, надихаючи їх особистим прикладом. Велісарій мав величезний авторитет, і навряд чи хтось у Константинополі відважився б не підкоритися цій людині. Юстиніан навіть узяв з нього клятву, що він ніколи не намагатиметься захопити імператорський престол. Попри численні перемоги, які Велісарій здобув для Візантії, Юстиніан усунув його з посади. У пам'яті нащадків великий полководець залишився символом вірного слуги, який постраждав від невдячності правителя.

Важким випробуванням для імператора стало народне повстання 532 р. «Ніка» («Перемагай!» – заклик повсталих) у Константинополі. Воно набуло такої сили, що Юстиніан збирався зректися престолу. Тільки рішучість Феодори змусила його боротися і придушити повстання.

Документи

VI ст. З «Таємної історії» Прокопія Кесарійського

Між тим у царя відбувалася нарада: що краще робити, залишатися тут або втікати на кораблях. Багато говорили на користь першої або другої думки. Зрештою цариця Феодора сказала: «Зайвим було б, здається, зараз розмірковувати про те, що жінці непристойно бути відважною між чоловіками. На мою думку, втеча тепер для нас є не вигідною, хоч вона б і вела до порятунку. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти; але тому, хто колись царював, блукати вигнанцем нестерпно! Не приведи Боже позбавитися цієї багряниці (імператорський одяг) і дожити до такого дня, коли зустрічні не вітатимуть мене як царицю! Отже, государю! Якщо хочеш врятуватися втечею, це неважко! Ми маємо багато грошей; ось море, ось кораблі! Але дивись, щоб потім, коли ти врятуєшся, не довелося тобі коли-небудь віддати перевагу смерті перед таким порятунком. Подобається мені старовинне слово, що царська влада – чудовий саван».

Так мовила цариця; слова її надихнули всіх.

Які риси характеру імператриці Феодори виявлені в її промові на нараді в царя?

Нескінченні війни, внутрішні чвари, жахлива епідемія чуми, яка забрала майже половину населення Візантії, – усе це вкрай виснажило сили імперії.

3. Протистояння ворогам. Своему наступнику Юстиніан залишив порожню скарбницю, збідніле населення, знесилене військо й небезпечних ворогів на всіх кордонах держави. Для Візантії настали важкі часи: за століття вона втратила близько половини своїх володінь. Араби захопили найбагатші провінції Візантії – Єгипет, Сирію, Палестину, а в 717 р. з моря і суходолу блокували Константинополь.

Здавалося, столиця приречена на загибель. Але візантійці знищили арабський флот «грецьким вогнем» – запальною сумішшю, яку через спеціальні труби викидали на ворожі кораблі, спалюючи їх дощенту. Порятунку не було: суміш горіла й на воді. Процес виготовлення «грецького вогню» охоронявся як державна таємниця, вороги так і не змогли розгадати його секрет. Упродовж декількох століть ця грізна зброя неодноразово приносила візантійцям перемогу.

*Візантійці підпалюють арабські кораблі «грецьким вогнем».
Мініатюра. XIII ст.*

У час жорстоких випробувань серед візантійських християн поширилося вчення, яке заперечувало вшанування ікон. Його прибічники – іконоборці – знищували ікони, викидали їх із храмів. Вони стверджували, що, вшановуючи ікони, людина поклоняється ідолу, оскільки Бог – це дух і, на відміну від тіла, його неможливо зобразити. Їхні противники – іконошанувальники – вважали, що між Богом та іконою існує зв'язок і коли людина вшановує ікону, вона наближається до Бога.

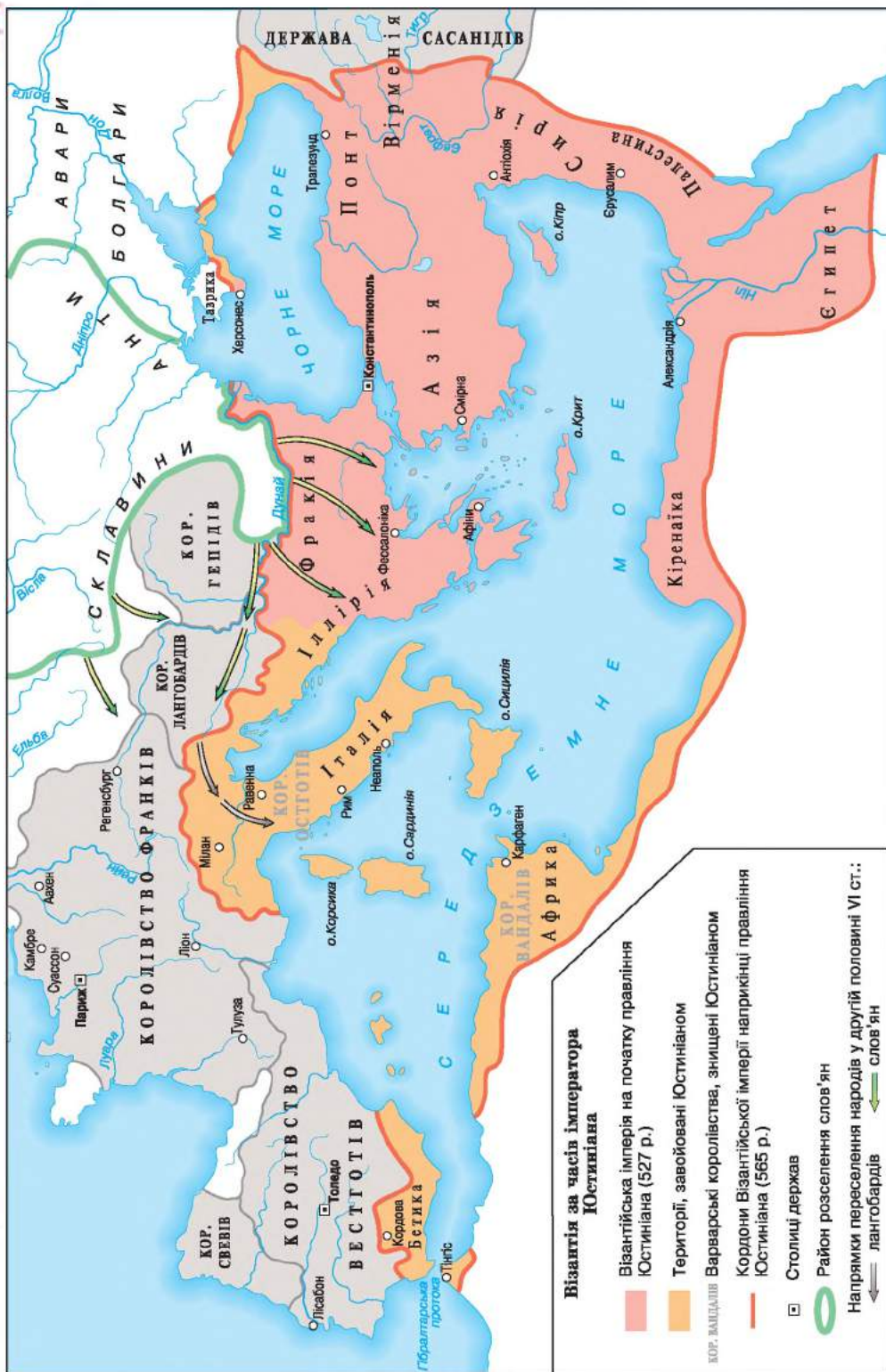
Василевс Лев III відкрито підтримав іконоборців з корисливою метою. Він хотів відібрати в монастирів частину земель і скарбів, щоб укріпити фінансове становище імперії і покласти край надмірній могутності церкви. Боротьба тривала понад століття, супроводжувалася жорстокими розправами й нищенням безцінних пам'яток візантійського мистецтва. Як тільки монастирські багатства й землі опинилися в руках імператорів, іконоборство почало згасати. У середині IX ст. іконошанування було урочисто відновлене, але з тривалого протистояння Візантія вийшла ослабленою.

Подумайте!

Чому саме в період жорстоких випробувань у Візантії виникло іконоборство?

Що щільніше стискувалося кільце ворогів навколо імперії, то значнішою ставала роль дипломатії – засобу мирного розв'язання

*Візантійські воїни. Мініатюра.
IX ст.*

міжнародних проблем. Візантійські дипломати славилися своїм умінням вести складні переговори, укладати вигідні угоди, знаходити потрібних союзників. Саме в них навчалися мистецтва дипломатії середньовічні європейці, а звичаї і правила поведінки візантійських послів заклали основу й сучасної дипломатії. При візантійському дворі завжди можна було побачити строкатий натовп послів з усіх кінців Європи, Азії та Африки, почути безліч мов. Прийоми в імператора проходили з небаченою розкішшю і мали на меті приголомшити іноземців, викликати в них трепет перед Візантією.

Документ

X ст. Розповідь Ліутпранда, посла італійського короля Беренгара, про прийом у палаці василевса

Перед тронем імператора стояло бронзове, але позолочене дерево, на гілках якого сиділи птахи різних видів, також із бронзи з позолотою, і на різні голоси виспівували кожний свою мелодію. Трон імператора був виготовлений так майстерно, що спочатку він здавався низьким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і насамкінець завислим у повітрі. Трон начебто охороняли надзвичайних розмірів леви, не знаю, бронзові чи дерев'яні, але визолочені. Вони били хвостами по підлозі, роззявляли пащу й голосно ричали.

При моїй появі заричали леви, і птахи защебетали кожний на свій лад. Коли, схилившись перед імператором, я за звичаєм утретє вклонився, то, підвівши голову, побачив його в зовсім іншому одязі майже під стелею, хоча щойно він сидів на великому підвищенні. Я не міг зрозуміти, як це трапилось: мабуть, його підняли нагору за допомогою машини. Він не вимовив жодного слова, а якби й вимовив, то таке порушення церемоніалу вважалося б у вищій мірі непристойним.

- 1. З яким почуттям посол італійського короля описує прийом у візантійського імператора?*
- 2. Хто з кийських князів удостоївся прийому у візантійського імператора?*

Перемога імператора Василя II над болгарами. Мініатюра. 1014 р.

Усіма силами Візантія намагалася не тільки стримати натиск ворогів, а й відродити свою колишню могутність. Представник Македонської династії Василій II (976–1025) повернув імперії значні території і знову зробив її найміцнішою державою Європи. Проте постійні війни дедалі більше виснажували країну, і невдовзі їй довелося перейти від завоювань до оборони.

Скрутне становище імперії загострило боротьбу за владу. Військова аристократія посадила на престол **Олексія I Комніна** (1081–1118), талановитого полководця, політика й дипломата. Василевси династії Комнінів зуміли на ціле століття відродити славу Візантії. Вони відвоювали в турків Малоазійське узбережжя і підкорили частину Сирії. Коли Олексій I звернувся до Заходу по допомогу в боротьбі проти сельджуків, Константинополь став пунктом збору хрестоносців. Землі, які вони відвоювали, визнали владу Візантії.

4. Загибель імперії. Правління Комнінів завершилося громадянською війною. Імператори втратили трон, а сама імперія почала розвалюватися просто на очах. Найвідчутнішого удару завдав їй Четвертий хрестовий похід. Навесні 1204 р. Візантія тимчасово припинила своє існування, а на її руїнах виникла і на півстоліття утвердилася нова держава – Латинська імперія хрестоносців. Однак Візантія не загинула. Вона оговталася від удару й відродилася на малоазійських землях, що вціліли від латинського завоювання.

У 1261 р. імператор Михаїл Палеолог визволив Константинополь і відродив Візантійську імперію. Проте це була вже зовсім інша країна. Її територія і населення різко скоротилися, занепад торгівлі й ремесла підірвав економіку. Імперія була лише тінню колишньої могутності. До того ж на Візантію насувався новий ворог – турки-османи, які створили

на їхніх землях власну воєвничу державу.

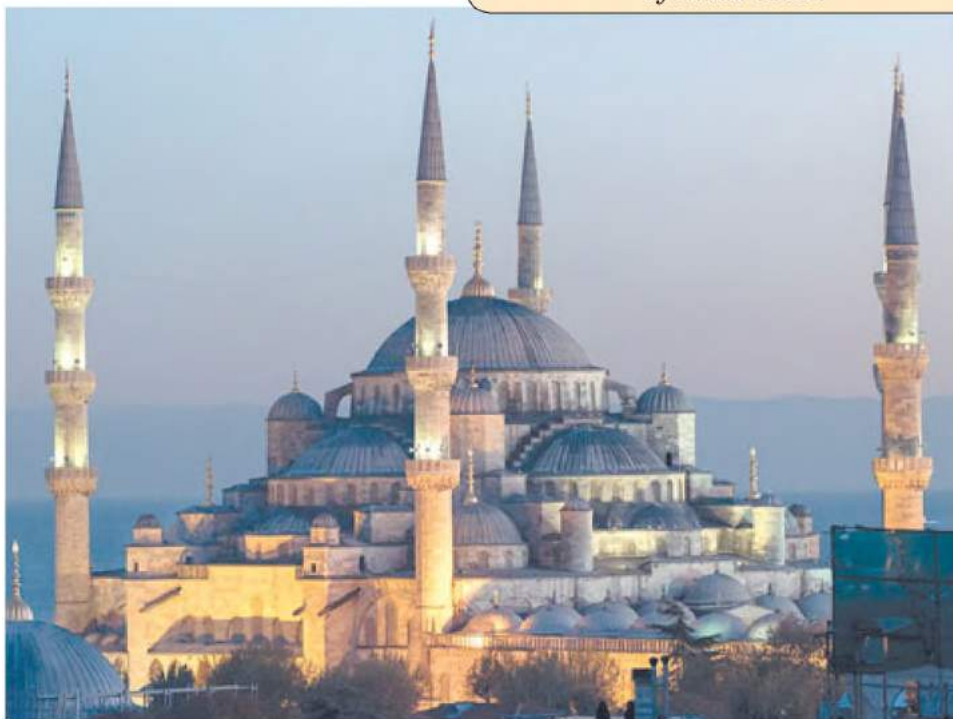
Візантійська столиця вважалася неприступною. Тому, коли військо султана **Мехмеда II Завойовника** оточило Константинополь, на Заході були впевнені, що місто протримається декілька місяців, і не поспішали з допомогою. Але знесилена Візантія не змогла зібрати великого війська: 150-тисячним загонам османів протистояли всього 7000 захисників Константинополя. Султан не давав їм відпочити ні вдень, ні вночі, постійно кидаючи проти городян свіжі сили. На п'ятдесятій день облоги почався вирішальний штурм Константинополя. Двічі місто відкидало ворога, однак після третьої спроби турки прорвалися за його мури. Василевс Константин XII загинув з мечем у руках. Увечері **29 травня 1453 р.** Мехмед II вступив у скорений Константинополь.

Після жахливого розгрому візантійська столиця лежала в руїнах. Більшість її жителів загинула, десятки тисяч полонених турки продали в рабство. У вогнищі пожеж назавжди зникли чудові твори мистецтва й

Чудотворна ікона Божої Матері «Нікопея», покровителька Константинополя

Блакитна мечеть в Константинополі. Сучасний вигляд

*Интер'єр собору Святої Софії
в Константинополі.
Сучасний вигляд*

безцінні рукописи. Храми перебудували на мечеті, замість християнського хреста над ними встановили символ ісламу – півмісяць. Візантійська держава припинила існування.

■ ■ 5. **Культура Візантії.** Візантійській імперії належить виключна роль в історії людства. У той час, коли після варварських нашествь Західна Європа поринула в «темні віки», саме Візантія зберегла для нащадків античний спадок і християнську культуру. Вона стала також головною хранителькою культурних досягнень сусідніх країн Сходу. Землі імперії населяли різні народи, і всі вони вплинули на розвиток візантійської культури.

Візантійці з великою пошаною ставилися до знань. Всі діти навчалися в початкових школах: бажаючі потрапляли до середніх шкіл, а в Константинополі існувала ще й вища школа, на кшталт університету. З нею пов'язана

діяльність видатного вченого Лева Математика. Він започаткував алгебру, склав медичну енциклопедію, винайшов світлову сигналізацію, був поетом і створив для імператорського палацу статуї, які приводилися в рух водою і вражали іноземців. Візантійська наука досягла особливих успіхів у математиці, медицині, географії та хімії. Чимало талановитих творів вийшло з-під пера візантійських істориків.

Подумайте! Чому візантійці з пошаною ставилися до знань?

Справжньою перлиною світової архітектури став храм Святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його звели за наказом імператора Юстиніана всього за п'ять років. Будівництвом керували два греки – Ісидор з Мілета та Анфімій з Трала. Майже квадратна будівля (75 × 71 м) на висоті 51 м увінчана величезним куполом діаметром 31 м. Він спирається на чотири могутніх стовпи, які так майстерно замасковані, що виникає відчуття надзвичайної легкості купола. Коли ж через 40 прорізаних у ньому вікон ллється сонячне світло, здається, нібито купол пливе над храмом.

Не менший захват викликало в сучасників і внутрішнє оздоблення собору: різнокольорова мармурова підлога, тонкий орнамент стін, мерехтливі мозаїки. Ювеліри наповнили храм богослужбовими предметами, ткачі – коштовними тканинами, майстрині – вишивками.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому Східна Римська імперія збереглася як могутня держава?
2. Якою була влада імператора у Візантії? Хто обирав нового імператора?
3. Чому імператора Юстиніана вважають одним з найвизначніших правителів Середньовіччя?
4. Що таке «грецький вогонь» і яку роль він відіграв у бойових діях візантійців?
5. Заради якої мети василевс Лев III підтримав іконоборців?
6. Чому, на вашу думку, візантійські імператори влаштовували іноземним послам такі пишні прийоми?
7. Чому середньовічні європейці навчалися мистецтва дипломатії у Візантії?
8. Якими були причини падіння Константинополя?
9. У яких галузях візантійська наука досягла особливих успіхів?
10. Які винаходи здійснив Лев Математик?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті території, завойовані під час правління Юстиніана. Чи реальною була його мрія про відновлення кордонів Римської імперії?
2. На контурній карті позначте території, які «відірвали» від Візантії вестготи, лангобарди, араби, турки-сельджуки.
3. Розв'яжіть задачу. Умову та відповідь позначте на стрічці часу в зошитах. У 717 р. араби з моря і суходолу блокували Константинополь. Через скільки років султану Мехмеду II вдалося остаточно захопити столицю Візантії?
4. Розгляньте в підручнику малюнки, які стосуються історії Візантії. Знайдіть підтвердження того, що це була багатонаціональна держава.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використовуючи матеріал підручника й уривок з «Таємної історії», спробуйте описати характер імператора Юстиніана I і визначити роль імператриці Феодори в державних справах. Чи міг би імператор зробити все, що йому вдалося, без дружини? Відповідь аргументуйте. Пригадайте приклади визначного управління державами жінками.

Запам'ятайте дати

527–565 – правління імператора Юстиніана

1261 – відродження Візантійської імперії Михайлом Палеологом

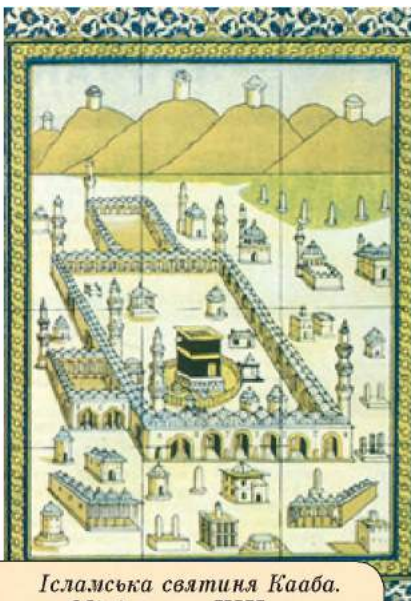
1453 – взяття турками Константинополя. Загибель Візантійської імперії

§ 4. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте, які світові релігії ви знаєте. Яку віру сповідували жителі Західної Європи, а яку – Київської Русі?

*Святкова трапеза мусульман.
Мініатюра. XIV ст.*

*Ісламська святиня Кааба.
Мініатюра. XIII ст.*

1. Аравія та її населення. У той час, коли після загибелі Римської імперії Європа потерпала від глибоких потрясінь, не менш важливі зміни відбувалися і на Сході. Тут, у населеній арабами Аравії, за декілька десятиліть утворилася єдина міцна держава.

У центрі Аравійського півострова розташована величезна пустеля. Люди жили переважно на її околицях, а також на узбережжі. На більшій частині «кам'янистої Аравії» у пошуках пасовищ кочували бедуїни (степовики) зі своїми стадами верблюдів, овець та коней. Найрозвиненішими були дві області – Ємен (щасливий) у південно-західній частині півострова і Хіджаз на заході. Через ці землі проходили важливі торгові шляхи з Індії до Візантії, що сприяло зростанню міст і піднесенню купецтва.

Араби, як і євреї, асирійці та фінікійці, належали до семітських народів. Вони довго залишалися язичниками. Перехід арабів до єдиної релігії – ісламу (покірність Богові) – пов'язаний з іменем Мухаммада.

2. Виникнення ісламу. Мухаммад народився близько 570 р. у священному для арабів місті Мекка, де знаходилася їхня найшанованіша святиня – Кааба (з араб. – куб).

Мухаммад був людиною справедливою і добропорядною, оточуючі ставилися до нього з повагою. Щороку він

усамітнювався в гірських печерах неподалік Мекки, постився і віддавав ся благочестивим роздумам. Там йому було видіння архангела Джебраїла (біблійного Гавриїла), який змусив Мухаммада повторювати заповіді Бога (Аллаха) зі священної книги. Так Мухаммад почав пророкувати нову релігію – іслам, що арабською означає «покірність Богові». Він закликав відмовитися від багатобожжя і визнати єдиного Бога, покаятися у гріхах і вести праведне життя.

Пригадайте! Можливо, ви знаєте, кому Бог відкрив 10 заповідей, які стали Законом Божим для іудеїв? Про це написано в Старому Заповіті.

Першими підтримали Мухаммада його дружина Хадіджа та найближчі друзі, які увірували: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк (посланець) його». Проте в цілому населення Мекки поставилося до проповідей вороже. Несподівано його слова справили велике враження на жителів міста Ясріб. Вони почули Мухаммада, прийшовши до Мекки на ярмарок, і принесли додому вістку про Пророка.

VIII ст. 3 «Життя посланця Божого» арабського письменника і богослова Ібн Ісхака

Мухаммад промовив до них: «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й напучував вас. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в цьому житті і в майбутньому. Якщо ж ви відринете мене, то я витерплю заради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами...»

1. З якою місією, за словами Ібн Ісхака, Аллах направив Мухаммада до арабів?
2. Що обіцяв і від чого застерігав Мухаммад свій народ?

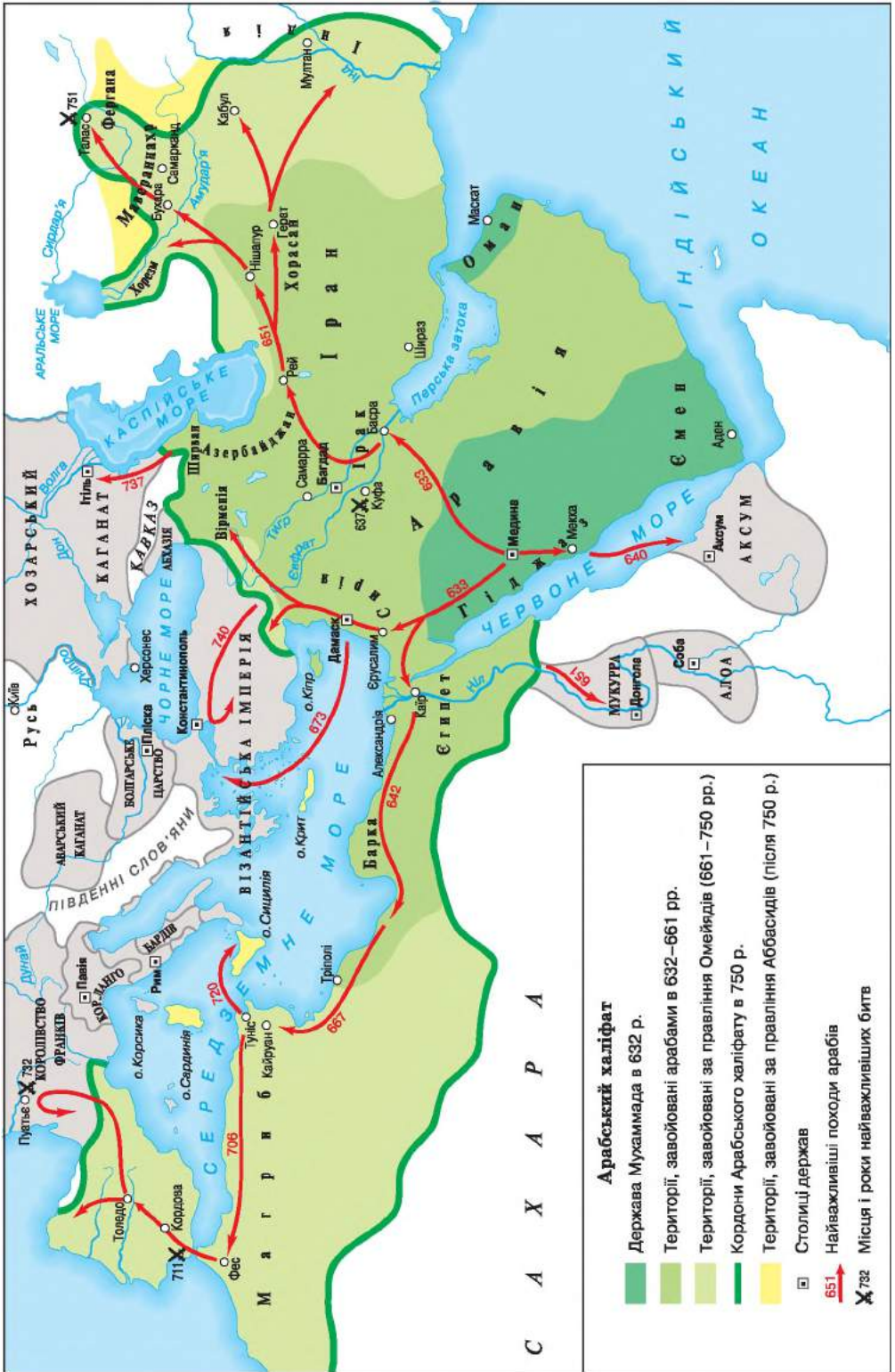
Рятуючись від фізичної розправи, Мухаммад з невеликою групою однодумців утік з Мекки до Ясріба. Ця подія отримала назву хіджра (переселення), а 622 р., коли вона відбулася, поклав початок мусульманського літочислення. Населення Ясріба поставилося до ісламу прихильно. Авторитет Мухаммада був тут такий високий, що місту навіть дали нове ім'я – Медина (місто Пророка). У Медині Мухаммад відкрив перший мусульманський храм – мечеть (від араб. «масджид» – місце поклоніння), визначив порядок богослужіння.

Мінарет

Сторінка з Корану. XIV ст.

Пригадайте! У яких містах на території сучасної України є мечеті?

Тих, хто прийняв іслам, почали називати мусульманами – відданими Богів. Звід істин, які отримав від Аллаха і проповідував Мухаммад, було пізніше записано в Корані (від араб. «ал-куран» – читання голосно напам'ять). Ця священна книга мусульман поділяється на окремі глави – сури.

Крім Корану, чимало мусульман вшановують Сунну – збірку висловів Мухаммада та розповідей про його життя. На основі Корану й Сунни юристи розробили правила мусульманської поведінки – шаріат (правильний шлях).

Іслам установив для віруючих п'ять основних правил. По-перше, необхідно вірити в єдиного та всемогутнього Аллаха та в пророчу місію Мухаммада. По-друге, щодня мусульманин повинен п'ять разів молитися. Молитися дозволяється де завгодно, треба лише дотримуватися певного ритуалу, але на п'ятничну молитву всі мусульмани зобов'язані збиратися в головних мечетях свого міста чи села. По-третє, обов'язком мусульманина є піст з утриманням від їжі, пиття та розваг. Головний піст – Рамазан – триває місяць. У цей час усім, крім хворих та дітей, забороняється їсти й пити від сходу до заходу сонця. По-четверте, кожен мусульманин мусить віддавати п'яту частину своїх прибутків на потреби громади та на милостиню. І, нарешті, кожний, хто має можливість, повинен хоча б раз за життя здійснити хадж – паломництво до Мекки.

Мухаммад став правителем Медини. Він почав війну з Меккою і згодом захопив її. Мусульмани знищили зображення старих богів і перетворили Каабу на свою головну святиню. Поступово навколо Мухаммада об'єдналася вся Аравія.

Кааба – будівля із сірого каменю у формі куба. Ззовні вона покрита чорною парчею, на якій вишито рядки з Корану. Має скромне внутрішнє оздоблення: заощену мармуровими плитами підлогу і – ніяких меблів. У східному куті стоїть священний чорний камінь, поміщений у срібну оправу. Вважається, що через цей камінь можна побачити рай. І кожний, кому вдасться це зробити, має потрапити туди після смерті.

Коли вирішили очистити Каабу, це робили всі мекканці. Але, коли знадобилося повернути до її стін священний чорний камінь, виникло непорозуміння. Кожен старійшина прагнув бути удостоєним честі покласти його на старе місце. Зрештою вони вирішили обрати суддю і підкоритися його волі. Цим суддею став Мухаммад, якого за чесність і мудрість співвітчизники називали людиною, «гідною повної довіри». Пророк розстелив на землі білу тканину, а в її центр поклав чорний камінь. Він наказав старійшинам взятися за кінці тканини і віднести камінь до стіни Кааби. Потім Мухаммад установив камінь на старе місце. Так мудро й мирно він усе владнав.

Святкова процесія на честь Рамазану. Мініатюра. XIII ст.

Уважно розгляньте малюнок. Які почуття виражено на обличчях Мухаммада та старійшин? Чому художник саме так зобразив пророка та старійшин?

Мухаммад і чорний камінь.
Мініатюра з рукопису. XIV ст.

Подумайте!

Можливо, ви знаєте, яку роль відіграє Кааба в сучасному мусульманському світі?

3. Розквіт і занепад Халіфату. Після смерті Мухаммада знать обрала з його найближчих сподвижників нового правителя – халіфа (заступника пророка), який зосередив у своїх руках усю духовну, світську та військову владу. Мусульманська держава стала називатися Халіфатом. Іслам не лише об'єднав арабів, а й поставив перед ними мету: поширити нову релігію серед «невірних» і тим підтвердити її правоту. Найшвидше це можна було зробити за допомогою зброї, тому перше століття існування Халіфату стало добою майже суцільних завойовницьких воєн.

Арабські халіфи вміло скористалися з того, що дві великі сусідні країни – Візантія та Іран – повсякчас виснажували одна одну нескінченними війнами. На їхні території обрушилася на своїх швидконогих скакунах легка кіннота халіфа **Омара**.

Невдовзі араби завоювали Сирію, Месопотамію, Палестину, Єгипет, Північну Африку й почували себе там справжніми господарями. Під приводом боротьби з «невірними» Омар остаточно знищив знамениту Александрійську бібліотеку. За легендою він сказав: «Усе, що відповідає Корану в древніх книгах, є в Корані, а те, що не відповідає, не придатне для мусульман».

42

Подумайте!

Як ви оцінюєте висловлювання Омара щодо Александрійської бібліотеки?

Халіфат постійно розширювався за рахунок нових завойовань. Згодом під владою арабів опинилися частина Вірменії, Азербайджану та Грузії, а також Середня Азія і долина Інду. У 711 р. полководець Джеббель-аль-

Тарік подолав протоку, яку за його іменем назвали Гібралтар, і підкорив більшу частину вестготських володінь в Іспанії. Окрилені успіхом араби перейшли Піренеї і просувалися землями Франкської держави, аж поки їх не зупинив Карл Мартелл.

У середині VIII ст. Халіфат володів землями в Азії, Африці та Європі. Поступово завойовники-араби перейняли більш високу культуру підкорених народів. У Халіфаті розквітла торгівля, зросли міста, а їхні вулиці прикрасили чудові палаци й мечеті. Саме тоді було зведено головну мусульманську святиню Єрусалима – мечеть Омара, відому сьогодні як Аль-Акса (Далека). У завойованих країнах мусульмани боролися з язичниками. До релігій, які визнавали єдиного Бога – християнства та іудаїзму, – вони ставилися терпимо. Християни та іудеї обов'язково платили податки, але їх не змушували приймати іслам.

Розгляньте малюнок. Де розташовано військо Мухаммада – ліворуч чи праворуч? За якими ознаками ви це визначили?

Військо Мухаммада протистоїть візантійському. Мініатюра. XIII ст.

Документ

VIII ст. Арабський автор Абу-Юсуф про мудрість халіфа Омара

Омару відчинили ворота міста, і він увійшов і сів у дворі церкви Воскресіння. Коли настав час молитися, він сказав патріарху Софронію: «Я хочу помолитися». Той відповів: «Повелителю віруючих, помолися на тому місці, де знаходишся». Омар відповів: «Тут я не молитимуся». Тоді патріарх привів його до церкви Константина і поклав йому циновку всередині церкви. Омар сказав: «Ні, й тут я не молитимуся». І вийшов Омар на сходи, і помолився один на сходах. І потім сказав Софронію: «О патріарх, ти знаєш, чому я не помолився всередині цієї церкви?». Той відповів: «Не знаю, о повелителю віруючих!». Тоді Омар сказав: «Якщо б я помолився всередині цієї церкви, то ця церква пропала б для тебе, пішла б із твоїх рук, і мусульмани після мене відібрали б її в тебе, кажучи при цьому: "Тут помолився Омар"».

Печатка Омара

Монети перших халіфів

1. Як Абу-Юсуф пояснює, чому халіф Омар відмовився молитися в християнському храмі?
2. Яке враження мав справити вчинок халіфа на християн?

750 р. владу в Халіфаті захопила династія **Аббасидів** (нащадки Аббаса з Дамаска, дядька Мухаммада). Вони перенесли столицю до іракського міста Багдад.

У цей час країна досягла вершини економічного розквіту. Застосування іригаційних систем забезпечувало успіхи землеробства, високі врожаї рису та бавовни. Араби розводили цінні породи коней і овець. Заслужена слава йшла про вироби ремісників – тканини, славнозвісну дамаську сталь, зброю, скляні та ювелірні вироби, парфуми. Купецтво вело широку й жваву торгівлю. Двір халіфа потопав у розкоші.

Проте Аббасиди вже не могли тримати під контролем усе, що відбувалось у велетенській державі. Намісники окремих областей – **еміри** – поводитися як повноправні господарі підпорядкованих їм земель. Від Халіфату одна за одною почали відокремлюватися великі території – Іспанія, Марокко, Закавказзя, Середня Азія, Вірменія, Єгипет. Невдовзі халіфи втратили реальну владу, а в XIII ст., під час монгольського нашествия, їх навіть вигнали з Багдада. Арабська держава припинила існування, але на величезному просторі, яким колись управляли халіфи, поширився іслам. Виникло поняття «арабський світ».

4. Світ знань і різнобарв'я культури. Коли завойовники-араби прийшли в Передню Азію, там існували давні культурні традиції. Місцеве населення (греки, перси, сирійці, євреї) дивилося на мусульман як на варварів. Проте араби дуже швидко сприйняли мудрість підкорених народів і на її основі створили власну високу культуру.

Іслам ставився до знань як до одного з проявів всемогутності Аллаха і вважав їх необхідною умовою справжньої віри. Цим заохочувався розвиток науки, а разом з нею і мистецтва, яке теж розглядалося як вид знань. Арабською мовою було перекладено чимало творів античних

Астролябія. IX ст.

Арабський квадрант. IX ст.

мислителів. На початку IX ст. при дворі халіфів навіть діяла ціла перекладацька школа – Дім мудрості.

Араби не просто засвоїли античну спадщину, а й творчо її розвинули. Вони зробили вагомий внесок у різні науки. Математики створили алгебру, а винайдені в Індії цифри, унаслідок широкого вжитку їх саме арабами, і сьогодні називають арабськими. Астрономи вміли обчислювати окружність Землі, визначати розташування зірок на небі. Упродовж тривалого часу на Сході та в Європі мали величезну популярність медичні твори Ібн Сіні (Авіценни). Араби користувалися дуже точними картами та морськими приладами. Вони були невтомними мандрівниками, і відомий їм світ простягався від Тихого до Атлантичного океану.

Присадайте! Які галузі науки активно розвивалися у Візантії? Порівняйте з розвитком наук в арабів.

Арабська наука, на відміну від європейської, розвивалася при дворах халіфів або багатих вельмож. Там іноді навіть виникали своєрідні «академії наук». Це надавало арабській науці світського характеру та створювало простір для вільних досліджень. Саме цим пояснюється більш високий рівень арабської науки порівняно з європейською.

Справжніми центрами освіти й наукової думки були арабські бібліотеки. Там працювали переписувачі, причому особливо цінувалися каліграфи – ті, хто вмів красиво писати. Матеріалом для письма слугували папірус, пергамен і папір, який почали виробляти з VIII ст. Аркуші паперу покривали крохмальним клейстером і полірували кришталевим яйцем. Від цього папір ставав міцним, а нанесені кольоровим чорнилом літери й візерунки – чіткими, яскравими та блискучими.

Мусульмани винайшли безліч почерків і користувалися ними залежно від змісту тексту. Різними написами покривали стіни храмів, посуд, дорогі тканини, зброю. За наявності численних бібліотек і відносно дешевих книг у арабських країнах діяло багато шкіл та університетів.

Мусульманська література створювалася спочатку арабською мовою, а з X ст. й перською. Особливо цінувалася поезія, але популярність мали також короткі повчальні оповідання та збірки казок. Назавжди увійшли до скарбниці світової культури всесвітньо відомі казки «Тисяча та одна ніч» і перський епос «Шахнаме» («Книга царів»).

Урок в медресе – мусульманській школі. Мініатюра. XIII ст.

Присадайте! Які казки із збірки «Тисяча та одна ніч» ви читали або бачили фільми за цими казками?

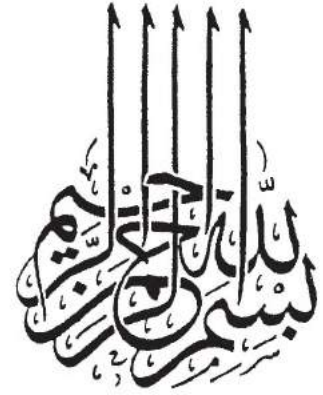

«Мухаммад – посланець Божий»

«Немає іншого божества, окрім Бога...»

«В ім'я Бога Милостивого і Милосердного»

Зразки традиційних написів арабською в'яззю

Великих успіхів досягла архітектура. Головним будинком міста була мечеть – квадратна площа, оточена галереями на стовпах. З боку, зверненого до Кааби, ставили декілька рядів колон. Вони створювали

Левиний дворик палацу Альгамбра. XIII–XIV ст. Іспанія. Сучасний вигляд

відкрити в двір молитовну залу. Іслам забороняє вклонятися зображенням, тому в мечетях відсутні фрески та ікони. Зате вони пишню оздоблені мозаїкою та різьбленням, а каліграфічні написи з Корану створюють вишуканий орнамент. Шедевром архітектурного мистецтва такого типу є мечеть у Кордові, а справжньою перлиною мусульманської архітектури – палац правителів-емірів Альгамбра в місті Гранада в Іспанії.

ПОПРЬБИШ

Альгамбра (червоне місто) втілила в собі уявлення мусульман про рай на землі. Палац височіє в оточенні розкішних садів з безліччю фонтанів і басейнів. У глибині його розташовані численні внутрішні дворики, де правителі приймали послів, обговорювали різні справи і відпочивали. За легендою, залишаючи християнам Гранаду, її 16-річний халіф гірко заплакав, коли востаннє поглянув на втрачений рай з висоти гірського перевалу. Відтоді цей перевал називають Стогін Мавра.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як вплинули природа й географічне розташування Аравії на заняття її населення?
2. Яку роль відіграло прийняття ісламу в об'єднанні арабів?
3. Що в перекладі з арабської означають терміни «Коран», «мечеть», «шаріат»?
4. Чим можна пояснити перемоги арабів у завойовницьких війнах?
5. Як іслам ставився до іновірців?
6. Чому арабська культура доби Халіфату досягла такого високого для свого часу рівня?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Покажіть на карті кордони Арабського халіфату в різні часи. Які території були завойовані за правління Аббасидів?
2. Порівняйте правила, встановлені Мухаммадом для мусульман, з правилами, яких мають дотримуватися віруючі християни. Чи є в них щось спільне?

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

1. Спробуйте пояснити, чому виникнення держави супроводжувалося прийняттям нової релігії: у франків – християнства за римським зразком, а в арабів – ісламу. Які позитивні наслідки для арабів, на вашу думку, мало прийняття ісламу?

2. Який висновок можна зробити на підставі арабського прислів'я: «Той не вмирає, хто віддає життя науці»?

Запам'ятайте дати

622 – вихід Мухаммада з Мекки до Медини (хіджра); початок мусульманського літочислення

750–1258 – Халіфат Аббасидів

§ 5. ВПЛИВ ПЕРШИХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІМПЕРІЙ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ ІСТОРІЮ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Утворіть з означених імен та термінів логічні пари: *Карл Великий, Омар, Юстиніан, емір, василевс, Верденський договір.*

Завдання школярам

Прочитайте текст параграфа. Пригадайте вивчений матеріал – становлення, історичний розвиток, особливості кожної окремої імперії. Перечитайте уважно документи, роздивіться ілюстрації, що є оригінальною спадщиною та безцінними джерелами з вивчення історії перших середньовічних імперій. Розділіться на три групи. Перша група працює над питанням про вплив імперії Карла Великого, друга – Візантії, третя – Арабського Халіфату. Кожна група учнів обирає свого капітана, який на уроці доводить класові та вчителів неперевершеність і виключну роль для світової історії імперії, яку досліджувала його команда. За підсумками дискусії всі учні на уроці мають скласти в зошитах порівняльну таблицю по трьох державах за пунктами: дата виникнення та припинення існування; територія; видатні історичні постаті; документальна база вивчення; головні події в історії.

Перші середньовічні імперії мали значний вплив на подальшу історію Європи. У період раннього Середньовіччя більшість народів і племен Центральної та Західної Європи були об'єднані в одній країні – імперії Карла Великого. Незважаючи на етнічну, економічну, культурну відмінності, вони на певний час відчули свою приналежність до єдиної держави. Існувало єдине державне управління, діяли спільні закони, їх захищало одне військо, в обігу були гроші із зображенням їхнього імператора. Об'єднувала їх і християнська віра за католицьким обрядом. У той самий час розпад імперії Карла Великого на три частини заклав основи сучасних держав – Німеччини, Франції, Італії. Здобувши певний досвід державотворення в межах єдиної країни, ці народи в наступні століття пройшли свій шлях створення національних держав.

Значний вплив на майбутній розвиток Європи справила й Візантійська імперія. Тисячолітня історія Візантійської імперії завершилася сумно, проте вплив її культури тривав набагато довше, ніж існувала сама держава. Історики навіть використовують поняття «Візантія після Візантії». Рятуючись від турків, візантійці переселялися до інших країн. Вони приносили туди свої знання й майстерність, вивезені з батьківщини старовинні рукописи та ікони, візантійські культурні традиції. Частина візантійців опинилася в Італії і сприяла розквіту італійської культури. Здебільшого ж вони знаходили притулок у православних країнах, тому особливо збагатили культуру слов'янських народів. Не випадково константинопольська Софія стала взірцем для храму дивовижної краси – Софії Київської.

Величезна заслуга імператора Юстиніана полягала в створенні зводу римського права. Кращі візантійські знавці зібрали закони римських імператорів і зроблені до них докладні пояснення відомих юристів і впорядкували їх у так званий Кодекс Юстиніана. Він не тільки тривав

лий час залишався найповнішим зводом римського права, а й склав основу європейського права наступних століть. Нащадки вдячні візантійцям і за те, що звичаї і правила поведінки візантійських послів заклали основи сучасної дипломатії.

На подальший розвиток європейської культури значний вплив мала й візантійська культура та наука, яка досягла великих успіхів у галузі математики, медицини, географії та хімії.

Впливав на європейську історію і Арабський Халіфат. Особливо це стосується Іспанії, яку завоювали араби і яка певний час входила до складу Халіфату. Досягнення арабських учених теж у подальшому успішно використовувались європейськими народами.

Далі – бліцтурнір з відповідями на запитання

1. Ознайомлюючись з історією раннього Середньовіччя, ви дізналися про те, яке важливе значення мали природні умови для життя середньовічної людини. Пригадайте та порівняйте специфічне природно-географічне середовище, у якому виникли Франкська імперія, Візантія, Арабський Халіфат, а також Київська Русь. Яким чином, на вашу думку, довілля зумовило особливості розвитку цих держав?

2. Порівняйте владні повноваження та впливовість візантійського василевса та київського князя.

3. Що спільного й що відмінного було в процесі утворення держави у слов'ян та у франків?

4. Які київські князі й коли укладали мирні договори з Візантією?

5. Як ви розумієте вислів «Візантія після Візантії»? Свою думку обґрунтуйте.

6. З праць яких арабських істориків ми дізнаємося про життя і звичаї германців, франків, слов'ян та інших народів Європи?

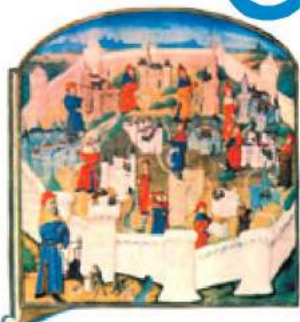
7. Якими побутовими речами, що були винайдені в Середні віки, ми користуємося й досі?

8. Порівняйте навчання в школах Візантії та Арабського Халіфату.

Кожна правильна відповідь оцінюється відповідним балом (на вибір учителя). Переможці отримують оцінки.

Середньовічний світ Західної Європи

Зміст

§ 6 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

§ 7 ХРИСТИАНСЬКА ЦЕРКВА В РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧІ

§ 8 РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ. ЗАМКИ. ЖИТТЯ СЕЛЯН

§ 9 СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

§ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

Утворіть з означених власних імен та термінів логічні пари: *Хлодвіг, Теодоріх, Карл Мартелл, Остготське королівство, Молот, «Салічна правда»*.

1. **Спілкування людини з природою та рух населення.** Що віддаленіша від нас епоха, то міцніша залежність людини від природного середовища. У Середні віки воно визначало, чим займалися і де розселилися люди, які вони мали політичні інтереси, житло, транспорт, одяг, їжу тощо.

На світанку Середньовіччя в Європі зберігався сухий і прохолодний клімат. У VIII–XIII ст. потеплішало, причому так, що, наприклад, в Англії почали закладати виноградники. Потім різко похолодало, і зниження температури тривало до XVII ст., поки не встановився клімат, який здебільшого зберігається й сьогодні.

Подумайте! Як могли впливати зміни клімату на життя середньовічної людини?

Надзвичайно важливу роль у житті середньовічної людини відігравав ландшафт. Існування величезних лісів давало можливість спалювати їх і використовувати попіл для удобрення ґрунту, отримувати деревину для будівництва, обігрівати житла та виготовляти знаряддя праці. У лісах збирали гриби, ягоди, мед диких бджіл, полювали, ховалися від ворогів. У ріках і морях ловили рибу, водні шляхи використовували для пересування і ведення торгівлі. Гори були природними кордонами й фортецями. Недарма вважалося, що моря людей з'єднують, а гори – роз'єднують.

Розгляньте мініатюру «Селянська родина за роботою» і визначте, які сільськогосподарські культури вирощували в той час.

Селянська родина за роботою. Мініатюра. XIV ст.

Середньовічні люди не просто брали те, що давала їм природа. Намагаючись полегшити своє життя, вони освоювали природне середовище: будували канали й мости, осушували болота, перетворювали на ниви ліси. Нерідко ця діяльність набувала хижацьких розмірів. Так було винищено ліси в Англії, Франції, Іспанії, а в Голландії згадка про колишнє лісове багатство країни залишилася тільки в її назві – «лісова країна».

Середньовіччя знало чимало міграцій – масових переселень народів. Найбільшим серед них було вже згадуване Велике переселення IV–VII ст. Зростання населення, роки лихоліть змушували людей з процвітаючих куточків однієї країни переселятися та освоювати її віддалені райони. Це явище – внутрішня колонізація – стало масовим у Середньовіччі Західної Європи.

На відміну від цього мирного процесу відбувалося загарбання чужих земель силою зброї. Прикладом воєнної колонізації є переселення німців і голландців у Польщу, Чехію, Угорщину. Таким чином відбувалося освоєння околиць, обмін досвідом, розбудова міст та підйом сільського господарства.

У середньовічній Європі жила велика кількість народів. Це була строката, різномовна, дуже рухлива маса. Подорожували всі: прочани (віруючі, які здійснювали подорожі до святих місць) і торговці, ремісники й селяни, рицарі й студенти, шукачі пригод і звичайні волоцюги. Вони свято вірили в християнську істину, що людина є лише вічним мандрівником у цьому світі випробувань, і тому з легкістю вирушали в путь. Тільки у XV ст. європейські народи начебто «всілися по місцях» – там, де вони живуть і сьогодні. На жаль, у Середні віки не вели загальних переписів населення, тому точна кількість його невідома. Вважається, що на початку XV ст. в усій Європі мешкало приблизно 43 млн осіб.

Уважно розгляньте малюнок. Якими засобами художник показав приналежність стану зображених осіб?

- **2. Три стани середньовічного суспільства.** Уже на світанку Середньовіччя в германських народів виокремилася знать, до складу якої увійшли військові вожді, їхні найближчі дружинники й вірні слуги. Згодом усе інше населення також розпалося на окремі групи. Прийняття християнства привело до утворення численного духовенства. Воєнні знегоди сприяли появі професійних воїнів. Праця на землі випала на долю селян. Так на початку XI ст. виникла нова структура населення, відмінна як від римського, так і германського суспільства.

Тогочасні освічені люди замислювались над цими змінами і створили теорію про три стани: «ті, що моляться» – духовенство, «ті, що воюють» – світські сеньйори, або рицарство, «ті, що працюють» – селянство. Кожній людині Бог визначив місце в певній групі. Усі стани потрібні один одному: духовенство турбується про душі віруючих, сеньйори захищають їх, а селяни всіх годують. Щоб добре виконувати свої обов'язки, усі вони повинні жити в мирі та злагоді. У XII ст., з появою та зростанням середньовічних міст, до третього стану зарахували ще й городян. Один з тогочасних мудреців порівнював суспільство з людським тілом: городяни й селяни – це ноги, але хоча вони є опорою тіла, усе одно складають нижчий стан.

Знать,
духовенство, селяни.
Франція. XIV ст.

Документ

XI ст. Єпископ Адальберон Ланський про три стани

Один стан – воїни, покровителі церкви й захисники народу, усіх без винятку, як сильних, так і слабких. Другий стан – селяни; ці нещасні люди мають щось лише ціною важкої праці. Усім – грошима, одягом, харчами – забезпечують вони весь світ. Жодна вільна людина не змогла б прожити без селян. Селянин годує господаря, який стверджує, що це він годує селянина. Так дім Божий (суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Три частини не потерпають від своєї відокремленості: послуги, які надаються однією з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про ціле. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує закон, а люди насолоджуються миром.

XII ст. Притча єпископа Еадмера Кентерберійського про три стани

Приклад про овець, биків і собак. Призначення овець – давати молоко й вовну, биків – орати землю, собак – захищати овець і биків від вовків. Бог береже їх, якщо кожна із цих тварин виконує свій обов'язок. Так само й стани створив Він, аби виконували різну службу в цьому світі. Він установив одним – клірикам і монахам –

молитися за інших, щоб вони, сповнені добротою, наче вівці, наставляли людей молоком проповіді й вселяли в них гарячу любов до Бога добрим прикладом. Він установив селянам, щоб вони, подібно до биків, забезпечували життя собі та іншим. Насамкінець воіна установив Він виявляти силу в необхідних межах; як від вовків, захищати від ворогів тих, хто молиться й оре землю.

1. Як єпископи Ланський та Кентерберійський описують роль селян, рицарів та духовенства в житті суспільства?
2. Які аргументи наводять єпископи на користь того, що існуючий державний устрій задовольняє всіх членів суспільства?

3. Світські феодалі. Духовенство вважалося першим станом середньовічного суспільства. Але насправді провідну роль у ньому відігравали воїни, бо саме вони захищали від ворогів короля, країну й народ. Тому головна тогочасна цінність – земля – перебувала здебільшого в руках «тих, що воюють». Вони отримували її за службу у вигляді феода (уже відомого вам земельного володіння з прикріпленими до нього залежними селянами) і жили за рахунок селянської праці. Великим землевласникам – феодалам – належало панівне становище в середньовічному суспільстві. Відповідно весь устрій тогочасного життя прийнято називати **феодалізмом**.

В умовах постійних війн кожний великий феодал прагнув мати надійний загін важкоозброєних вершників. У нагороду за службу він роздавав їм більшу частину свого феода. Того, хто наділяв феодем, називали **сеньйором**, або **сюзереном**, а того, хто його отримував, – **васалом**. Якщо останній дробив отриманий феоде між своїми людьми, то вже став сеньйором для них. Його васали, у свою чергу, могли продовжити роздачі й теж перетворитися на сеньйорів. Отже, виникала своєрідна драбина, де кожний посідав певну сходинку й міг бути водночас васалом і сеньйором.

*Французький феодал дає розпорядження управителю.
Мініатюра. XIV ст.*

Такий порядок називають **феодалною драбиною**. Її очолював король – верховний власник усієї землі. На нижчому щаблі драбини стояли звичайні рицарі. Далі феоде уже не дробився, оскільки прибутків з отриманої землі рицарю ледве вистачало на військовий обладунок та утримання бойового коня. Таке підпорядкування має назву **васалітет**. В одних країнах, насамперед у Франції, діяло правило «васал мого васала – не мій васал». В інших, зокрема в Англії, усі феодали, зверху до низу, мусили коритися королю й вважалися його васалами.

Установлення васального зв'язку накладало як на сеньйора, так і на васала певні обов'язки. Сюзерен мав брати васала під своє заступництво й захищати його від ворогів. Натомість васал забезпечував сеньйору «допомогу й пораду»: ніс вій-

ськову службу і брав участь у судових засіданнях та обговоренні важливих справ при дворі сюзерена, у певних випадках надавав йому грошову допомогу.

Документ

XIII ст. Постанова графа Раймунда Беренгарія про обов'язки васала

Граф може вимагати допомоги в таких випадках: щоразу, коли він за наказом імператора йде до нього озброєний; також якщо він посвячується в рицарі або посвячує в рицарі старшого сина, майбутнього графа; також якщо він потрапить у полон.

Також він може вимагати по шість королівських солідів з того, хто має власний будинок у місті, замку або селі.

І цю допомогу він вимагає від рицарів своїх і від інших підданих.

Як граф Р. Беренгарія описує обов'язки васала? Важко чи легко було бути васалом графа Р. Беренгарія?

У похід рицар вирушав у супроводі слуг та зброєносців. Обладунок (шолом, панцир, щит, спис і меч) був дуже важким, тому його везли на возі. Тільки перед самою битвою рицар озброювався і пересідав зі звичайного на бойового коня, здатного витримати такий тягар. Своїм виглядом вершник нагадував рухому фортецю.

Головний обов'язок васала полягав у військовій службі сеньйору, яка тривала 40 днів на рік під час воєнних дій. Відбувши цей термін, васали одразу поверталися додому. Їхні масові від'їзди нерідко ставали причиною призупинення найзапекліших війн. Згодом деякі рицарі винайшли досить своєрідний спосіб ухилятися від свого обов'язку. Вони домовлялися із сеньйором, що служитимуть, поки в них вистачить харчів, і навмисно брали із собою обмаль їжі. За три-чотири дні такі горе-воїни докладали всіх зусиль, аби повністю знищити свої припаси. Потім без найменших докорів сумління вони поверталися до своїх замків.

ПОДРОБИЩІ

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Який вплив мали природно-географічні чинники, зокрема ландшафт, на життя середньовічної людини?
2. Поясніть на прикладах терміни «міграція», «внутрішня колонізація», «воєнна колонізація». Якими були їх причини й наслідки?
3. Як склалася теорія про три стани суспільства?
4. Чому сеньйору доводилося передавати значну частину своєї землі васалам?
5. Які обов'язки мали виконувати стосовно один одного сюзерен і васал?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

У зошитах намалуйте «ієрархічну драбину» для світських феодалів і окремо для духовенства.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Поясніть на прикладах правило, яке діяло у Франції: «Васал мого васала не мій васал».

§ 7. ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте, як склалися відносини світської влади із церквою.

1. Християнська церква на світанку Середньовіччя. Упродовж майже двох останніх століть існування Римської імперії християнство було її державною релігією. Проте як світова релігія воно сформувалося в Середні віки, і тоді ж посилилась його організація – церква. У лиху годину безперервних варварських нашествь лише церква, одна з усієї античної спадщини, не тільки зберегла, а й укріпила своє становище. Підтримка з боку держави сприяла її економічному зміцненню. Церква перетворилася на великого землевласника, а духовенство отримало звільнення від військової служби, податків і мита.

На початку Середньовіччя Західна Європа не знала міцної центральної влади, тому дуже зріс вплив римських єпископів. Їх називали папами (від грец. – батько). Оскільки першим єпископом Рима став один з найближчих учнів Ісуса Христа апостол Петро, папи вважають себе його спадкоємцями. Це дало папам підставу наполягати на своєму верховенстві над світською владою – королями та імператорами. Велику роль у зміцненні такої думки відіграло вчення видатного християнського богослова, єпископа Аврелія Августина. Йому належать слова: «Поза церквою – немає спасіння». Саме Аврелій проголосив церкву єдиним посередником між Богом і людьми.

На Заході християнську церкву очолив Папа Римський. На Сході головна роль належала патріарху Константинопольському, або, як його називали, Вселенському патріарху. Вони постійно суперничали між собою за вплив на християн, однак діяти їм доводилося в різних умовах. Східна церква була частиною міцної держави, спиралася на неї і підкорялася владі імператора. Західна – прагнула піднятися над світською владою і підпорядкувати її собі.

2. Християнізація Європи й піднесення папства. Наприкінці IV ст. християни становили більшість населення Римської держави. Тоді ж почалося й тривало впродовж усього Середньовіччя навернення в нову віру інших племен та народів Європи.

Місіонерством активно займалась і римська церква, особливо за Папи Григорія I Великого. Енергійний організатор і видатний політик, він дуже багато зробив для посилення і збагачення церкви. Григорій I вважав папство головною силою, покликаною об'єднати християнський світ.

ПОДРІБНИЦІ

Григорій I Великий (540–604) походив зі знатної сім'ї. Він обіймав вищу в Римі адміністративну посаду префекта, але в 34-річному віці залишив її і став монахом. Продавши все своє майно, заснував сім монастирів й оселився в одному з них. Був представником Папи Римського при дворі візантійського імператора, а після повернення до Рима став абатом у монастирі. У 590 р. його першим з монахів обрали Папою, причому в дуже важкий для Рима час, коли посилювався тиск лангобардів. Григорій I особисто вів з ними переговори, піклувався про біженців, забезпечував городян продовольством, створив ополчення й очолив захист Рима. Папа багато зробив для поширення християнства серед язичників.

*Папа Григорій I Великий.
Різьба по кістці. X ст.*

При Каролінгах дуже зросли земельні багатства церкви. Карл Великий у законив церковну десятину – податок на утримання церкви. Її сплачували всі парафіяни у вигляді десятої частки врожаю. У руках церкви опинилися величезні кошти, але сама вона потрапила в залежність від світської влади. Франкські, а потім і германські імператори на власний розсуд призначали пап. Феодальні сеньйори вчиняли так само з єпископами, абатами, священниками. Ці посади приносили чималі прибутки й тому опинилися в руках найближчих родичів світської феодальної верхівки.

Дедалі більше загострювалися відносини між західною та східною церквами. Виникли розбіжності в тлумаченні християнського вчення, обрядів, церковного устрою. У 1054 р. відбувся остаточний розкол християнської церкви – схизма. Західна церква почала називатися римо-католицькою (вселенською, всесвітньою), а східна – православною (істинною).

*Священик в одязі
для меси*

3. Духовенство й монастирі. Життя середньовічної людини неможливо уявити без тісного зв'язку із церквою та її служителями. Християнське духовенство поділялося на біле й чорне. Біле духовенство, або клір, несло службу серед людей – у миру. Кожен священник мав свою парафію, до якої належали жителі декількох сіл або міських кварталів. Він правив службу, здійснював церковні таїнства

(хрещення, причастя, вінчання, сповідь тощо) і від імені церкви допомагав бідним. Для утримання церкви парафіяни сплачували десятину.

Чорне духовенство – це ченці, або монахи (від грец. – одинак). Чернецтво виникло в III ст. в Єгипті, його засновником вважається Святий Антоній. Перші монахи селилися переважно в печерах і пустелях, харчувалися дикими плодами й корінням. Вони відмовлялися від життя в грішному світі та перетворювалися на пустельників. Усі були переконані, що молитви монахів, людей «святого життя», краще доходять до Бога. Засновником західного чернецтва став **Бенедикт Нурсійський**.

Бенедикт Нурсійський (бл. 480–545) – родом з Нурсії (в Італії), походив із знатної сім'ї. Ще в юнацтві він усамітнися і жив у печері. Поступово навколо нього зібралися учні. Усі разом вони оселилися на горі Монте-Касіно, де Бенедикт заснував монастир. Там він написав свій славнозвісний устав – правила чернечого життя. Монахи мали постійно жити в монастирі, зберігати мовчання й повну покору настоятелю, відмовитися від усякого майна (навіть пташину пір'їну можна було підняти тільки з дозволу настоятеля). «Суворі дисципліна, наполеглива праця, гаряча молитва» – ці слова відбивають суть уставу.

Пригадайте!

Кого з перших православних монахів ви знаєте? У яких монастирях вони жили?

Монахи жили не лише усамітнено, а й общинами – монастирями, до яких вступали, щоб служити Богові. У вільний від божественних служб час вони працювали – орали, сіяли, доглядали худобу. Чернецтво відіграло важливу роль у господарському житті Середньовіччя. Нові типи упряжі, найдосконаліші млини та плуги – усе це спочатку з'явилося в монастирях, а вже потім у господарствах світських сеньйорів і селян. Чимало великих монастирів – абатств – на чолі з їхніми настоятелями-абатами перетворилися на великі феодальні сеньйорії.

За винятком коротких хвилин відпочинку, монахи мусили зберігати мовчання. Коли ж виникала потреба, вони спілкувалися за допомогою спеціальних знаків – своєюрідною «німою мовою». Один з тогочасних свідків повідомляє: «Вона досягла такого рівня, що здавалось, нібито монахи втратили здібність до звичайної мови. Їм вистачало знаків для висловлювання всього необхідного». Наприклад, щоб попросити хліба, «робили коло із вказівного та великого пальців обох рук, тому що хліб має круглу форму». Для зображення поняття «поганий» підносили «розсунуті пальці до обличчя так, щоб нігті нагадували кігті хижої птиці».

Виготовлення рукопису. Мініатюра. XIII ст.

Подумайте

Чому монахи мали майже весь час проводити в мовчанні?

Значний внесок зробили монастирі й у розвиток культури та освіти. У спеціальних майстернях – скрипторіях – ченці переписували книги, до яких середньовічні люди ставилися як до скарбу.

Іноді книги виготовляли й прикрашали впродовж декількох років, а потім дбайливо зберігали в монастирських бібліотеках. Діяли при монастирях також школи для дітей. Монастирі швидко перетворилися на одну з найважливіших частин середньовічного світу.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чи впливало збагачення церкви на її авторитет і взаємовідносини зі світською владою?
2. Чому папи наполягали на верховенстві своєї влади над світською?
3. У чому полягала заслуга Папи Григорія I Великого?
4. Поясніть термін «схизма».
5. Чим біле духовенство відрізнялося від чорного?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Прокоментуйте вислів Аврелія Августина «Поza церквою немає спасіння». Чому церква відігравала таку важливу роль в середньовічному суспільстві?
2. Назвіть відомі вам монастирі на території сучасної України.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Складіть оповідь про життя середньовічного ченця.

§ 8. РИЦАРСЬКІ ТРАДИЦІЇ. ЗАМКИ. ЖИТТЯ СЕЛЯН. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Який термін об'єднує такі поняття, як *король, граф, рицар, сюзерен, васал*?

Кожен учень має прочитати текст параграфа у класі. Потім усі учні об'єднуються у дві команди з однаковою кількістю гравців і готуються до рицарського турніру. Обирають: розпорядника турніру, який стежить за правилами і по черзі надає слово кожній команді; суддю, який підраховує бали, і двох його помічників – «прекрасних дам» від кожної з команд. Учасники обирають капітанів і придумують назву своєї команди і девіз, малюють герб. Перша частина турніру – відповіді на питання в кінці параграфа, які зачитує розпорядник, а команди відповідають по черзі. Можуть бути й доповнення, які теж враховує суддя. Друга частина турніру – питання та вправи по тексту параграфа, які вигадала для своїх суперників кожна команда. Озвучувати завдання можуть капітани. Учитель підбиває підсумки і оцінює відповіді учнів.

1. Як жили рицарі. З XI ст. усіх світських феодалів почали називати рицарями (з нім. – вершник). Це слово стало синонімом знатності й благородства. Рицарями не народжувалися, а ставали. Це нелегке заняття вимагало не лише фізичної сили та особистої хоробрості, а й тривалої військової підготовки. У 6–7 років хлопчиків зі знатних сімей віддавали служити пажами при дворах великих феодалів, де їх навчали володіти зброєю та їздити верхи. Вони засвоювали також правила вишуканої придворної поведінки, училися танцювати та співати. Значно менше уваги приділялося вмінню читати та писати.

*Посвячення в рицарі.
Мініатюра. XIV ст.*

*Сцени з рицарського життя.
Мініатюра. XIV ст.*

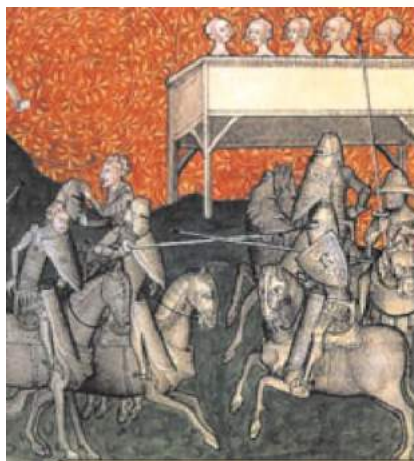
Панувала думка, що рицарю це не потрібно. Усі добре знали старе франкське прислів'я: «Хто, жодного разу не скочивши на коня, до 12 років залишається в школі, той не здатен ні до чого більш путнього, ніж стати священиком». Лише наприкінці Середньовіччя частина рицарів почала усвідомлювати важливу роль освіти.

Закінчивши навчання, юнак ще декілька років служив зброєносцем у рицаря: усюди супроводжував його і допомагав у битвах. Тільки після цього, у 18–20 років, відбувалося урочисте посвячення в рицарі. До пояса майбутнього рицаря прив'язували меч, вдягали йому шпори й ударяли кулаком по потилиці. Щоб продемонструвати свою спритність, він стрибав на коня і з усього шалу вражав списом опудало. Іноді посвячення проходило на полі бою. Юнака вдаряли плазом меча і казали: «Будь рицарем!». Навіть король мусив пройти обряд посвячення в рицарі.

У вільний від війни час улюбленою розвагою рицарів було полювання із соколом і рицарські поединки – турніри. На турніри, які перетворювалися на яскраві видовища, збирався натовп. Переможцем ставав той, хто за допомогою затупленого списа вибивав свого противника із сідла. Відбувалося це, як правило, без будь-яких тілесних ушкоджень, але іноді траплялися нещасні випадки. У XVI ст. французький король Генріх II помер від поранення в око. Турніри давали успішним рицарям чималий матеріальний зиск. Вони отримували за переможеного викуп, а також його коня, зброю і обладунок.

Порушення васалом своїх обов'язків, заплутаність відносин між сеньйорами та їхніми численними васалами, прагнення феодалів пограбувати слабшого сусіда – усе це призводило до безперервних війн. Церква намагалася обмежити їхній розмах. З кінця X ст. вона постійно закликала до «Божого миру». Упродовж нього, тобто з вечора середи до ранку понеділка, а також у великі свята воювати заборонялося. Пізніше накази про обмеження воєнних дій почали видавати королі. Згодом і феодали зрозуміли, що за будь-якої суперечки краще не знищувати церков, млинів і селянських посівів у володіннях один одного. Поступово складалися «правила війни», які стали частиною своєрідного «кодексу рицарської честі». Він передбачав хоробрість у битві, вірність сеньйору, захист християнської віри, надання заступництва знедоленим та немічним. Найганебнішим вважалося боягузтво, а честь цінувалася вище за життя.

Справжній рицар мав бути також куртуазним, тобто вміти поводитися при дворі й віддано служити прекрасній дамі. Куртуазність (від франц. – двір) означала чемність, галантність, щедрість, уміння складати вірші. Насправді не завжди і не всі рицарі дотримувалися цих правил. Будучи воїнами, вони звикали до крові й насильства, безжаль-

*Рицарський турнір.
Мініатюра. XIV ст.*

но грабували мирне населення. Але зовні намагалися відповідати рицарському ідеалу, особливо при королівському дворі.

У XIV–XV ст. зароджується **дворянство**, до складу якого увійшли рицарство й наближені до короля посадові особи. Дворяни вважали, що головна їхня відмінність від звичайних людей – особливі, притаманні лише їм якості: відданість королю, великодушність, відвага, вірність слову, вишуканість мови та вчинків. В Англії вони так і називали себе – джентльмени, що означало «приємна, культурна людина».

Дворяни жили за рахунок **рент** – плати, яку вони отримували від селян за надану в їхнє користування землю. До фізичної праці й торгівлі дворяни ставилися як до занять ганебних. Справою, гідною їхнього звання, вони вважали лише службу у війську або при дворі короля. Дворяни оголосили себе «кращими людьми» і намагалися скрізь бути першими. Проте на схилку Середньовіччя в більшості європейських країн їхнє матеріальне становище помітно погіршилося, а політичний авторитет упав.

2. Замок та його мешканці. Починаючи з X ст., складовою частиною середньовічного ландшафту стають замки. Головною причиною зведення цих фортець була постійна загроза мирному існуванню, прагнення захиститися від ворогів. Зазвичай замки будували на пагорбі або на високому березі річки. Звідти вдавалося здалеку побачити ворога, було легше оборонятися. До кінця X ст. замок – це двоповерхова дерев'яна вежа, донжон. Нагорі жив феодал, а внизу – воїни та слуги. На першому поверсі розташовувалися також господарські приміщення, кухня, зброярні та продуктові склади.

Замок оточував вал із частоколом і глибокий рів з водою, через який на ланцюгах перекидався міст. Коли його підіймали, доступ до замку ставав неможливим. В одну з веж вели важкі в'їзні ворота з міцного дуба, окуті зверху залізом. Позаду воріт, на певній відстані від них, знаходилися підйомні ґрати. Тільки-но їх опускали, той, хто встигав прорватися за ворота, потрапляв у пастку.

З XI ст. феодали почали будувати кам'яні замки. Їх обносили двома, а іноді навіть трьома високими (до 15 м) і товстими (до 5 м) мурами. У мурах робили бійниці – вузькі отвори, через які ворога засипали стрілами, а по кутах ставили вартові вежі. У центрі, як і раніше, височів донжон – тепер уже кам'яний. У його підземелля, у темряву і вологість, кидали ув'язнених – непокірних васалів та селян. Донжон не тільки був житлом феодала, а й останньою схованкою у разі падіння зовнішніх укріплень. Ворог міг узяти такий замок лише після облоги. Її тривалість залежала від кількості припасів харчів та води, тому кожний замок обов'язково мав свій колодязь. Під час будівництва донжона головною умовою були не розкішні покої, а надійні стіни. Згодом поряд з донжоном виник досить зручний будинок для проживання в мирні часи.

Життя за міцними стінами минало усамітнено й розмірено. Якщо не було війни, сеньйор полював, виконував військові справи або розважався грою в м'яч, кості та шахи. Пані проводила час за рукоділлям. Тільки на початку літа замок оживав: справляли весілля, влаштовували змагання і бенкети.

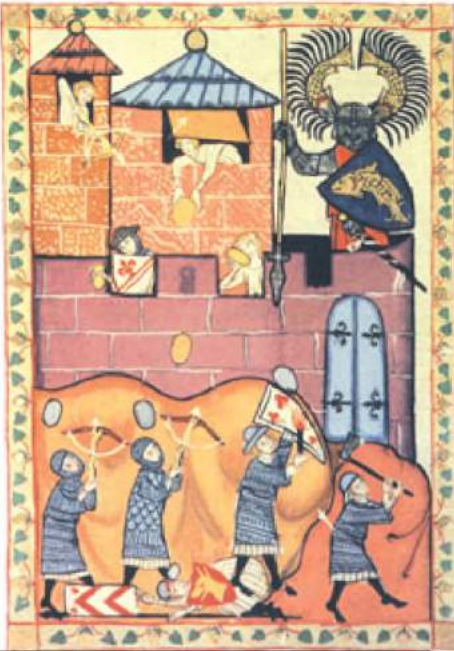

*Замок Ельц у Німеччині.
XII–XVI ст. Сучасний вигляд*

У ранньому Середньовіччі меблі були дуже простими. У замку феодала для прийомів гостей споруджували тимчасовий стіл: на дерев'яні козли клали довгі дошки. Після закінчення трапези їх знімали і притуляли до стін, звільняючи таким чином простір. Звідси до наших часів дійшов вислів «накрити стіл».

ПОДРОБИЦІ

Облога замку. Мініатюра. XIII ст.

Знатне подружжя. Мініатюра. XIV ст.

Уся округа перебувала немов у затінку такого замку. У ньому феодал зосереджував свою владу й військову могутність. Тут стояли його воїни та збиралися васали, щоб виступити на захист володінь свого сеньйора. Усередині замкових мурів переховувались під час ворожих нападів навколишні жителі. За право вважати господаря замку своїм захисником вони сплачували побори й виконували деякі роботи, наприклад ремонтували укріплення. У своєму замку сеньйор судив васалів і селян. Крім нього, не було для них іншого судді та іншого правителя.

3. Трудівники-селяни. У середньовічній Європі землю переважно обробляли залежні селяни. Зрозуміло, що частину з них становили колишні римські раби. Але як перетворились на залежних вільні германці? Відбувалося це по-різному. У той неспокійний час люди шукали захисту в могутнього сусіда. В обмін на заступництво вони віддавали феодалу свою землю і так потрапляли в залежність від нього. Залежними ставали також за борги, за провину, після одруження із залежною людиною.

Свою землю феодал ділив на дві частини. Одну залишав собі – ліси, луки й панське поле, яке обробляли залежні селяни, а весь урожай з нього належав сеньйору. Другу частину землі феодал розбивав на ділянки і роздавав у користування селянам. За це вони мусили нести на його користь повинності. Насамперед селяни виконували **панщину** – працювали в панському господарстві 2–3 дні на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт, плюс ще декілька днів упродовж усієї іншої частини року. Далі вони сплачували феодалу продуктивний або грошовий податок. Крім того, їм дозволялося молоти зерно лише на млині сеньйора,

тільки його пресом давити вино, у його печі випікати свій хліб. За все це доводилося додатково платити.

На селян покладался також тягар «громадських робіт»: ремонт мостів та захисних споруд, забезпечення сеньйора підводами для перевезення вантажів. Феодал був для залежних селян і єдиним суддею.

Проте таких селян не можна називати кріпаками. Адже сеньйор не мав права їх убити, продати без землі або розлучити із сім'єю. Якщо селянин виконував усі повинності, заборонялося зганяти його із землі. Більше того, сеньйор був зобов'язаний захищати селян. І кожен феодал робив це, бо, зрештою, саме від результатів селянської праці залежав його добробут. Вільних селян у Середні віки залишилося мало. Значну групу населення вони складали лише у Скандинавських країнах, де суворий клімат і брак родючих земель ускладнювали розвиток землеробства. Однак і вільні селяни перебували під судовою владою сеньйора.

Селяни не тільки працювали на землі. У кожному селі були свої майстри – ковалі, ткачі, гончарі. Вони виробляли все – від знарядь праці до одягу й посуду. Такий стан економіки, коли майже все необхідне не купується, а виготовляється на місці, називається **натуральним господарством**.

Сільськогосподарські роботи. Мініатюра. XV ст.

Жнива і стрижка овець. XIV ст.

66

Мешканці одного чи декількох сусідніх сіл об'єднувалися в громаду й усі важливі питання сільського життя вирішували на загальних зборах. Селянський сход встановлював порядок користування угіддями – лісом, пасовиськом, сінокосом, які перебували в спільному розпорядженні всієї общини. Зазвичай громада обирала старосту, будувала власну церкву й утримувала священика. Вона дбала про порядок на своїх землях, допомагала бідним і сиротам, влаштовувала за власні кошти сіль-

ські свята. Не дивно, що вигнання з громади за якусь провину було дуже суворим покаранням. Така людина ставала безправною і беззахисною.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому в тогочасному суспільстві вміння майбутнього рицаря гарно їздити верхи і володіти зброєю цінувалося більше, ніж вміння читати і писати?
2. У яких літературних творах описано рицарські турніри? Яку роль у цих турнірах відігравали прекрасні дами?
3. Який зміст ми сьогодні вкладаємо у вислів «рицар на білому коні»?
4. Чому замки стали центром влади феодала, що приваблювало до них купців та торговців, як це сприяло появі тут міста?
5. Уважно розгляньте малюнки. Які засоби праці використовувалися в сільськогосподарському виробництві на той час?
6. Поясніть термін «натуральне господарство».
7. Назвіть повинності, які мав виконувати селянин щодо землевласника-феодала.

§ 9. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО

Визначіть по 5 головних, на вашу думку, ознак, що характеризували життя середньовічної людини Західної Європи, та змін, які відбулися в суспільстві порівняно з античним світом.

- **1. Нова поява міст.** На світанку Середньовіччя більшість античних міст лежали в руїнах.

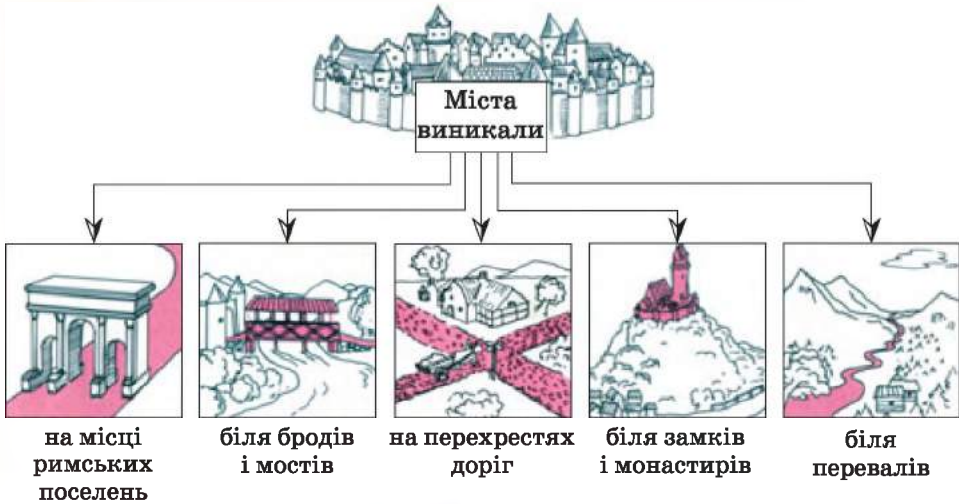
У X–XI ст. відбулися важливі зміни. Сільські умільці, які у вільний час майстрували все необхідне – від плугів до одягу і посуду, поступово залишили селянську працю і зробили ремесло своїм головним заняттям. Невдоволені високим податком, вони втікали від своїх феодалів і засновували поселення на перехрестях доріг, на руїнах старих римських фортець, біля замків і монастирів, поблизу річкових переправ і зручних морських гаваней. Тут охоче селилися також купці, а з посиленням селянської залежності – селяни-утікачі.

Назви багатьох сучасних міст свідчать про історію їхнього походження. Якщо вони починаються зі слів Санкт-, Сент-, Сен- (святий), це означає, що місто виникло поблизу монастиря (Санкт-Гален, Сен-Омер). Закінчення -брюк чи -бридж говорять, що місто було засноване біля мосту (Оснабрюк, Кембридж), а -фурт чи -форд – біля броду (Франкфурт, Оксфорд – бичачий брід). Та обставина, що місто піднялося на руїнах колишніх укріплень, відбилася в закінченні -бург (Аугсбург, Единбург).

Так, у X–XIII ст. буквально на очах почали відроджуватися старі та зростати нові міста. Спочатку вони виникли в Італії і Франції, потім – у Англії, Нідерландах і Німеччині, згодом – у Скандинавських країнах, Угорщині, Ірландії тощо. Особливо багато міст було в Італії, Фландрії і на берегах великих судноплавних річок – Рейну і Дунаю. Проте і в інших країнах їх нараховувалося стільки, що зазвичай селянин міг дістатися найближчого міста впродовж дня.

ПОДРОБІШІ

Виникнення середньовічних міст

Подумайте!

Чому саме в названих місцях ремісники й купці будували міста?

2. У середині міських мурів. Основну масу населення середньовічного міста складали ремісники і купці. Досить багато людей було зайнято у сфері послуг – перукарі (цирульники), банщики, корчмарі, слуги, вантажники, візники тощо. Неодмінною рисою міського життя стали корчми, шинки, готелі, громадські лазні та перукарні.

*Міські жебраки.
Вітярна картина. XV ст.*

У великих містах жили феодалі зі своїми воїнами і слугами, королівські чиновники, юристи, викладачі шкіл та університетів. Подекуди помітну частку населення складало біле й чорне духовенство. Городяни, предки яких були вихідцями із села, довго зберігали земельні ділянки, городи, пасовиська, тримали худобу.

У кожному середньовічному місті існували свої жебраки – ті, кому міська влада давала спеціальний дозвіл на збирання милостині. Хоча вони перебували на узбіччі міського життя, до них ставилися непогано: роздавали гроші біля церков, влаштовували притулки для старих і сиріт.

Подумайте!

Чому жебраки і в часи Середньовіччя, і в наш час збираються саме біля церков?

Зазвичай середньовічні міста мали невеликі розміри і вміщували від кількох

Будівництво кам'яного мосту та дерев'яних укріплень під час облоги міста. Мініатюра. XIV ст.

Прибиральник. Мініатюра. XV ст.

сотень до кількох тисяч мешканців. Місто з населенням 10–30 тисяч вважалося великим. Лише в деяких (Венеція, Флоренція, Кельн, Лондон, Прага) проживало від 40 до 100 тисяч, і такі міста здавалися сучасникам велетенськими. Найбільшим був Париж: у XV ст. його населення сягало понад 200 тисяч.

Пригадайте! Які міста були найбільшими в Стародавньому світі?

Міста різко виділялися з навколишнього сільського світу своїм зовнішнім виглядом. Їх захищали зубчасті кам'яні мури з вартовими вежами. Вони символізували могутність і свободу міста, їхнє руйнування було для городян суворим покаранням.

Головним осередком міського життя була простора ринкова площа. З ранку до вечора на ній ішла жвава торгівля, юрбився народ, не вщухав людський гомін. Тут городяни збиралися, щоб вислухати розпорядження або обрати органи влади, обмінятися новинами, відзначити свято. На площі чи поруч із нею височів собор або головна церква міста. Сюди ж виходила і **ратуша** – будинок, де засідала і вирішувала важливі справи міська рада – **магістрат**. Собор і ратуша становили особливу гордість городян, мали величний вигляд і багате оздоблення. Неподалік височіла вежа – символ міської свободи. Її дзвін скликав городян на площу в разі небезпеки.

Пригадайте! У яких містах України збереглися будинки міських ратуш?

Середньовічне місто. XV ст.

На площу дивилися вікна будинків найбагатших і найшанованіших городян. У більшості міст дозволялось, щоб будинок мав лише три вікна, які виходять на площу.

Основна маса городян мешкала у вузьких дво-чотириповерхових будинках, зведених щільно один до одного. Перший поверх відводили під крамниці, ремісничі майстерні та кухню, над ними влаштовували житлові приміщення. Господарчі будівлі розташовували у внутрішньому дворіку. На півдні, як правило, споруджували також закриті та відкриті галереї, причому з XII ст. поширилося використання віконного скла.

Від ринкової площі в різні боки розбігалися вузькі криві вулиці. Землі в місті не вистачало, тому їх прокладали, керуючись правилом «не ширше довжини списа». Не завжди на міській вулиці могли розминутися два візки. У Брюсселі навіть існувала Вулиця одного пішохода. Будинки також ставили впритул один до одного – так, що верхні поверхи нависали над нижніми. Вулиці були вузькими, темними й брудними. Каналізації не існувало, сміття викидали просто на вулицю. Систематичне брукування міст почалося лише із середини XIII ст., однак аж до кінця Середньовіччя таких вулиць було мало.

Середньовічні люди рано зрозуміли, що бруд сприяє поширенню епідемій. Уже з кінця XIII ст. магістрати почали постійно видавати накази про благоустрій міст. Згодом дотримання в містах чистоти й порядку стає в Західній Європі повсюдним. Завдяки чисельним зображенням і документам ми яскраво можемо уявити повсякдення середньовічного городянина.

Розгляньте малюнок. Які методи використовували для лікування хворих у Середньовіччі?

Лікарня. Мініатюра. XV ст.

В усі часи і в усіх народів вигляд одягу залежав від клімату, добробуту людини та роду її занять. На розвиток середньовічної моди великий вплив справило християнство. Християнська церква суворо засуджувала все «тілесне» й вимагала, щоб тіло й голова були закритими.

З XIV ст. для виготовлення вбрання почали використовувати нові тканини – бавовняні, шовкові та оксамитові, а також коштовне каміння, вишивку, мереживо. Улюбленими прикрасами були браслети, ланцюжки, пояси, каблучки, вишиті й шкіряні гаманці, гудзики тощо. Косметику, пахощі та парфуми за неймовірні гроші купували у східних купців.

Їжа середньовічних людей лишалася простою: хліб, каші, боби, капуста, ріпа. Розкішню був цукор і прянощі.

Важливу роль відігравала сім'я, причому законним вважався лише церковний шлюб. Діти в містах зазвичай вчилися вдома до 7 років. Далі лише хлопчики отримували спеціальну освіту, зазвичай – у ремісній чи торговій справі. У стосунках між людьми велику увагу приділяли чітко встановленим правилам поведінки, панували звичай і традиція.

Забудова міст. Мініатюра. XIV ст.

3. Міста проти сеньйорів. Міста виникали на землі сеньйора і тому залежали від нього. Кожний феодал заохочував появу міст у своїх володіннях, тому що за дозвіл займатися ремеслом і торгівлею городяни сплачували йому чималі кошти. Згодом прагнення сеньйорів витягти з міст якомога більше прибутків наштовхнулося на опір. Спочатку городяни виступали лише за скасування найважчих поборів і надання їм торгових привілеїв. Потім перейшли до боротьби за самостійність міст.

Іноді їм вдавалося мирно домовитися із сеньйором і викупити в нього окремі свободи. Але не всі сеньйори погоджувалися добровільно відмовитися від своїх прав. Тоді починалася й інколи століттями тривала запекла боротьба, яка нерідко супроводжувалася застосуванням зброї.

Сильні міста перемагали й ставали незалежними від сеньйорів. У Північній Італії та Франції такі вільні міста називали комунами (від лат. – спільний). Вони обирали із свого середовища міську раду, мали власний суд, ополчення і фінанси, самі встановлювали податки.

*XI ст. З «Розповіді про власне життя» монаха
Гвіберта Ножанського*

Духовенство і сеньйори, щоб витягти з простолюду гроші, вступили з ним у переговори і запропонували за сплату достатньої суми надати право утворити комуну. Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолюд дав багато грошей цим сріблोलюбам. Після цього від англійців повернувся єпископ (сеньйор міста Лана). Коли він з обуренням говорив проти тих, хто укладав договір, йому запропонували велику суму золота і срібла, і цього вистачило, щоб він пішов на поступки. Він склав присягу, що дотримуватиметься прав комуни...

Нездоланна заздрість до городян гризла єпископа і сеньйорів. Усі клятви були ними порушені. Лють дикого звіра охопила людей нижчого стану; вони вчинили заколот і скріпили його клятвою вбити єпископа та його однодумців. Наступного дня безліч озброєних людей кинулися до палацу єпископа. Він вбрався в одяг одного із своїх слуг, побіг у підвал під церквою і там сховався у винній бочці. Але єпископа витягли, і один з повстанців убив його.

- 1. У який спосіб городяни домовлялися із сеньйором про утворення комуни?*
- 2. Як городяни відповіли на порушення домовленостей з боку єпископа?*

Важливим результатом боротьби городян із сеньйорами стало звільнення від особистої залежності.

Хоча боротьбу із сеньйорами вели всі городяни, її результатами насамперед користалася міська верхівка – патриціат. Це були найбагатші та найвпливовіші родини, переважно з купців. Патриціат очолив боротьбу городян проти сеньйорів і після виникнення комун прийшов до влади.

4. Ремесло і цехи. Реміснича праця становила одну з основ господарського життя середньовічного міста. Ремісники однієї спеціальності селилися на одній вулиці й об'єднувалися в союзи – цехи. Головна мета

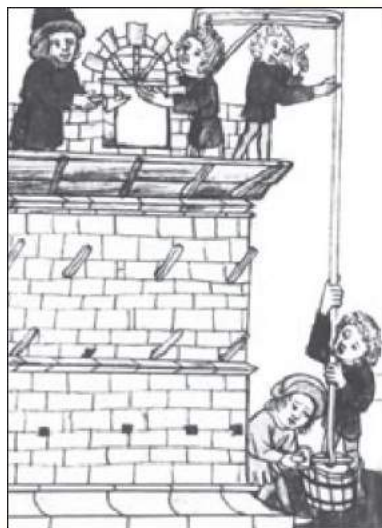

створення їх – захист від конкуренції прийшлих ремісників, які не входили до складу цехів. Важливою зброєю у боротьбі із суперниками була також висока якість продукції.

Поступово складні ремесла дробилися, і тоді виникали нові цехи. У XIII ст. в Парижі їх існувало понад 100. У невеликих містах зазвичай діяло півтора-два десятки цехів.

Пригадайте! Назвіть старовинні вулиці та райони українських міст, у назвах яких відбилися ремісничі професії.

Повноправним членом цеху був лише **майстер**. Він працював у власній майстерні з власними сировиною та інструментом, а свій виріб повністю – від початку до кінця – виготовляв сам. Ремісники ретельно приховували секрети професії і передавали їх лише своїм **учням**. Зазвичай майстер мав одного чи кількох учнів, які жили в нього вдома (там їх, до речі, безжально використовували в хатній роботі). Навчання

Будівельники. Мініатюра. XV ст.

Бондарі. XV ст.

було платним, залежно від складності ремесла, і тривало від 2 до 8 років. Після закінчення встановленого терміну учень ставав **підмайстром** – найближчим помічником майстра. Він уже вмів виконувати найскладніші завдання й отримував за це заробітну плату.

Підмайстер мусив сплатити вступний внесок за «членство» в цеху, засвідчити свою майстерність виготовленням зразкового виробу – шедру, організувати вечірку для численних членів цеху. Не всі мали на це гроші, і тому повноправними членами цеху ставали переважно сини та зяті майстрів. Усі інші втрачали таку можливість і перетворювалися на «вічних підмайстрів».

Подумайте!

Чому не всі підмайстри ставали майстрами?

Усі рішення цеху ухвалювалися на загальних зборах майстрів. Вони ж затверджували статут – обов'язкові для всіх членів цеху правила. Статут повністю регулював працю ремісника, підпорядковуючи її суворим обмеженням: коли необхідно починати й закінчувати роботу в майстерні, які дні вважати вихідними, якого вигляду продукцію випускати. За дотриманням статуту наглядали обрані старшини. Вони очолювали цех і особливо турбувалися про забезпечення високої якості виробів.

Важливою турботою цеху було також збереження рівності між його членами. Статут чітко визначали розміри майстерні, кількість у ній інструментів та верстатів, підмайстрів та учнів.

Подумайте!

Чи справедливими були вимоги статуту, які забороняли конкуренцію серед майстрів? У чиїх інтересах їх було створено?

Цех об'єднував ремісників не тільки в праці. Він виставляв воїнів для ополчення і несення вартової служби на мурах і вежах міста. Члени

Фарбувальники. Мініатюра. XV ст.

Виготовлення шовку. Мініатюра. XV ст.

цеху обов'язково допомагали сім'ям померлих або хворих колег. Кожен цех купував будинок, де засідали старійшини й відбувалися бенкети, а також будував церкву чи каплицю на честь святого – покровителя свого ремесла. Усі міські цехи мали свої прапори та герби.

У XIV–XV ст. цехи досягли найвищого розквіту. Їм належала важлива роль у вдосконаленні середньовічного виробництва. Проте, остереігаючись його розширення, цехи почали гальмувати розвиток ремесла. Нерідко старшини знищували нові винаходи і переслідували винахідників.

- **5. Торгівля й гільдії.** Поряд з ремісниками процвітанню міст сприяли купці. Більшу частину свого життя середньовічний купець проводив у ділових поїздках, пов'язаних з постійним ризиком. Суходільні шляхи перебували в жалюгідному стані й аж кишіли розбійниками. На морі завжди існувала загроза потрапити не лише в бурю, а й у полон до піратів. До того ж купецький гаманець суттєво спустошували незліченні мита.

Подумайте

Якими якостями мав володіти середньовічний купець, зважаючи на ризики та складнощі його роботи?

Усе це змушувало купців об'єднуватися в **гільдії** – союзи, які, на кшталт цехів, мали статут і старшин. Члени гільдії разом протистояли розбійникам і здобували торгові привілеї в інших країнах, у скрутних обставинах допомагали один одному. Втім, попри всі негаразди, ряди купців постійно зростали. Молодих людей приваблювала можливість швидко розбагатіти й побачити чужі країни.

Головні торгові шляхи перетиналися на двох «перехрестях». Одне знаходилось у Середземномор'ї, де зосередилась майже вся торгівля Західної Європи з країнами Сходу. Першість тут належала італійським містам-суперникам Генуї та Венеції. Про їхніх мешканців говорили: «Увесь народ – купці!». Захід постачав сукно, зброю, золото й срібло. Зі Сходу надходили предмети розкоші: тонкі тканини, китайська порцеляна, прянощі, пахощі, коштовне каміння.

Другий центр торгівлі охоплював Балтійське й Північне моря. Там торгували товарами широкого вжитку – рибою, сіллям, хутрами, вовною, льоном, воском, деревиною і зерном. В обміні на Балтиці провідну роль відігравали купці з німецьких міст. Вони створили торгово-політичне об'єднання на чолі з містом Любеком – **Ганзу**. Вона вела переважно посередницьку торгівлю, тобто займалась перевезенням і продажем товарів іноземного походження. Майже до кінця Середньовіччя Ганза безроздільно панувала на Балтиці й була такою могутньою, що навіть воювала з великими державами.

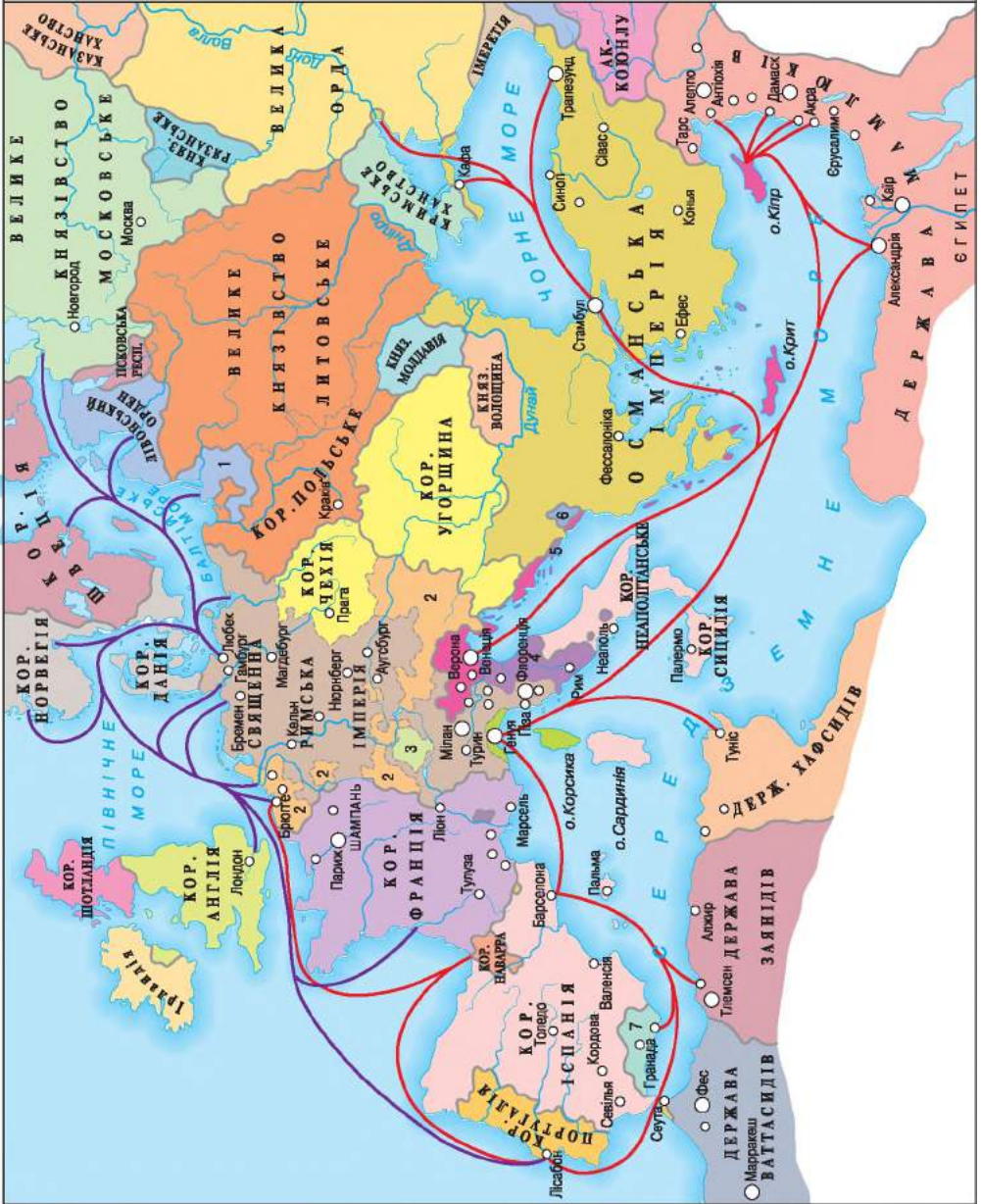
Сцена з життя ганзейського порту Гамбург. Мініатюра. XV ст.

Економічний розвиток Європи в XII–XV ст.

- Кордони держава у другій половині XV ст.
- Найбільші торгово-ремісничі міста
- Інші великі міста
- Венеціанська республіка та її володіння
- Генуезька республіка та її володіння
- Головні морські шляхи італійських купців
- Головні морські шляхи ганзейських купців

- Цифрами позначено:
- 1 Тевтонський орден
  - 2 володіння імператора Священної Римської імперії
  - 3 Швейцарська конфедерація
  - 4 Папська держава
  - 5 Республіка Дубровнік
  - 6 Чорногорія
  - 7 Гранадський емірат

Подумайте!

Чому, займаючись торгівлею, можна швидко розбагатіти або стати банкрутом?

Зазвичай торгівля відбувалася на щотижневих ринках. Але з XII ст. у життя Європи ввійшли ярмарки – щорічні торги, куди з'їжджалися купці з найвіддаленіших куточків.

Щодня купці укладали угоди на величезні суми, а покінчивши зі справами, могли й відпочити: на ярмарках народ розважали мандрівні актори й музиканти.

Найвпливовіші купці з багатим досвідом залучалися до великої політики й допомагали розв'язувати складні міжнародні проблеми. Купці, що вели торгівлю на далекі відстані, сприяли розвитку географії. У XIII ст. спостережливий венеціанець Марко Поло склав опис своєї подорожі Китаєм і Центральною Азією, і ця розповідь надовго залишалася улюбленою книжкою європейців.

У 1271–1275 роках венеціанський купець Марко Поло разом з батьком та дядьком здійснив подорож Азією від Палестини до Китаю і Монголії. Швидше за все, поїздка мала на меті не лише торгові інтереси, а й виконання дипломатичного доручення від Папи Римського монгольському ханові. Свої враження Марко Поло описав у «Книзі». Вона цікаво розповідає про життя та історію народів тих земель, які відвідав автор, і водночас містить чимало почутих ним легенд і казок.

Марко Поло досить швидко вивчив деякі місцеві мови, заслужив довіру великого хана і декілька років перебував у нього на службі. Венеціанець навіть воював на боці монголів проти їхніх ворогів. Повертався Марко Поло додому майже два роки морем. У подорож вирушило 600 осіб, але живими залишилися всього 18, серед них і троє венеціанських купців.

Марко Поло докладно описав усі ці події, а також ті країни і безліч островів, які йому довелося побачити. «Книга» була не тільки захоплюючим твором, а й своєрідним довідником для середньовічних мореплавців та мандрівників.

Марко Поло.
Мініатюра. XV ст.

ПОДРОБІЩІ

Подумайте!

Чим приваблює «Книга» Марко Поло сучасних читачів?

Купцям було складно орієнтуватися в безлічі монет з різних країн і місцевостей, тому виникла потреба в професійних знавцях грошей. Саме до них ішли купці, щоб за помірну плату поміняти свої повноцінні гроші на потрібну їм іноземну монету. Ці люди – лихварі – також брали

*Позичання грошей у лихваря.
Мініатюра. XV ст.*

гроші на збереження і давали необхідні суми в борг під відсотки, переказували кошти з одного місця до іншого. Купець віддавав свої гроші лихвареві та отримував натомість особливий документ – вексель. Показавши його в іншому місті, купець одержував свої гроші. Така послуга значно полегшувала купецьке життя: адже без готівки ризикувана поїздка перетворювалася на зручну та безпечну подорож.

Лихварі працювали, сидячи на лаві перед столом, який мав безліч шухляд з розсортованими по них монетами. Згодом на зміну столикам лихварів прийшли банки (від італ. – лава, прилавок). Перші з них виникли в Північній Італії – Ломбардії, на

згадку про що нам залишилося слово «ломбард». Поступово стало звичним ретельно оформлювати всі ділові угоди. Купцю вже не потрібно було долати з товаром далекий шлях. Він залишався вдома, у торговій конторі, і звідти керував діями своїх торгових агентів в інших містах і країнах.

Подумайте!

Як у наш час відбувається обмін грошей?

Розвиток торгівлі й банківської справи руйнував натуральне господарство. На зміну йому приходило нове грошове господарство, за якого значна частина як сільської, так і міської продукції виготовлялася для продажу на ринку.

Купець на своєму складі. Гравюра. Початок XVI ст.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що сприяло появі міст? Як місце розташування міст відобразилося в їхніх назвах?
2. Чим можна пояснити особливу роль у житті міста ринкової площі? Яким був зовнішній вигляд середньовічного міста?
3. Поясніть термін «міська комуна».
4. Як розгорталася боротьба між містами та сеньйорами і якими були її наслідки?
5. Для чого майстри об'єднувалися в цехи?
6. Хто такі «вічні підмайстри» і як вони себе захищали?
7. Що спонукало купців створювати гільдії?
8. Назвіть основні торговельні «перехрестя» Середньовіччя. Яким товаром там торгували?
9. Як і чому виникли перші банки?
10. Чому поступово відбувався занепад натурального господарства?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте найбільші економічні центри Європи, міжнародні торгові «перехрестя», найпопулярніші торговельні шляхи.
2. Складіть таблицю на дві колонки «Переваги та недоліки цехової організації».

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

1. У зошитах складіть перелік найпопулярніших професій у середньовічному місті. Поряд напишіть свої коментарі, чому ці професії були популярними.
2. Опишіть ділову подорож купця в період, коли ще не було гільдій, та подорож його онука, коли вже існували банки.

Європейське суспільство і держави в X–XV ст.

Зміст

- §10 НАРОДИ І КРАЇНИ СКАНДИНАВІЇ
- §11 ХРЕСТОВІ ПОХОДИ
- §12 НАСЛІДКИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ
- §13 СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ
- §14 ФРАНЦІЯ: ВАЖКЕ ЗДОБУТТЯ ЄДНОСТІ
- §15 АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАКСЬКИХ КОРОЛІВСТВ ДО СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ
- §16 СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ
- §17 ІТАЛІЯ ТА ІСПАНІЯ

§10. НАРОДИ І КРАЇНИ СКАНДИНАВІЇ

Пригадайте, кого слов'яни називали варягами.

1. «Людина Півночі». До сьогодні нас приваблюють яскраві образи середньовічних мешканців півночі Європи – Скандинавського півострову. Піднявши вітрила своїх кораблів, ці сильні похмурі люди долали цілі моря, відкриваючи нові країни й континенти. На сучасників вони своєю хоробрістю та безжальністю в бою наводили такий жах, що ті вірили, буцімто ці воїни наділені чаклунською силою і зброя проти них безсилна.

Умови життя на півночі Європи були нелегкими. Скандинавія відрізняється суворим кліматом, у її ландшафті переважають скелясті гори й ліси. Придатної для обробки землі тут мало, навіть в урожайні роки припасів на довгу зиму не вистачало. Скандинави рано почали використовувати щедрий дар природи – море, яке й годувало, і відкривало швидкий шлях до інших країн. Предки нинішніх датчан, шведів та норвежців успішно плавали як у відкритому морі, так і вздовж своїх берегів, порізаних звивистими затоками – фіордами.

*Корабель вікінгів. Мініатюра.
Початок XII ст.*

*Голова дракона, вирізьблена
на носі корабля. IX ст.*

Скандинави були також вправними суднобудівниками. Вони створили найдосконаліший на той час корабель – довгий і вузький дракар, здатний уміщувати 50–60 осіб. Корму й ніс робили однаково загостреної форми. Це давало змогу не розвертати судно, а просто переставляти весла і пливати в зворотному напрямку.

За тиждень дракар міг перетнути Північне море, а за місяць – досягти берегів Італії! Кораблям давали імена («Довгий змії», «Пожирач вітру») і ставилися до них, як до свого житла. Компаса скандинави не знали, але вміли тримати правильний курс за сонцем, місяцем, зірками, польотом птахів, рухом косяків риби.

Кам'янисті землі Швеції і Норвегії не могли прогодувати населення, що зростало. Дедалі більше чоловіків поривали зі звичним способом життя й ставали **вікінгами** – сміливцями, які на свій страх і ризик вирушали в морські походи на пошуки слави та здобичі. У Західній Європі їх називали норманами – північними людьми, а на Русі – варягами. Повісивши щити вздовж корабельних бортів, вікінги сідали за весла, щоб невдовзі безжальними грабіжниками увірватися до чужих володінь. Період з кінця VIII до середини XI ст. у Північній Європі відомий під назвою «доба вікінгів». Пов'язані з ним події історики вважають відгомонам або останньою хвилею Великого переселення народів.

2. Походи вікінгів. У 793 р. вікінги напали на англійське узбережжя, де пограбували і спалили монастир. Так на Європу обрушилася навала лютих скандинавських розбійників, які впродовж трьох століть несли із собою смерть, розруху і поневолення. По всій Європі лунала молитва: «Боже, врятуй нас від шаленства норманів!». Здебільшого набіги відбувалися влітку. Флотилії з десятків і сотень дракарів спустошували узбережжя, а потім під покровом ночі або туману входили в гирла рік і проникали в глиб країни. Висадившись на берег, вікінги

грабували і знищували все на своєму шляху. Діяли швидко і, перш ніж до нещасних жертв встигала прийти допомога, опинялися зі своєю здобиччю в морі.

Спочатку з награбованим добром нормани поверталися зимувати додому. Згодом характер набігів змінився. Вікінги почали захоплювати чужі прибережні райони і будувати там свої укріплені поселення. Поступово вони прибрали до рук значну частину Ірландії та Англії і вже звідти здійснювали регулярні набіги на територію Німеччини, Франції, Італії та Іспанії.

Вікінги. Бляшки. VII ст.

Щоб відкупитися від норманів, по всій Західній Європі збирали «датські гроші». Вікінги їх охоче приймали, але продовжували захоплювати дедалі нові й нові території. На завойованих землях Північної Англії вони створили Денло – область датського права, де скандинавські переселенці жили за своїми звичаями. На початку X ст. під тиском норманів французький король віддав їм значну частину своїх володінь на півночі країни. Там виникло герцогство Нормандія. Його скандинавське населення перейшло в християнство, перейняло місцеві звичаї та мову. Згодом нападки цих вікінгів – нормандці – відібрали у візантійців Південну Італію, а в арабів – острів Сицилія і заснували Сицилійське королівство. Пізніше воно перетворилося на могутню державу – Королівство Обох Сицилій.

Збереглась розповідь про облогу італійського міста Луна вікінгом Халстейном. Після того як городяни відбили всі атаки норманів, Халстейн вирішив діяти хитрістю. Він удав нібито помирає і попросив місцевого священика здійснити над ним обряд хрещення. Після цього охоронцям Халстейна дозволили віднести труну з ним на кладовище. Потрапивши всередину міських murів, підступний вікінг миттєво «ожив» і разом зі своїми людьми пограбував місто.

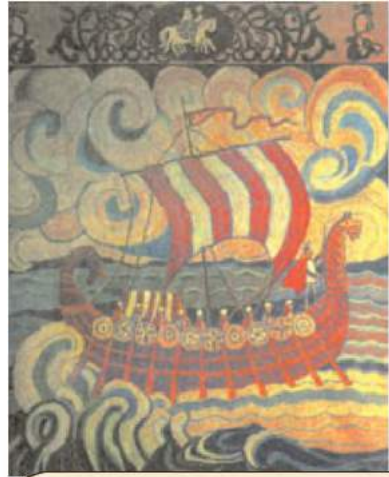
Вікінгів повсюди високо цінували за бойові якості. Їх охоче наймали на службу руські князі й візантійські імператори. Європейські правителі користувалися послугами скандинавських найманців, щоб відбивати набіги їхніх же співвітчизників.

Дракар вікінгів

Вікінги не тільки грабували та завойовували. Вони також займалися торгівлею і здійснювали мирну колонізацію. Норвежці відкрили і заселили острів Ісландія, давши йому назву «Країна льоду». У X ст. ісландець Ейрік на прізвисько Рудий знайшов «Зелену землю» – Гренландію. Його син Лейв Щасливий близько 1000 р. досяг узбережжя Північної Америки і назвав її Вінланд – «Країна винограду». Він на 500 років випередив Колумба, але з невідомих причин поселення вікінгів в Америці проіснували недовго. У самій Скандинавії дбайливо зберігали розповіді про країну Вінланд, інші ж європейці про існування далекої землі так і не дізналися. Вікінги плавали не лише на Захід, а й на Схід. По ріках Давньої Русі вони проторували знаменитий шлях «із варяг у греки».

Відкриття скандинавами Америки. Мініатюра. XIII ст.

У XI ст. нормани дедалі частіше наптовхуються на серйозну відсіч. Європейські правителі створюють добре озброєні армії, укріплюють міста, будують замки. Це дає їм змогу належним чином охороняти свої землі. Набіги вікінгів поступово вщухають. У 1263 р. шотландці відбили останнє вторгнення норвежців.

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про норвезьких вікінгів

Кнут Могутній зібрався в похід. Він мав численне військо й величезні кораблі. Його особистий бойовий корабель, із визолоченою головою дракона на носі, вміщав шістдесят лав для гребців. У Хокона був інший корабель із сорока лавами для гребців і також із визолоченою головою дракона. Обидва кораблі мали вітрила в червону, синю і зелену смужки...

Бій ішов на носах кораблів, і лише ті, хто стояв там, могли рубатися мечами. Ті, хто знаходився за ними в середній частині корабля, билися списами. Ті, хто стояв ще далі, метали дротики або каміння. А ті, хто стояв за щоглою, стріляли з луків...

Наступної весни вони спорудили кораблі і влітку відпливли до Гардариків (Київської Русі). Конунг Яріцлейв (Ярослав) добре прийняв Харальда Суворого з його людьми. Харальд став ватажком людей конунга, які охороняли країну. Харальд залишався в Гардариках декілька зим і ходив у походи Східним шляхом. А потім з великою дружиною він вирушив у похід до Країни греків (Візантії). У той час Країною греків правила імператриця Зоя. І коли Харальд прибув до Міклагарда (Константинополя), він вступив до неї на службу.

Як можна оцінити відносини між руськими князями, візантійськими імператорами і норманами?

■ ■ ■ 3. Держава і влада. Основну частину скандинавського населення становили вільні люди – бонди. Це були землероби, скотарі, мисливці та рибалки, які мали власне господарство та жили на відокремлених хуторах або в невеличких селах. Усю землю від батька успадковував старший син, а в молодших не залишалося іншого вибору, ніж приєднатися до войовничих вікінгів і шукати щастя в далеких походах. Раз на два-три роки відбувалися загальні збори всіх дорослих вільних чоловіків. Учасники зборів просто неба судили, укладали угоди, залагоджували суперечки.

У добу вікінгів у Данії, Норвегії та Швеції утворилися держави. Об'єднуючи Скандинавські країни, королі добре розуміли, якою важливою для зміцнення їхньої влади є підтримка церкви. Тому всі вони запроваджували християнство. Але християнізація наштовхувалася на стійкий опір народу, який пов'язував захист своєї незалежності зі збереженням язичництва. Зазвичай виступи проти посилення королівської влади й боротьба проти знищення язичництва зливалися в єдиний потік.

Документ

XIII ст. Ісландський письменник Сноррі Стурлуссон про прийняття християнства

Після відкриття тінгу говорив конунг Хокон. Він почав з прохання, щоб увесь народ прийняв християнство й увірував в одного Бога – Христа, сина Марії.

Вони повинні відмовитися від усяких жертвоприношень і зректися язичницьких богів. Тільки-но конунг оголосив це перед народом, піднявся сильний гомін.

Асб'єрн підвівся, щоб відповісти на промову конунга. «Конунг Хокон, ми, бонди, розмірковували, насправді ми отримали волю, чи ти знову хочеш поневолити нас, коли висуваєш таку дивну вимогу – зректися віри, якої дотримувалися наші батьки і пращури, і ця віра досі нам допомагала. Усі ми підемо за тобою і вважатимемо конунгом доти, доки ти, конунг, вимагатимеш від нас лише те, що ми можемо тобі дати. Якщо ж ти схочеш здійснити свій намір, не рахуючись ні з чим, і застосуєш проти нас силу та примус, тоді всі ми, бонди, як це вже вирішено між нами, зречемося тебе й оберемо собі іншого вождя, який так правитиме нами, що ми зможемо вільно сповідувати ту віру, яку хочемо».

Як відбувалася християнізація скандинавських народів?

Після завершення доби вікінгів населення Північної Європи помітно зросло. Його основними заняттями були скотарство, землеробство, наземне й морське мисливство, рибальство, видобуток копалин – залізних руд і міді. Із припиненням загарбницьких набігів знать втратила головне джерело своїх прибутків і почала активно прибирати до рук землю. Частина вільних селян перетворилася на залежних і сплачувала за користування землею продуктивний оброк. Ті, кому вдалося зберегти власність на землю, вносили податки на користь держави.

Роль лідера серед Скандинавських країн належала Данії – країні, де проживало найчисленніше населення і було найбільше придатних для

Напад рицарів на шведську фортецю. Мініатюра. XIII ст.

обробітку земель. Особливе значення мало те, що Данія володіла протоками, які з'єднували Атлантику, Північне та Балтійське моря. Це надавало їй важливих переваг у торговельно-економічному й політичному житті Європи.

У XII ст. Данія вже мала рицарське військо й розпочала завоювання на Балтиці. Хрестові походи проти слов'ян Помор'я завершилися їхнім підкоренням і насильницькою християнізацією. Швеція тоді ж приєднала частину Фінляндії, а потім спробувала захопити руські землі, але зазнала поразки в Невській битві 1240 р. У XIV ст. Данія вела запеклі війни з Ганзою за панування на Балтиці, однак програла їх. Позиції німців у Данії надзвичайно посилилися.

Перед такою загрозою Данія, Швеція і Норвегія вирішили об'єднатися. У 1397 р. у шведському місті Кальмар три держави уклали **Кальмарську унію** (об'єднання). Відтепер на чолі їх стояв один король, але в кожній з країн продовжували діяти свої закони. Фактично унія не зрівняла всі три держави. Керівну роль у ній відіграла економічно найрозвиненіша Данія. Вона ж мала з унії і найбільший зиск, оскільки управління величезною державою опинилося в руках датської королеви **Маргрети**. Згодом Швеція і Норвегія відкрито стали на шлях здобуття самостійності та зрештою виборили свою незалежність.

■ **4. Духовне життя скандинавів.** Скандинави довше, ніж інші народи Європи, залишалися язичниками. Вікінги вважали війну єдиною гідною справою.

Тому найшанованішими в них стали боги-воїни Одін та його син-громовержець Тор.

Бог Одін на коні. Рунічний камінь. IX ст.

Руни на камені. XI ст.

Одін був верховним правителем богів і повелителем людей. Він мав усього одне око, бо друге пожертвував заради набуття мудрості та знань. Одін їздив на чудовому восьминогому коні, а на плечах у нього сиділи два ворони на ім'я Думка і Пам'ять. Щодня ці птахи облітали цілий світ і сповіщали Одіна про все, що бачили. Не менш слухняними були й божественні діви-воїтельки валькірії. За наказом Одіна вони кружляли в повітрі над полем битви і спрямовували її хід: дарували воїнам перемогу або прирікали їх на смерть. Після битви валькірії відбирали серед загиблих найхоробріших і відносили їхні душі у Вальхаллу – розкішний палац Одіна. Туди могли потрапити лише доблесні воїни. Віра в це і прагнення опинитися у Вальхаллі виховували в скандинавів непохитність і безстрашність навіть перед лицем смерті. Дружина Одіна, богиня Фрігг, славилася своєю добротою і красою. Вона піклувалася про здоров'я і добробут усіх людей, особливо дітей.

Поряд з добрими існували також злі боги і чудовиська. Насамперед це була богиня смерті Хель і потворні тролі, які стерегли багатства підземних надр.

У скандинавів існувала легенда, що з підземного царства Одін приніс особливі знаки – **руни**. Вони заклали основу писемності скандинавів і мали кугасту форму, що давало змогу легко вирізати або висікати їх на камені, кістці, металі чи дереві. Алфавіт налічував усього 16 рун. Це ускладнювало написання слів і не давало змоги передавати всі звуки мови.

Своїм богам скандинави вклонялися просто неба: у галях, серед дерев, на узгір'ях або біля струмків. Такі місця вважалися священними. Будували також святилища, однак після поширення християнства вони були повністю зруйновані. Нова віра прийшла на зміну язичництву наприкінці доби вікінгів. Навернення народів Скандинавії в християнство тривало майже два століття і здебільшого здійснювалося зусиллями місіонерів. Вони сподівалися, що перехід вікінгів у християнство покладе кінець їхнім набігам. Християнізація далеко не завжди відбувалася

мирно. Таємно скандинави продовжували поклонятися своїм давнім богам. Досить довго нова й стара релігії існували поряд. З поширенням християнства латинський алфавіт витіснив і скандинавські руни.

Вікінги любили оповідати довгі захоплюючі історії про легендарні походи і битви. Героїчні пісні отримали назву саги. Спершу саги передавали з покоління в покоління усно, потім їх почали записувати ісландські християнські ченці. Найвизначнішим твором, який у прозовій та віршованій формах містить безліч старовинних саг, є чудовий скандинавський епос «Едда».

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що спонукало вікінгів до грабіжницьких набігів і на які країни вони нападали? Чим пояснювалися успіхи норманів?
2. Чи можна вважати норманів лише завойовниками?
3. Які держави створили в Європі нормани? Чому після переселення до Нормандії вони перейняли місцеву мову і звичаї? У чому полягає відмінність між назвами «нормани» і «нормандці»?
4. Чи стала Кальмарська унія союзом рівноправних держав?
5. Якими були уявлення скандинавів-язичників про потойбічний світ?

БЛІЦТУРНІР

1. Що таке руни?
2. Де знаходилась область Денло?
3. Який острів назвали «Країною льоду»?
4. Хто і коли відкрив «Країну винограду» – Вінланд?
5. Як нормани називали шлях до Київської Русі?
6. Хто такі бонди?
7. Між якими країнами було підписано Кальмарську унію?
8. Хто такі Тор, Одін, Фрігг?
9. У якому році відбулася Невська битва?
10. Що таке «Едда»?
11. Назвіть моря, якими плавали кораблі вікінгів.

Запам'ятайте дати

1397 – Кальмарська унія

§ 11. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Пригадайте, яку мусульманську святиню побудував Халіф Омар в Єрусалимі.

- 1. Перший хрестовий похід. Наприкінці XI ст. племена турків-сельджуків, які сповідували іслам, захопили майже всю Малу Азію. Це ускладнило відвідування прочанами Палестини – Святої землі, де пройшло земне життя Ісуса, і Єрусалима – міста, де знаходилася головна християнська святиня – Гроб Господній. З проханням допомогти в

Імператор Олексій I Комнін просить допомоги в Папу Урбана II. Мініатюра. X ст.

боротьбі проти сельджуків до Заходу звернувся візантійський імператор Олексій I Комнін. Його звернення мало відгук у римській церкві. У 1095 р. у французькому місті Клермон Папа Урбан II закликав християн до війни з мусульманами. Учасникам походу він пообіцяв відпущення гріхів і запевнив їх: «Хто тут згорьований і бідний, там радітиме і багатітиме». У натовпі, що слухав Папу, були рицарі, селяни, городяни. Вони зустріли палку промову Урбана II вигуками: «Так хоче Бог!». Люди нашивали на одяг хрести (звідки пішла назва «хрестоносці») на знак того, що готові вирушити на відвоювання Святої землі. Почалася доба Хрестових походів.

Документи

XI ст. З «Єрусалимської історії» монаха Роберта Рейнського. З промови Папи Урбана II на Клермонському соборі

Земля ця, яку ви населяєте, стиснута вашою численністю і ледве годує тих, хто її обробляє. Звідси виникає те, що ви один одного кусаєте і пожираєте, ведете війни і наносите один одному безліч смертельних ран. Нехай же припиниться між вами ненависть, нехай змовкне ворожнеча. Ставайте на стезю Святого Гроба, вихопіть землю цю в нечестивого народу, підкоріть її собі.

Єрусалим – це пуп землі, край, плодоносніший порівняно з іншими, земля ця наче другий рай. І цей царствений град перебуває нині в полоні у своїх ворогів і знищується народами, які не відають Господа. Він не припиняє молити, щоб ви прийшли йому на допомогу.

Як Папа Урбан II переконував віруючих іти у Хрестовий похід?

Які ж причини спонукали до участі в хрестоносному русі? Звичайно, вагому роль відіграли релігійні почуття віруючих. Однак поряд з ними існували й цілком земні мотиви. Селян вела надія отримати волю і землю. Купці розраховували на нові ринки й величезні прибутки. Рицарі шукали слави й багатства. Правителі й знать прагнули розширити свої володіння. Найбільшу ж зацікавленість виявило папство. Воно мало на меті розширити вплив католицької церкви на Схід і зміцнити її позиції в суперництві з православ'ям, а також посилити свій авторитет у Західній Європі. Саме тому церква стала головним організатором Хрестових походів.

Першими навесні 1096 р. виступили погано озброєні й невідготовлені юрби селян, до яких приєдналися групи рицарів і городян. Разом вони рухалися на Схід через Угорщину й Болгарію, грабуючи по дорозі

місцеве населення і вчиняючи безлад. Уже в першій битві майже все це воїнство поклало голови під мечами сельджуків. Улітку і восени 1096 р. на Схід вирушило рицарство. Почався **Перший хрестовий похід**. Його учасники зазнавали великих втрат у битвах, страждали від незвичної спеки і хвороб. Лише в 1099 р. хрестоносці штурмом узяли Єрусалим і вчинили там страшний розгром.

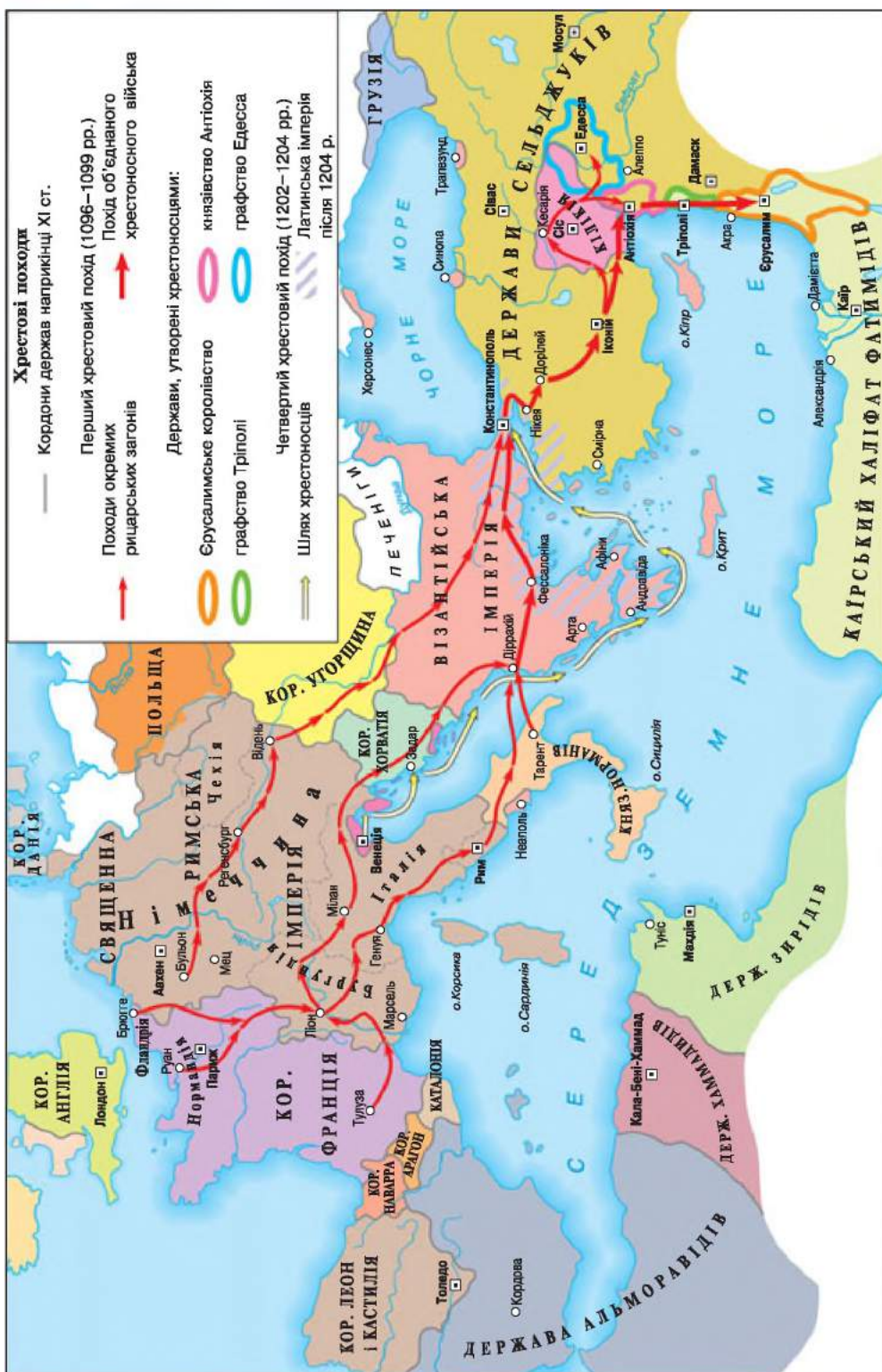
Пригадайте! У яких літературних творах та кінофільмах ідеться про Хрестові походи?

■ **2. Хрестоносці на Сході.** На завойованих територіях виникли чотири держави хрестоносців, де панували перенесені із Західної Європи феодалні порядки. Місцевих жителів завойовники перетворили на своїх підданих і примусили сплачувати третину врожаю зерна, зібраних фруктів, маслин, винограду. Підкорене населення часто повставало. Головну роль відіграло Єрусалимське королівство, інші склали йому васальну присягу. Усі ці невеликі держави були першими колоніями європейців на Близькому Сході.

Хрестоносцям доводилося постійно воювати з мусульманами і зводити проти них могутні фортеці. Ці оборонні споруди, а також безперервний приплив рицарів із Західної Європи дали змогу хрестоносцям упродовж 200 років утримувати свої володіння на Близькому Сході.

*Хрестовий похід.
Мініатюра. XIII ст.*

Для захисту хрестоносних держав і охорони паломницького шляху були створені **духовно-рицарські ордени**. Їхні члени присягалися не одружуватися, жити в бідності та послуху. На відміну від звичайних монахів, головне заняття яких полягало в молитві та праці, члени духовно-рицарських орденів зобов'язувалися зі зброєю в руках боротися проти «ворогів християнської віри».

Першим виник орден **госпітальєрів**. Ще до Хрестових походів у Єрусалимі діяв притулок для прочан – госпіталь Св. Іоанна Милостивого.

Пізніше там лікували поранених і хворих рицарів, а монахи, які доглядали за ними, і створили орден. Зараз орден діє як звичайна благодійницька організація.

Другим став рицарський орден **тамплієрів**, або **храмовників** (від франц. «тампл» – храм). Його перші рицарі розмістилися в Єрусалимі, там, де за легендою стояв колись храм царя Соломона. Тому орден і дістав таку назву. На печатці тамплієрів зображено двох рицарів, які скачуть на одному коні, що мало символізувати їхнє братерство й бідність.

Але всупереч цьому орден швидко став дуже багатим. Храмовники займалися лихварством, володіли землями, портами, верф'ями, могутнім флотом. Багатство давало їм змогу впливати на державні справи. Утім, саме багатство стало головною причиною загибелі ордену на початку XIV ст.

Третій великий духовно-рицарський орден називався **Німецьким**, або **Тевтонським**, тому що об'єднував переважно німецьких рицарів. Він недовго залишався в Палестині, а згодом перемістився в Східну Прибалтику. Там орден вогнем і мечем підкорив пруссів, відібрав у Польщі північні землі й створив власну державу.

Печатка госпітальєрів

Печатка тамплієрів

3. Згасання хрестоносного руху. Духовно-рицарські ордени чимало зробили для захисту володінь хрестоносців, але вплинути на кінцевий результат боротьби вони були неспроможні. Об'єднавшись, мусульмани з XII ст. перейшли в наступ. Захід відповів на це організацією ще семи хрестових походів. У 1212 р. відбувся навіть дитячий Хрестовий похід, у який вирушили юні німці й французи. Їхня доля склалася трагічно: частина дітей загинула під час корабельної аварії, інша – дісталася Александрії, але там потрапила в полон і була продана в рабство.

До того ж у хрестоносців з'явився новий грізний ворог – єгипетський султан **Салах ад Дін** (європейці називали його Саладіном). У 1197 р. він захопив Єрусалим. Звістка про це сколихнула християнський світ. Папа оголосив Третій хрестовий похід. У ньому взяли участь величезні сили

Взяття Константинополя хрестоносцями. Мініатюра, XV ст.

на чолі з імператором Фрідріхом Барбаросою, французьким королем Філіппом II Августом, англійським королем Річардом I Левове Серце.

Однак суперництво госуларів між собою, несподівана смерть імператора і відсутність єдності в лавах хрестоносців не дозволили їм вирвати Палестину з рук султана.

Відвоювати її вони сподівалися під час Четвертого походу, для чого планували на венеціанських кораблях дістатися Єгипту. Проте грошей на оплату перевезення у хрестоносців не вистачило. Тоді венеціанці погодилися відтермінувати платежі, але за умови, що хрестоносці захоплять їхнього торгового суперника – християнське місто Задар у Далмації. Так хрестоносці вперше повернули свою зброю проти одновірців. Удруге це трапилося, коли в 1204 р. військо хрестоносців штурмом оволоділо Константинополем і безжально розграбувало місто, не зробивши винятку навіть для християнських храмів. Захопивши незліченну здобич, хрестоносці відмовилися продовжувати похід.

У 1291 р. впала остання твердиня рицарства – місто Акра. Доба Хрестових походів закінчилася. Зазнавши поразки, хрестоносний рух на Схід вичерпав себе і згас.

Документи

XIII ст. Із хроніки Жоффруа де Вільлардусна «Завоювання Константинополя»

Вогонь почав поширюватися містом, яке невдовзі яскраво палало всю ніч і увесь наступний день до самого вечора. У Константинополі це була вже третя пожежа відтоді, як франки і венеціанці прийшли на цю землю, і в місті згоріло більше будинків, ніж можна нарахувати в будь-якому з трьох найбільших міст Французького королівства.

Решта війська, розсипавшись по місту, набрала безліч здобичі – так багато, що справді ніхто не зміг би встановити її кількість або цінність. Там були золото й срібло, столове начиння й коштовне каміння, атлас і шовк, одяг на білячому й горноставовому хутрі й взагалі все найкраще, що тільки можна відшукати на землі. Такої великої здобичі не брали в жодному місті із часів створення світу.

Як можна оцінити дії хрестоносців у захопленому Константинополі?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому організатором Хрестових походів виступила католицька церква?
2. Чим вирізнявся устрій держав хрестоносців на Сході?
3. Які мотиви спонукали хрестоносців вирушити на війну з мусульманами?
4. З якою метою було створено духовно-рицарські ордени і яку роль вони відіграли?
5. Чому хрестоносний рух зазнав невдачі?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Простежте по карті шляхи Хрестових походів.
2. Перенесіть на контурну карту кордони держав, утворених хрестоносцями на Сході. Розфарбуйте їх різними кольорами. Позначте місця битв.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

У зошитах складіть таблицю «Мотиви Хрестових походів», розділіть її на частини: для селян; для купців; для рицарів; для правителів; для папства.

Запам'ятайте дати

- 1096–1099 – Перший хрестовий похід
1202–1204 – Четвертий хрестовий похід
1291 – падіння Акри, останнього оплоту хрестоносців

§ 12. НАСЛІДКИ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Пригадайте попередньо пройдений матеріал з теми «Хрестові походи». Висловіть власні роздуми щодо причин та перебігу подій цього унікального історичного явища. Ознайомившись з текстом параграфа, проведіть обговорення в класі теми наслідків Хрестових походів. Об'єднайтеся у дві групи, одна має перелічити їх позитивні результати, друга – негативні. У ході дискусії разом з вчителем підбийте підсумки вивченої теми.

Фортеця хрестоносців Крак де Шевальє в Сирії. XI–XIII ст. Сучасний вигляд

Про наслідки Хрестових походів важко судити однозначно. Безумовно, був негативний бік – християнам не вдалося втримати свої головні святині. Так само і мусульманському світові було завдано руйнувань та спустошень. Можна сміливо говорити про те, що завдяки Хрестовим походам Західна Європа вийшла з «темних віків». Адже, познайомившись із високою культурою Сходу, європейці почали відроджувати та підносити власну культурну спадщину. Ознайомлення із чужою ісламською цивілізацією сприяло розширенню кругозору безлічі людей. З образу хрестоносця – сміливого воїна, ревного християнина, ладного відправитися на інший бік світу задля порятунку святинь, – виник класичний образ середньовічного рицаря. Остаточно було підірвано сили

Повернення хрестоносців додому. Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте малюнок. Хто і з якими почуттями зустрічає хрестоносців удома?

Зустріч хрестоносців з арабами. Мініатюра. XIII ст.

Візантії, поглибивши таким чином конфлікт православ'я із Заходом. Політична й соціальна напруга в Європі послабилася на певний час, що сприяло централізації та укріпленню королівської влади в Англії та Франції. Натомість авторитет католицької церкви було підірвано через невдачу Хрестових походів та її кричуще збагачення завдяки їм.

Під час Хрестових походів Захід ознайомився з новим для себе східним світом, більш культурним і освіченим, ніж європейський. Отримав поштовх розвитку історії, географії, математики, медицини тощо. Небувалого розвитку досягло мореплавання. Зросли масштаби західноєвропейської торгівлі, посилилося венеціанське і генуезьке купецтво, яке надавало кораблі для перевезення хрестоносців. Змінився і побут європейців: поширилася звичка до чистоти і відвідування лазень, виник інтерес до гри в шахи і потяг до розкоші. Так, наприклад, поширення отримали дорогі тканини – атлас та бархат, килими, вишукані прикраси. Запозичення зі Сходу проникли в усі сфери європейського життя: на озброєння лучників прийшов арбалет, в архітектурі та мистецтві повсюдно знайшли своє відображення арабські візерунки. Навіть такі звичні нам сьогодні речі, як матраци, дзеркала та дивани, з'явилися в Європі завдяки Хрестовим походам.

Захід запозичив у східних народів гречку, абрикоси, лимони й багато іншого. Уперше із часів античності Захід і Схід тісно перетнулися. Уявлення християн і мусульман один про одного і про навколишній світ помітно розширилися.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи стали Хрестові походи ударом для християнського світу? Як вони вплинули на мусульманську культуру?
2. Поштовх яким наукам дали Хрестові походи?
3. Як змінився побут європейців після ознайомлення зі Сходом?
4. Які продукти харчування прийшли до нас зі Сходу?
5. Поміркуйте над тим, як відбулася зустріч двох світів у Хрестових походах. Своє враження від вивченого матеріалу запишіть у зошиті.

§ 13. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ: ВІД РОЗДРОБЛЕНОСТІ ДО СТАНОВО- ПРЕДСТАВНИЦЬКИХ МОНАРХІЙ

Пригадайте причини та сутність процесу політичної роздробленості Київської Русі.

1. Середньовічне королівство. За тисячоліття свого існування середньовічні держави подолали великий і складний шлях.

Конунги германських племен, що обрушилися на Західну Римську імперію, були звичайними військовими вождями. Конунга обирали й на знак законності його влади підносили на щиті. Вождь очолював дружину лише доти, доки вміло і вдало командував нею. Якщо ж йому не таланило, то його негайно усували і могли навіть убити.

На відміну від племінних вождів, королів не обирали. Їхня влада переходила у спадок усередині одного зі знатних родів.

Правителі варварських королівств не мали постійного місця проживання і весь час переїжджали з одного поселення в інше. Вони жили за рахунок підлеглих, а також з прибутків, які давав власний домен – спадкове земельне володіння. Постійних податків тоді ще не існувало. Усі свої скарби король у великих скринях возив за собою. Навіть у Карла Великого не було столиці, хоча найдовше він любив залишатися у своєму палаці в Аахені. Там Карлу, якого сучасники прозвали «Плавець», подобалося купатися в гарячих джерелах.

Дуже довго середньовічні королівства не мали постійних і чітких кордонів. Король дивився на свою державу як на воєнну здобич. Він розділяв її по частинах між синами-спадкоємцями, а ті, у свою чергу, продовжували перекроювати володіння померлого батька.

*Коронування
Карла Великого.
Мініатюра. XV ст.*

Пригадайте!

До чого призводив поділ держави між синами-спадкоємцями короля?

Помітне розширення Франкської держави на початку IX ст. призвело до змін в управлінні нею. На чолі великих племен стояли герцоги, власники спадкової влади. Решту території складали близько 200 графств, де розпоряджалися призначені королем графи.

Крім того, широкі права в управлінні окремими територіями отримували й деякі феодалі. По суті, вони перетворилися на повноправних володарів, хоча й залишалися васалами короля. До кінця XI ст. в більшості європейських країн ця феодална вольниця мала перевагу над королем. Уже за наступників Карла Великого запанувала феодална роздробленість, де діяв принцип: «Кожен барон – король у своїх володіннях». До короля почали ставитися як до «першого серед рівних».

У XII ст. королівська влада помітно зміцніла. Вона почала перетворюватися на грізну силу, що легко ламала опір непокірних. Що ж спричинило такі важливі зміни? По-перше, стрімке зростання міст. Вони стали надійними союзниками королів у боротьбі з феодалними сеньйорами. До того ж союзниками багатими. Міські гроші, отримані від занять торгівлею і ремеслами, відчутно поповнили королівську скарбницю. По-друге, було впорядковано податки і забезпечено їхнє регулярне надходження в розпорядження короля. Він отримав можливість оплачувати працю чиновників, які відстоювали інтереси корони. По-третє, короля підтримали дрібні феодалі. Вони розуміли, що тільки міцна центральна влада здатна захистити їх від сваволі можновладних сеньйорів. По-четверте, об'єднання навколо трону було прискорене загрозою зовнішніх війн. Адже в неспокійному середньовічному світі така небезпека існувала постійно.

Усе це сприяло тому, що влада зосередилася в руках короля. При ньому існувала королівська рада. До неї входили: канцлер – перший міністр, скарбничий – відповідальний за фінанси, маршал – головнокомандуючий військом тощо. Почали діяти судові палати, сформувалася мережа чиновницького управління на місцях.

*Король Англії Едуард
на засіданні парламенту.
Мініатюра. XVI ст.*

2. Становлення представницьких монархій. На межі XIII–XIV ст. систему доповнили станово-представницькі органи, що склалися з духовенства, дворян і городян. У різних країнах вони мали різні назви: в Англії – парламент (від франц. – говорити), у Франції – Генеральні штати, в Німеччині – рейхстаг, в Іспанії – кортеси тощо. Право представництва надавалося лише окремим групам населення або окремим територіям. Кожна країна йшла до нової форми правління власним непростим шляхом. Відповідно формувалися особливості парламентів окремих держав.

Так, у 1302 р. у Франції виникли **Генеральні штати** – орган для обговорення державних справ і затвердження запропонованих королем податків. Поряд із церковною і світською знаттю до участі в них були допущені багаті городяни – від імені тих, «що працюють». Кожний стан засідав окремо і мав один голос. Разом збиралися лише для ухвалення спільного рішення. Оскільки інтереси двох перших станів зазвичай збігалися, при голосуванні вони мали перевагу над городянами, хоча ті й становили більшу частину населення країни. Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою. Але те, що король скликав їх не регулярно, а лише в разі потреби і не звітував перед ними у своїх діях, робило Генеральні штати залежним від королівської влади. Таким чином, на початку XIV ст. Франція перетворилася на станову монархію.

Подумайте!

Чому Генеральні штати стали надійним помічником короля в управлінні державою?

У Англії парламент був започаткований в ході громадянської війни в 1265 р. За його допомогою король міг управляти набагато легше.

Парламент протистояв домаганням знаті, забезпечував вчасне збирання податків, повідомляв короля про потреби станів.

Згодом у парламенті утворилися дві палати. Вище духовенство і знать входили до верхньої палати лордів, у нижній палаті громад засідали по два рицарі від кожного графства і по два городянина від великих міст. Англійський парламент не тільки встановлював податки, а й брав участь в ухваленні законів. У середині нього склався міцний союз рицарства й міської верхівки. На відміну від французьких Генеральних штатів, усе це робило англійський парламент впливовою силою. Виникнення парламенту перетворило Англію на централізовану державу із становим представництвом.

Так у Європі виникли станові монархії – форма правління, де поряд з королем діяли органи станового представництва. Зазвичай їм дозволялося тільки давати королю поради. Але навіть у такому вигляді вони допомагали узгодити його цілі з інтересами повноправних станів королівства. Престиж королівської влади надзвичайно зріс.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому відмінність між племенними вождями та королями?
2. Чому середньовічні королівства не мали чітких кордонів?
3. Хто входив до королівської ради?
4. Як відбувалася робота Генеральних штатів у Франції?
5. Як був започаткований парламент у Англії?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Перерахуйте причини зміцнення королівської влади з XII ст.
2. У зошитах зробіть порівняльну таблицю представницьких органів Англії та Франції – парламенту і Генеральних штатів за схемою: дата створення, структура, повноваження; значення для країни.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Поясніть суть виразу: «Кожен барон – король у своїх володіннях».

§ 14. ФРАНЦІЯ: ВАЖКЕ ЗДОБУТТЯ ЄДНОСТІ

Пригадайте причини та сутність процесу політичної роздробленості Київської Русі.

- **1. На шляху до єдності.** У XI ст. власне Францією називали невелику територію навколо Парижа – королівський домен Іль-де-Франс. Інші землі були фактично незалежними територією. Монархи вміло використовували суперництво і ворожнечу між впливовими феодалами. Запорука їхнього успіху полягала в існуванні сильного союзника – середніх та дрібних феодалів, населення міст і церкви. Потерпаючи від зловживань сеньйорів, усі вони шукали захисту в королівській владі, виступали за її зміцнення та об'єднання країни.

Влада королів з династії Капетингів не виходила за межі власного домену, тому король Людовік VI (1108–1137) почав з нього наводити порядок. Справжньою удачею стало одруження його сина Людовіка VII з Альєнорою – спадкоємницею величезного герцогства Аквітанії. Але невдози пара розлучилася. Новим чоловіком Альєнори і господарем Аквітанії став Генріх I Плантагенет. Коли через кілька років Генріх став англійським королем і об'єднав усі свої володіння, у його руках, завдяки шлюбу та батьківській спадщині, опинилася значна територія Франції. Перший король Франції (а не франків) Філіпп Август II (1180–1223) захопив більшу частину англійських володінь у Франції і повернув собі узбережжя. Цей фантастичний успіх – час справжнього торжества французької корони. Тепер вона могла перейти до завоювання багатих і незалежних південних областей. Король Людовік VIII приєднав до своїх володінь графство Тулузьке і частину Середземноморського узбережжя.

Віднині землі корони простягалися від Ла-Маншу до Середземного моря, а її першочергове завдання полягало в зміцненні королівської влади на приєднаних землях.

- **2. Під твердою рукою Філіппа IV Красивого.** Помітне посилення королівської влади відбулося за правління Філіппа IV Красивого (1285–1314). Людина з напрочуд гарною зовнішністю, він вирізнявся холодним і жорстоким характером.

Завдяки одруженню Філіпп IV включив до своїх володінь багате графство Шампань. Однак спроба підкорити процвітаючу на сукнарстві й торгівлі Фландрію закінчилася невдало: у 1302 р. у битві біля Куртре королівське військо зазнало поразки. Це був рідкісний на той час випадок, коли піше міське ополчення, до складу якого входили переважно ткачі, ущент розбило рицарську кінноту. Зібрані на полі битви позолочені шпори (відмітний знак рицарського звання) були на честь перемоги розвішені на воротах міста, через що подія отримала назву «битва шпор».

Війна з Фландрією вимагала чималих коштів. Філіпп змушував міста регулярно давати йому гроші в борг, але зазвичай їх не повертав. Тоді під приводом налагодження заплутаних грошових справ король позбавляв міста самостійності. Так він поклав початок підпорядкуванню

*Філіпп IV Красивий.
Гравюра. XIV ст.*

міст королівській владі та знищенню славетних міських свобод. Філіпп IV відчував постійну потребу в грошах і не соромився у виборі засобів для наповнення державної скарбниці. Він неодноразово виганяв з міст євреїв-лихварів і привласнював їхнє майно, а за право повернутися назад знову стягував великі суми. Не гребував король і випуском неповноцінної монети, за що здобув у сучасників славу фальшивомонетника. Спроба оподаткувати духовенство призвела до конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII.

Подумайте! Навіщо Філіппу IV Красивому постійно потрібні були гроші та звідки він їх отримував?

Важливим напрямом діяльності Філіппа IV стала перебудова армії. Замість феодального ополчення він створив наймане військо, засноване на жорсткій дисципліні та відданості королю.

У розпал конфлікту з Папою Римським Боніфацієм VIII Філіпп IV, щоб заручитися підтримкою своїх підданих, у 1302 р. скликав збори представників трьох станів – Генеральні штати.

Філіпп IV продовжив справу своїх попередників із збирання французьких земель. Почав складатися єдиний для всієї країни порядок управління і збору податків. Поступово Франція ставала наймогутнішою державою Європи. Її остаточному об'єднанню заважали володіння англійської королівської династії Плантагенетів – багата провінція Гієнь (Аквітанія).

Широкого розголосу набув організований Філіппом IV судовий процес над орденом тамплієрів. Могутній орден мав численні землі у Франції, але підпорядковувався тільки Папі. Це дуже дратувало короля, адже орденські володіння він вважав перешкодою на шляху до об'єднання країни. До того ж Філіпп IV заборгував тамплієрам великі гроші і, за своєю звичкою, не бажав їх повертати. Тамплієрів звинуватили в ересі й чаклунстві. Орден розпустили, а його голову, Великого магістра, спалили на вогнищі. Перед смертю він прокляв короля і Папу, напрозоривши їм близьку смерть. Невдовзі обидва і справді померли, швидше за все, від отрути тамплієрів. Значна частина багатств ордену перейшла до королівської скарбниці.

*Страда тамплієрів.
Мініатюра. XIV ст.*

3. Початок Столітньої війни. Невдовзі після смерті Філіппа IV Красивого один за одним померли три його сини. Прямая лінія династії Капетингів припинилася. Претензії на французький трон висунув син доньки Філіппа IV – англійський король Едуард III. Франція рішуче виступила проти цього. Корону отримав племінник Філіппа IV – Філіпп VI Валуа. Відносини між Англією і Францією різко погіршилися.

У 1337 р. Філіпп VI заявив, що Франція повертає собі Геню. У відповідь Едуард звинуватив його в нападі на англійські володіння й оголосив Франції війну. На її початковому етапі англійцям пощастило. Біля берегів Фландрії вони розгромили ворожий флот і рушили в глиб Франції. Основу англійського війська становила дисциплінована наймана піхота, а її ядро – стрільці з важкого лука. Їхні стріли летіли на відстань до 350 метрів, легко пробивали рицарський обладунок. Важливою перевагою англійців було вдале сполучення дій піхоти і кінноти. Французи, навпаки, не звикли битися єдиним військом і підкорятися дисципліні.

Битва біля Кресі. Мініатюра. XV ст.

Розгляньте малюнок. Де, на вашу думку, розташовані англійські війська, а де – французькі? Відповідь обґрунтуйте.

Столітня війна

- Володіння англійського короля перед початком війни
- Території, які відійшли до Англії за миром у Бретіні
- Райони поширення селянських повстань у Франції (1358 р.) та в Англії (1381 р.)
- Межі просування англійських військ на 1429 р.
- Володіння герцога бургундського
- Похід війська Жанни Д'Арк
- Район міста Кале, що залишився за Англією після 1453 р.
- Місця і роки найважливіших битв
- Столиці держав

Недоліки французького війська прирекли його на поразку у великій битві біля Кресі в 1346 р. Загинуло близько 1,5 тисячі рицарів і 10 тисяч піхотинців. Перемога дозволила Едуарду взяти в облогу «морські ворота Франції» – порт-фортецю Кале. Так і не дочекавшись допомоги, після року героїчного опору захисники Кале капітулювали. Тимчасово воєнні дії перервала епідемія «чорної смерті» – чуми.

У Середні віки воювали неспішно, великі битви відбувалися рідко. У 1356 р. у битві біля Пуатьє очолювана королем французька армія зазнала повної поразки, у полон потрапив навіть король Іоанн II.

4. «Францію врятує Діва». Країна опинилася в дуже важкому становищі: вона втратила і військо, і короля. Англійці, окупувавши значну частину французької території, безперервно вивозили на батьківщину воєнну здобич і величезні суми викупів за знатних бранців. Державна казна Франції спорожніла, країна дедалі більше потерпала від знегод війни.

Документ

XIV ст. Із «Хроніки» ченця Жана де Венетта

У цьому, 1358, році багато неукріплених сіл перетворили свої церкви на справжні замки. Їх обкопали ровами, встановили на баштах і дзвіницях воєнні машини, аби захищатися в разі нападу, а це, здається, траплялося дуже часто.

У цьому році виноградники не обробляли, поля не засівали і не орали, бики та вівці не ходили пасовиськами. Церкви й будинки всюди постраждали від пожеж або перетворилися на руїни. Найвідчайдушніша убогість панувала всюди, і особливо серед селян, бо сеньйори посилювали їхні страждання, відбираючи в них і майно, і їхнє бідне життя.

У цей час ті, хто повинен був би захищати народ, гнобили його не менше ворога.

Як ви розумієте останню фразу автора?

Попри всі випробування, дофін Карл (так у Франції називали старшого сина короля, спадкоємця престолу) мужньо продовжив боротьбу проти англійців. Він змусив їх піти на переговори і в 1360 р. підписати мирний договір у Бретіньї. Франції довелося віддати королю Едуарду III значні території, але натомість вона отримала перепочинок.

Ставши королем, Карл V (1364–1380) виявив здібності неабиякого правителя і провів важливі перетворення у війську: налагодив дисципліну, збільшив кількість здібних командирів та вправних лучників. Король правильно оцінив причини попередніх поразок і відмовився від старої тактики воєнних дій. Відтепер французи уникали великих битв і виснажували ворога в частих дрібних сутичках. Створені простим народом партизанські загони стали надійним помічником війська. Усе це дало змогу Франції перейти в наступ і поступово витіснити англійців з більшої частини загарбаних територій.

Подумайте!

Чому французи за короля Карла V уникали великих битв з англійцями?

Карл V передає офіцеру королівський прапор. Гравюра. XV ст.

Утім, закріпити успіх країна не змогла. Королівський трон успадкував недоумкуватий Карл VI, почалася боротьба за владу між його найближчими родичами – герцогами Бургундським та Орлеанським. Англійський король Генріх V Ланкастер, скориставшись цим розбратом, висадився в Нормандії і продовжив війну. У 1415 р. біля Азенкура зійшлися армії двох держав. Битва закінчилася нищівною поразкою французів. Герцог Бургундський зрадницьки перейшов на бік англійців і допоміг Генріху V заволодіти Парижем. Проте невдовзі королі обох держав померли. Дофін оголосив себе королем Карлом VII. Частина Франції визнала його владу, однак англійці заперечували її законність. Становище Карла ускладнювалося тим, що він не мав можливості, як усі французькі королі, коронуватися в Реймсі, оскільки місто перебувало в руках противника.

Облога замку. Епізод Столітньої війни. Мініатюра. XV ст.

106

*Розгляньте малюнок.
Опишіть, як відбувалася облога середньовічного замку*

Франція опинилася на краю загибелі – перед загрозою втрати незалежності. Наприкінці 1428 р. потужне англійське військо оточило Орлеан – важливу фортецю на Луарі. Оволодіння ним відкривало шлях до завоювання всієї країни.

У цей вирішальний момент до короля з'явилася сімнадцятирічна сільська дівчина **Жанна Д'Арк**.

Столітня війна завдала Франції чимало страждань, і серед народу постійно поширювалися різні пророцтва про вигнання ворогів. За одним з них, спасителькою Франції мала стати Діва, що прийде з дубового лісу – якраз із тієї місцевості, де жила Жанна. Побожна дівчина була впевнена, що чула голоси святих, які закликали її до подвигу. Вона вірила, що має зняти облогу Орлеана, коронувати в Реймсі Карла VII і врятувати Батьківщину.

Жанна переконала дофіна дати їй озброєний загін, приєдналася з ним до війська і вирушила на допомогу Орлеану. Облога міста тривала вже 200 днів, коли Жанна повела воїнів у бій. Натхненні її відвагою і вірою в перемогу, вони через дев'ять днів вигнали англійців. Це був перший великий успіх французів. Жанна стала народною героїнею – Орлеанською Дівою. Під її визвольні прапори з усієї країни сходилися люди.

Жанна вмовила короля вирушити в глибокий тил ворога – до Реймса. Там у соборі відбулася урочиста коронація дофіна. Коли Карл VII спитав Жанну, яку нагороду вона бажає отримати, дівчина попросила єдине: звільнити від податків жителів її рідного села. Жоден з наступних правителів Франції не наважився позбавити їх цього привілею.

Під впливом подвигів Жанни французи почали активно наступати. Одне її ім'я наводило жах на англійців. У ході війни настав перелом, однак популярність Жанни лякала Карла VII і викликала в нього острах опинитися в затінку її слави.

В одній із сутичок Жанна потрапила в полон до бургундців. Король і пальцем не поворухнув, щоб визволити дівчину, яка так багато для нього зробила. За велику суму бургундці передали Жанну англійцям, а ті – до рук інквізиції. Орлеанську Діву звинуватили в чаклунстві та ересі. Під час слідства і на суді юна дівчина поводилася мужньо, розсудливо відповідала на підступні запитання вчених богословів. Так і не довівши її вини, 30 травня 1431 р. Жанну спалили на міській площі в Руані. Згодом церква оголосила її святою.

Ім'я Жанни Д'Арк стало символом хоробрості, патріотизму та відданості власному народу. Образ її був увіковічений у численних книжках, фільмах та картинах.

*Жанна Д'Арк.
Малюнок пером. XV ст.*

ПОДРОБИЦІ

Карл VII

Людовік XI

5. Закінчення війни і об'єднання Франції. Загибель Жанни Д'Арк не зупинила наступу французів, і невдовзі Карл VII увійшов у Париж. Король продовжив реформи свого діда Карла V: запровадив постійний податок, заборонив васалам тримати збройні загопи, створив регулярне військо. У 1453 р. воно повністю витіснило англійців з володінь на материку. Лише порт Кале ще ціле століття залишався в їхніх руках. Головним підсумком найдовшої в історії Європи війни стало збереження і зміцнення французами своєї держави.

Перемога сприяла об'єднанню Франції, яке завершив Людовік XI. Йому вдалося знищити свого найзапеклішого ворога герцога Бургундського і возз'єднати Францію, Пікардію та герцогство Бургундське. Пізніше до складу королівства увійшли також Прованс і Бретань. Об'єднання Франції в основному завершилося.

Починався новий етап – **централізація держави**, тобто підпорядкування всієї території владі короля. В її перебігу вища знать зберегла свої володіння, але втратила колишню незалежність. Скоротилися привілеї міст і окремих територій. Стрімко зросли податки в державну казну, необхідні для утримання найманого війська і численних королівських чиновників. По всій країні діяло єдине королівське законодавство.

У XVI ст. Франція вступала сильною централізованою державою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли і як виникли англійські володіння у Франції?
2. З якою метою король скликав Генеральні штати?
3. Який внесок у розвиток французької держави зробив Філіпп IV?
4. Які причини викликали Столітню війну?
5. Чому Жанну Д'Арк назвали Орлеанською Дівою?
6. Яким чином завершення Столітньої війни сприяло об'єднанню Франції?
7. Чим централізація країни відрізняється від об'єднання?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте діяльність, спрямовану на об'єднання Франції: Філіппа II Августа, Філіппа IV Красивого та Людовіка XI.
2. На контурній карті позначте основні події Столітньої війни: місця найбільших битв, пересування військ, території, захоплені в різний час.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використовуючи матеріал підручника і додаткові джерела, обговоріть у групі постать Жанни Д'Арк за планом:

1. Як розгорталися події Столітньої війни до появи на арені подій Жанни Д'Арк?
2. Що спонукало Жанну очолити військо – потойбічні сили (голоси), власне переконання та ентузіазм, підтримка народу чи щось інше?
3. Які чинники сприяли перемозі французького війська під Орлеаном?
4. Чому інквізиція спочатку спалила Жанну як чаклунку, а потім католицька церква оголосила її святою?
5. Які асоціації сьогодні викликає постать Жанни Д'Арк? Чи можна вважати її подвиг переламним моментом в історії Франції?

Запам'ятайте дати

1302 – започаткування Генеральних штатів у Франції
1337–1453 – Столітня війна

§ 15. АНГЛІЯ: ВІД АНГЛОСАКСОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ ДО СХОДЖЕННЯ ТЮДОРІВ

Пригадайте, чи були в період Середньовіччя на теренах України органи станового представництва.

1. Під ударами завойовників. Британські острови часто називають Альбіоном (з лат. – білий): чи то через часті тумани, чи то через біло-сніжні крейдові урвища вздовж їхнього південного узбережжя. Із середини V ст. сюди, на колишню римську провінцію Британію, обрушилися германці – юти, англійці і сакси. Тимчасово їхній натиск вдалося призупинити. Спогади про цю героїчну добу збереглися в легендах про хороброго короля Артура і рицарів Круглого столу. Але поступово завойовники захопили майже всю Британію і утворили на її землях кілька королівств. Загарбники і підкорені злилися в єдиний народ – англосаксів. У IX ст. один з правителів вийшов переможцем з тривалої міжусобної боротьби й об'єднав усі королівства під своєю владою. Країну стали називати Англією, оскільки найуживанішою в ній була мова англів.

Похід нормандців в Англію. Фрагмент гобелена з Байо. XI ст.

Об'єднання не врятувало Англію від вторгнень норманів, серед яких переважали датчани. Король Альфред Великий (871–900) організував опір завойовникам: створив міцне професійне військо, побудував великий флот, звів прикордонні укріплення. Він здобув над датчанами ряд перемог і змусив їх укласти договір про поділ Англії на дві частини. В одній повновладним правителем став він сам, решта відійшла скандинавам і отримала назву «Денло».

Після смерті короля на трон претендували двоє його родичів – знатний англосакс Гарольд і нормандський герцог Вільгельм. Важкоозброєна армія нормандців, ядро якої становила кіннота, перетнула Ла-Манш і висадилася на півдні Англії. Англосакси билися з виключною мужністю, але в жовтні 1066 р. у битві біля Гастінгса зазнали поразки. Найкращі англійські воїни разом з королем Гарольдом загинули, захищати країну було нікому.

Печатки Вільгельма Завойовника

Розгляньте малюнок печаток Вільгельма Завойовника. Що король тримав у руках, сидячи на троні та на коні?

Лондон відкрив ворота переможцю. Нормандський герцог став королем Англії **Вільгельмом Завойовником**.

*XIII ст. З «Великої історії Англії, або Хроніки від 1066 до 1259»
Матвія Паризького*

Англи піші, озброєні двосічними сокирами, з'єднавши щити, утворили непроникну стіну. Гарольд – також піший – стояв разом з братами біля свого прапора, щоб нікому не спало на думку втікати. Билися несамовито, обидві сторони не хотіли поступатися. Раптом з'явився Вільгельм і дав своєму війську сигнал до удаваної втечі. Побачивши це, англійці розладнали свої щільні ряди і швидко погналися за втікачами. Нормандці, повернувши проти ворогів, напали на них і, у свою чергу, змусили бігти англійців. Перемога дісталася нормандцям. Зрештою Гарольда було поранено стрілою в голову, він загинув на полі битви.

До якої хитрості вдався Вільгельм, щоб досягти перемоги в битві біля Гастінгса?

Англосакси неодноразово підіймали повстання. Вільгельм жорстоко їх придушував, а землі непокірної знаті роздавав рицарям-завойовникам. Король наділяв землею поступово, у міру того як забирав її в місцевого населення. Тому володіння баронів (великих землевласників) були

Битва біля Гастінгса. Фрагмент гобелена з Байо. XI ст.

*Замок в Англії.
Кінець XIII ст.*

розкидані в різних районах, що заважало виникненню незалежних князівств. У результаті влада короля в Англії виявилася міцнішою, ніж в інших країнах Західної Європи. На відміну від них, тут діяло правило «Васал мого васала є моїм васалом», і всі рицарі служили в королівському війську.

Зміцненню королівської влади сприяв також проведений Вільгельмом загальний поземельний перепис – перший у середньовічній Європі. Король отримав інформацію про розміри володінь і прибутки своїх васалів, а також точні дані для грошового оподаткування всього населення.

Під час перепису від жителів під страхом покарання вимагали, як на Страшному суді, казати тільки правду. Тому всі зроблені записи назвали «Книгою Страшного суду».

Подумайте!

Чому поземельний перепис сприяв зміцненню королівської влади?

Для утримування в покорі переможеного народу Вільгельм поділив країну на графства і в кожному з них побудував замок-фортецю. Найвідомішим є лондонський Тауер – одна з королівських резиденцій, де знаходилася також в'язниця, а у дворі відбувалися страти.

Тепер тут розташовано сховище королівських коштовностей і музей старовинної зброї. За легендою, Лондон процвітатиме, поки в Тауері житимуть 12 чорних воронів. Цієї традиції англійці дотримуються до сьогодні. Ще маленьким пташеняткам підрізають крильця, аби вони не могли вилетіти із замку.

Ставши королем Англії, Вільгельм залишився водночас герцогом Нормандії, тобто васалом французького короля. Із цього моменту і на декілька наступних століть історичні долі двох держав тісно переплелися.

Лондонський Тауер. Сучасний вигляд

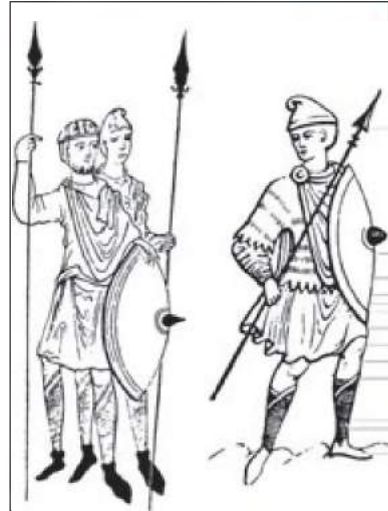

2. Створення держави Плантагенетів. Вільгельм Завойовник та його наступники перетворили Англію на могутню державу. Її подальше посилення пов'язане з іменем правнука Вільгельма – Генріха II Плантагенета (1154–1189).

Крім Англії, до складу його величезної Анжуйської держави входила також майже половина Франції, у тому числі багаті Нормандія й Аквітанія. Генріх II був невтомним працівником. Здавалося, він ніколи не відпочиває, постійно роз'їжджає по своїх володіннях і всюди наводить порядок. Щоб мати надійну опору, король призначив шерифами (управителями англійських графств) відданих собі людей незнатного походження.

Генріх II провів ряд реформ спрямованих на зміцнення держави.

*Англосаксонські воїни.
Мініатюра. XI ст.*

Важливі зміни викликала проведена Генріхом II судова реформа. Раніше справи розглядали місцеві сеньйоріальні суди, які виносили вирок за результатами поединку або після застосування ордалій – важких випробувань водою, розпеченим залізом чи вогнем. Невинним вважався лише той, хто витримував ці випробування.

Генріх встановив нові правила. Кожна вільна людина могла за певну плату перенести розгляд своєї справи із сеньйоріального до королівського суду. Там судді діяли зовсім інакше. Вони опитували 12 «гідних, чесних і таких, що заслуговують на довіру», місцевих жителів, які свідчили під присягою (тому їх називали присяжними). Поступово суди присяжних витіснили феодальні, по всій країні поширилося єдине королівське право.

Подумайте!

Порівняйте сеньйоріальний суд і суд присяжних. Чому люди обирали останній?

Важливе значення мала військова реформа. Генріх II обмежив військову службу феодалів терміном до 40 днів. За решту служби (а іноді й за всю) вони мусили сплачувати своєрідний податок – «щитові гроші». На ці кошти король набирив наймане рицарське військо. Крім того, Генріх II зобов'язав усіх вільних чоловіків мати озброєння, щоб за потреби з них можна було створити ополчення. Залежність короля від військових сил феодалів різко зменшилася.

3. Велика хартія вольностей. Син і спадкоємець Генріха II, Річард I Левове Серце, був героєм Хрестових походів, поетом, чудово освіченою людиною, але бездарним політиком. Він проводив життя в постійних мандрах, за десять років свого правління лише десять місяців прожив в Англії і навіть не знав англійської мови. Після загибелі Річарда

ПОДРОБИЦІ

*Річард I Левове Серце.
Мініатюра. XII ст.*

*Іоанн Безземельний.
Мініатюра. XIII ст.*

корону успадкував його молодший брат **Іоанн Безземельний**. Своєю підступністю, переслідуванням невгодних баронів і нескінченними поборами він викликав ненависть підданих.

Спроби Іоанна втрутитися у справи церкви викликали конфлікт з Папою Інокентієм III. Папи римські вимагали від королів скласти васальну присягу і через конфлікт з монархом могли відлучити від церкви цілі країни. Так, Папа Інокентій III відлучив короля Іоанна Безземельного від церкви і погрожував позбавити трону. Переляканий Іоанн відступився, визнав себе васалом Папи і дав обіцянку щороку сплачувати йому велику грошову суму. Принизлива угода викликала в Англії обурення. Атмосфера загострилася після поразок англійців у Нормандії, куди, скориставшись ситуацією, вдерся французький король Філіпп II Август. За короткий час Іоанн втратив понад половину своїх французьких володінь. Коли звістка про це досягла Англії, барони підняли заколот. Їх підтримало духовенство, рицарство і міста. Лондон відчинив перед повстанцями ворота.

Іоанну Безземельному не залишалось іншого, як визнати вимоги баронів, які отримали назву «баронські статі». Компромісом між баронами та короною стала підписана 15 червня **1215 р. Велика хартія вольностей**. Одним з її головних принципів є верховенство закону над монархією. Цікаво те, що фактично дія Великої хартії вольностей зберігається у Великій Британії до сьогодні. Копії документа зберігаються в британських музеях та національних архівах та охороняються як важлива пам'ятка в історії держави. Велика хартія вольностей складалася зі вступу та 63 статей. У ній король обіцяв не обмежувати права англійської церкви, не обтяжувати баронів податками, не розорювати народ штрафа-

114 ми, не допускати сваволі королівської влади, опікуватися торгівлею і не порушувати міських привілеїв. По суті, прийняття Хартії означало капітуляцію короля перед повсталими. Їхні вимоги було задоволено.

Основне значення документа полягало в обмеженні королівської влади на користь великих феодалів. За виконанням його положень стежила виборна Рада баронів, яка в разі порушення Хартії могла оголосити королю

війну. Певні гарантії від сваволі влади отримали вільні люди. Утім, король Іоанн не думав дотримуватися Хартії. Між ним і баронами почалася війна, але в розпал воєнних дій король помер. За його наступника, короля Генріха III, Хартія зазнала кількох редакцій. До неї вносилися зміни, що стосувалися здебільшого норм приватного права, а не основ управління державою чи повноважень монарха. Остання версія Великої хартії вольностей з'явилася 1225 р. і саме в такому вигляді була визнана англійськими монархами та поступово перетворилася на основний закон держави.

Документ

1215 р. 3 Великої хартії вольностей

1. Щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями в недоторканності. Пожалували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи всі нижчеписані вольності.

12. Ні щитові гроші, ні інші побори не повинні стягуватись у королівстві нашому інакше, як за загальною згодою королівства нашого, якщо це не для викупу нашого з полону, і не для посвячення в рицарі первородного сина нашого, і не для видання першим шлюбом заміж первородної доньки нашої.

20. Вільну людину можна штрафувати тільки відповідно до роду провини, причому має залишатися недоторканим її знаряддя.

32. Ми не станемо утримувати в себе землі тих, хто звинувачений у важких злочинах, довше року і дня, а потім землі ці мусимо повернути їхнім сеньйорам.

39. Жодна вільна людина не буде заарештована чи ув'язнена, чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана, чи якимось іншим чином знедолена. Ми не вчинимо проти неї жодних дій і не дозволимо зробити це комусь іншому, інакше ніж за законом країни.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати та в'їжджати до Англії, перебувати в країні та пересуватися як сушею, так і водою для того, щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит.

61. Ми даємо гарантію, щоб барони обрали двадцять п'ять баронів з королівства, кого забажають, а ті повинні всіма силами охороняти та змушувати охороняти мир і вольності, які їм надали. Якщо ми або хтось із слуг наших якусь із статей миру або гарантії порушимо, двадцять п'ять баронів тиснутимуть на нас усіма засобами, тобто шляхом захвату замків, земель, володінь та всіма іншими доступними їм способами, поки не буде виправлено порушення відповідно до їхнього рішення...

3. Виникнення парламенту і нові випробування. Син Іоанна Безземельного Генріх III (1216–1272) не відрізнявся твердим характером і легко потрапляв під чужий вплив. За наполяганням дружини-француженки він щедро роздавав землі й посади її численним родичам, нехтуючи інтересами англійських феодалів. Обурена знать підняла повстання. Влада опинилася в руках Ради баронів, без узгодження з якою король не мав права приймати рішення.

Свавілля баронів не влаштовувало рицарів, міста і частину знаті. Вони продовжили

Печатка Симона де Монфора

Кентерберійський собор. XI–XIV ст. Сучасний вигляд

боротьбу і на чолі з графом **Симоном де Монфором** вступили у відкриту війну з королем. Монфор розбив королівське військо і увійшов у Лондон. Генріх разом зі старшим сином потрапили в полон, а Монфор став правителем Англії. Щоб заручитися широкою підтримкою, він у **1265 р.** скликав збори, на які запросив не лише верхівку духовенства і знаті, а й представників рицарства і міст. Так було започатковано англійський **парламент**. Невдовзі військо Монфора зазнало поразки, сам граф загинув у бою. Новий король Едуард I втім зберіг традиції парламентаризму.

У середині XIV ст. внаслідок «чорної смерті» Англія втратила третину населення. Робочих рук не вистачало, заробітна плата різко підвищилась. Перед феодалами й міськими багатіями постало питання, звідки взяти робітників і як змусити їх працювати за низьку плату. На допомогу їм прийшла королівська влада, видавши низку законів – так зване «робітниче законодавство». Усі люди віком від 12 до 60 років мусили найматися на роботу за ту плату, яка існувала до чуми. Ті, хто залишав наймача без його дозволу, потрапляли до в'язниці. Найменша провина каралася штрафом. У відповідь по країні прокотилася хвиля селянських заворушень.

116 Водночас із критикою церкви виступив професор Джон Вікліф. Він закликав духовенство відмовитися від багатств і передати їх світським правителям. Щоб зробити Святе Письмо доступним народу, Вікліф сприяв його перекладу з латини англійською мовою.

Учення Вікліфа було засуджене як еретичне, але знайшло широкий відгук у народі. Його підхопили й надали нового звучання лоларди – бід-

ні священники. Вони запитували: «Коли Адам орав, а Єва прядла, хто був тоді дворянином?». У цих словах відбивалися інтереси простого народу.

5. Війна Червоної і Білої троянд. Наприкінці XIV ст. група баронів скинула з престолу останнього Плантагенета. До влади в Англії прийшла династія Ланкастерів. Свої права на трон заявила ще одна могутня родина – герцоги Йорки. Герб Ланкастерів прикрашала червона, а герб Йорків – біла троянда. Тому кровопролитна 30-річна бійня між ними отримала назву **війна Червоної і Білої троянд** (1455–1486). Попри свою романтичну назву, вона була на рідкість жорстокою і супроводжувалась палацовими інтригами, підступними зрадами й жорстокими розправами.

У результаті війни до влади в Англії прийшла нова династія Тюдорів, представники якої поєднали в своєму гербі червону та білу троянди. Король Генріх VII спирався на нових дворян, зацікавлених у посиленні королівської влади. Він продовжував скликати парламент, але повністю підпорядкував його собі. В Англії на зміну станово-представницькій монархії приходила необмежена влада короля.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як Альфреду Великому вдалося зупинити норманів?
2. Чому в XI–XII ст. влада короля в Англії була міцнішою, ніж у Франції?
3. Що таке «щитові гроші»?
4. Яким чином реформи Генріха II сприяли посиленню Англії?
5. Які події спричинили появу Великої хартії вольностей? У чому історичне значення цього документа?
6. Чим можна пояснити, що англійський парламент не припинив своєї діяльності після закінчення громадянської війни?
7. Які наслідки мала для Англії війна Червоної і Білої троянд?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах зробіть схему державного управління станової монархії.
2. Використовуючи свідчення Матвія Паризького і матеріал підручника, напишіть коротку розповідь, як Вільгельм Завойовник переміг короля Гарольда. Як ви оцінюєте цю подію?

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Знайдіть у додаткових джерелах відомості про те, які атрибути Середньовіччя залишилися в сучасному англійському парламенті.

Запам'ятайте дати

- 1066** – завоювання Англії норманами
1215 – Велика хартія вольностей
1265 – початок англійського парламенту

§ 16. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ НА ШЛЯХУ ДО РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Пригадайте, яким чином відбувся розпад імперії Карла Великого.

1. Відроджена імперія: государі і князі. Після розпаду єдиної Франкської держави в її східній частині виникло нове королівство, яке складалося з декількох фактично самостійних герцогств. У 919 р. їхні правителі обрали королем герцога Саксонії Генріха. Із цієї дати прийнято починати історію Німецького королівства.

Корона Священної Римської імперії. X–XI ст.

Генріх очолив країну в тривожний час. Одне за одним її знекровлювали вторгнення грізних ворогів – норманів з півночі і мадярів (угорців) з півдня. Об'єднавши німецькі племена, король успішно стримував натиск скандинавів. Складніше було зупинити набіги рухливої мадярської кінноти, яка спустошувала все на своєму шляху. Для протистояння угорцям Генріх I створив міцне кінне військо і побудував численні фортеці.

Справу батька продовжив **Оттон I**. У 955 р. на річці Лех поблизу міста Аугсбурга він розбив мадярів. Удар мав таку силу, що угорці назавжди дали спокій німецьким землям. Після перемоги Оттон I став наймогутнішим королем Європи і прагнув відродити державу Карла Великого. На чолі сильного війська він вирушив до Італії і в 962 р. отримав імператорську корону з рук Папи. Народилась нова – Німецька імперія. Її правителі вважали свою державу наступницею Римської імперії і згодом назвали її Священною Римською імперією.

Монета Оттона III

Наприкінці X ст. в Німеччині відбулося короткочасне піднесення культури, відоме під назвою «Оттонівське відродження». При дворі Оттона I діяла Академія, де освічені люди писали літературні твори і виготовляли рукописи.

Дружиною Оттона II була візантійська принцеса Феофано, це сприяло посиленню культурних зв'язків з Візантією. Виникли школи для хлопчиків і дівчаток, серед учителів особливо вирізнявся вчений монах Герберт. Людина незнатного походження, він здобув прекрасну освіту і став спочатку вчителем майбутнього імператора Оттона III, а потім – Папою Римським Сильвестром.

Щоб зміцнити свої позиції, імператори прагнули заручитися підтримкою церкви. Оттон I та його наступники щедро дарували їй численні землі та привілеї, а натомість призначали єпископами та абатами вірних людей. У Німеччині їм вдалося зробити церкву головною опорою імператорської влади. Наприкінці X ст. імператори вдало скористалися ослабленням папства і навіть почали на власний розсуд призначати пап. Обурене духовенство розпочало боротьбу за звільнення церкви від світської влади.

Імператор Оттон III. Мініатюра. X ст.

Розгляньте малюнок. Представників яких верств суспільства зображено біля трону імператора?

Імперія включала в себе Німеччину та північ Італії, де влада імператора не була міцною.

Для здійснення італійських походів імператори постійно зверталися по допомогу до німецьких князів. В обмін князі вимагали нових привілеїв і фактично ставали незалежними правителями. Вони вміло користувалися тим, що в Німеччині не склався звичай успадковувати престол. Королів обирали князі. Кожний государ, щоб передати корону синові, мусив ще за життя отримати їхню згоду. Дедалі частіше імператори просто купували підтримку князів ціною різних поступок.

2. Могутність Штауфенів. Посилення імператорської влади відбулося за государів з династії Штауфенів (або Гогенштауфенів), головна мета яких полягала в підкоренні Італії. Здібний полководець і досвідчений політик **Фрідріх I (1152–1190)** навіть отримав італійське прізвисько **Барбаросса** (Рудобородий). Він шість разів вторгався в країну, але несподівано наштотхнувся на протистояння нової могутньої сили – багатих і незалежних міст.

Попервах Фрідріх I вміло скористався розбратом і суперництвом між містами. Два роки німецьке військо тримало в облозі Мілан – найбільший центр процвітаючої Ломбардії.

Після капітуляції імператор уцент зруйнував місто. Розправа над мешканцями обурила всю Італію і показала, що досягти успіху можна лише спільними зусиллями. Північноіталійські міста об'єдналися в Ломбардську лігу і в 1176 р. біля міста Леньяно завдали війську Фрідріха I нищівної поразки. Сам імператор ледве встиг урятуватися, покинувши на полі битви свій меч і прапор.

Подумайте! Що приваблювало в особі Фрідріха I німецького правителя Гітлера, який, розпочинаючи війну з СРСР у 1941 р., назвав план напад «Барбаросса»?

Італійську політику Фрідріха I продовжив його син Генріх VI (1190–1197). Він одружився із сицилійською принцесою, однак право на корону Південної Італії був змушений підтверджувати силою зброї. Вдалий військовий похід закінчився пишною коронацією Генріха. Інша хвиля німецької колонізації котилася на схід до нижньої течії р. Ельби, Бальтійського узбережжя, Східної Прибалтики.

Імператор Фрідріх I Барбаросса. Мініатюра. XII ст.

Печатка Фрідріха II

Підкорені народи – слов'яни, ліві і прусси – прийняли християнство. Завоювання для заселення німцями нових земель дало поштовх торгівлі, виникненню тут міст та посиленню князів на противагу імператору.

Після раптової смерті Генріха королем Сицилії став його 3-річний син Фрідріх. Для Фрідріха II (1220–1250) Німеччина завжди залишалася чужою країною. За 30 років свого правління він відвідав її лише двічі. Імператор виріс і жив на Сицилії – мальовничому і зручно розташованому острові, яким колись почергово володіли візантійці, араби і нормани. Тісне переплетіння різних культур надавало неповторного колориту сицилійському життю і суспільству. Королівська влада була тут найсильнішою в Західній Європі: феодалі повністю залежали від Фрідріха II. Двір імператора в Палермо вражав витонченою розкішшю, а пишній церемоніал підносив велич государя на неперевершену висоту.

Фрідріх II був найосвіченішим з тогочасних монархів: знав багато мов, складав вірші, написав цікавий трактат про соколине полювання. На відміну від інших європейських країн, державні посади в Сицилійському королівстві обіймали не васали імператора, а навчені й призначені за плату чиновники. Прагнучи поставити собі на службу якомога більше освічених людей, Фрідріх II заснував університет у Неаполі – перший із створених не Папою чи містами, а імператором.

Фрідріх II побудував потужний флот і перший у Західній Європі набрав постійне військо, сформоване переважно із сицилійців-мусульман.

Фрідріх II. Мініатюра. XIII ст.

Розгляньте малюнок. Які деталі засвідчують, що Фрідріх II був миролюбною і освіченою людиною?

Він ніколи не виявляв зневаги до інших релігій або народів, мав прекрасні стосунки з мусульманськими государями. Під час Шостого хрестового походу імператор без усякого застосування зброї домовився з єгипетським султаном про мирне повернення християнам Єрусалима. Натомість Фрідріх II не закрив жодної мечеті і запевнив султана, що надаватиме йому підтримку проти ворогів. Така поведінка дратувала пап і неодноразово закінчувалася відлученням імператора від церкви (заборонаю здійснювати церковні таїнства – причастя, покаяння та інші).

Фрідріх II продовжив боротьбу з папством за панування в Центральній та Північній Італії. Ці області приваблювали його не лише своїм винятковим багатством. Вони утворювали своєрідний міст між Німеччиною та Південною Італією і давали змогу імператору з'єднати свої володіння. Усі військові витрати лягли на

Сицилійське королівство. Від німецьких князів Фрідріх II вимагав лише одного – не заважати і задля цього постійно йшов їм на поступки. Князі отримали майже необмежену владу у своїх землях.

Документ

XIII ст. З грамоти Фрідріха II у відповідь на його відлучення від церкви

Якщо Римській імперії, яка покликана захищати християн, загрожуватимуть вороги та невірні, імператор візьме меч і захищатиме честь та звання. Але якщо отець усіх християн, наступник апостола Петра, намісник Христа підбурюватиме проти нас ворогів повсюди: на що ми мусимо тоді сподіватись? Що почати? Хіба в наш час люди знедолені та неблагородні не простягають своїх брудних рук до королівських та імператорських титулів? Папи хочуть перевернути весь світ, аби побачити біля своїх ніг імператорів, королів і князів. А тому весь світ повинен об'єднатися для повалення цієї нечуваної тиранії та для знищення загальної небезпеки.

Як Фрідріх II ставився до Папи Римського?

Фрідріх II справляв на сучасників незвичне враження, через що його називали «Диво світу». Після смерті імператора виникла легенда, начебто він не помер, а лише тимчасово зник. Люди вірили, що колись государ повернеться і встановить царство загального миру. Насправді ж після смерті останнього з могутніх Штауфенів загинула і його держава. У Німеччині та Італії посилилась роздробленість. Сицилія вступила в смугу занепаду. Усі нащадки Фрідріха II загинули, намагаючись утримати чи повернути його володіння. До кінця Середньовіччя жоден з німецьких імператорів не мав такої сили, впливу і авторитету, як видатні правителі династії Штауфенів.

*Соколине полювання.
Мініатюра. XIII ст.*

■ **3. «Золота булла» Карла IV і закріплення роздробленості.** Вигідне розташування Німеччини на шляхах міжнародної торгівлі створювало сприятливі умови для розвитку її ремесел і торгівлі, розквіту міст. Важливу роль у господарстві відіграла гірнича справа: німці вважалися неперевершеними в усій Європі майстрами-гірниками. Подальшим економічним успіхам заважала політична роздробленість країни. У Німеччині не існувало єдиної грошової системи, кожне князівство стягувало свої мита, мало власні одиниці міри та ваги. У збереженні роздробленості були зацікавлені тільки князі.

На початку XIV ст. князі посадили на трон представника малозначного роду графів Люксембургів. Несподівано Люксембурги не лише приєднали до своїх володінь Чеське королівство, а й надовго закріпили за собою імператорську корону. У 1356 р. найвизначніший з правителів цієї династії – імператор **Карл IV** – видав законодавчий акт – «Золоту буллу», яка остаточно закріпила роздробленість Німеччини.

Титульна сторінка «Золотої булли». XIV ст.

«Золота булла» затвердила існуючий на практиці порядок передачі німецького трону. Більшістю голосів короля обирали сім авторитетних князів – курфюрстів: три архієпископи й чотири світські правителі. Але стати імператором король міг тільки в Римі після вручення імператорської корони самим Папою. «Золота булла» узаконила право князів карбувати монету, стягувати мита, вершити суд і навіть вести міжусобні війни. Більше того, містам було суворо заборонено створювати союзи для опору зазіханням феодалів.

У той час коли у Франції та Англії розгорталася централізація, посилювалася королівська влада й поступово знищувалося всевладдя феодалної знаті, у Священній Римській імперії відбувалися зовсім інші явища. Тут імператорська влада дедалі слабшала, а великі князі зміцнювали свої позиції і перетворювалися на повноправних володарів своїх територій.

Після припинення Люксембурзької династії імператорська корона в середині XV ст. перейшла до Габсбургів. У країні діяв орган станового представництва – рейхстаг. Головна роль у ньому належала курфюрстам, князям та багатій верхівці великих міст. Вплив рицарства, духовенства й більшості міст був незначний. Рейхстаг мав обмежені права, його рішення не завжди виконувалися.

Роздробленість країни викликала занепокоєння в частини німецького суспільства. Бюргерство виступало за проведення реформ: заборону феодальних війн, установлення контролю міст над свавіллям князів, уведення єдиного судочинства та єдиних грошової і митної систем. Виконання цих вимог могло б вивести Священну Римську імперію на шлях централізації. Проте в реальному житті в Німеччині на схилку Середньовіччя зберігалася роздробленість.

Імператор Карл IV і курфюрсти. Мініатюра. XIV ст.

Роздивіться малюнок. Укажіть постаті архієпископів та світських князів. Які атрибути засвідчують поважний статус курфюрста?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому німецькі королі вважали за необхідне отримати імператорську корону в Римі?
2. Які причини викликали роздробленість Священної Римської імперії?
3. Що було характерним для «Оттонівського відродження»?
4. Що в устрої Сицилійського королівства відрізняло його від інших країн?
5. Чому сучасники називали імператора Фрідріха II «Дивом світу»?
6. Чиї інтереси захищала «Золота булла» Карла IV?
7. Чому в Німеччині не склалася спадкоємна монархія?
8. Хто обирав короля і коли він ставав імператором?
9. Здійснення яких перетворень могло вивести Німеччину на шлях централізації? Чому цього не відбулося?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Позначте на контурній карті кордони Священної Римської імперії в XI ст., зміни кордонів до XV ст., найбільші курфюрства. Розфарбуйте володіння імператорів та римських пап.
2. У зошитах зробіть порівняльну таблицю станово-представницьких органів: англійського парламенту, французьких Генеральних штатів і німецького рейхстагу; що спільне, а що відмінне в їхній діяльності.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

У групі обговоріть діяльність історичних персон: Філіппа IV Красивого, Генріха II Плантагенета та Фрідріха II. Визначте, хто з них був наймудрішим правителем, хто мав найбільшу підтримку підданих, хто найбільше зробив для своєї країни. Обґрунтуйте свою думку.

§ 17. ІТАЛІЯ ТА ІСПАНІЯ

Утворіть з означених назв та термінів логічні пари: Венеція, Ломбардія, Іспанія, араби, скляні вироби, банківська справа.

126

1. Італійські міські республіки. Середньовічна Італія неодноразово зазнавала чужоземних вторгнень. Але хоч би скільки змінювалося загарбників, постійним залишалося одне – політична роздробленість країни. Це призводило до нескінченних чвар усередині Італії і водночас послаблювало її перед зовнішнім ворогом.

Розгляньте ілюстрацію та на її основі опишіть буденне життя італійського міста.

Набережна Венеції. Мініатюра. XV ст.

В Італії найкраще зберігся античний спадок, тому тут значно раніше, ніж в інших країнах Європи, поживалося міське життя. Уже з VIII ст. активно відроджувалися старі й підіймалися численні нові міста. Вдале розташування в центрі Середземномор'я, на перетині морських шляхів, сприяло перетворенню великих портів Італії на центри посередницької торгівлі між Заходом і Сходом. У житті італійського міста тон задавала не знать, а ділові люди – купці, банкіри, підприємці.

Італійські купці започаткували банківську справу: не випадково їх усіх називали ломбардцями. Далеко за межами країни славилися зброя з Мілана, тонкі сукна з Лукки, скляні вироби з Венеції. Широка торгівля, багатогалузеве ремесло, кредитно-грошові операції – усе це створювало надійну основу для збагачення італійських міст. Виборюючи незалежність, городяни руйнували феодальні замки й переселяли їхніх володарів у міста, а сільську округу підпорядковували собі. Поступово великі міста перетворилися на самостійні міські республіки, кожна з яких мала власне законодавство, органи управління, військо й монету. Завдяки небувалому розквіту міст Італія увійшла до числа передових країн середньовічної Європи.

Сцена з життя італійського банку. Мініатюра. XV ст.

Подумайте! Чим середньовічні італійські міста відрізнялися від французьких та англійських?

Італійський командир
військового загону.
Фреска. XIV ст.

Козімо Медічі

Італія не знала внутрішнього миру. Міста постійно ворогували між собою, а щасливий переможець підпорядковував собі слабшого сусіда. Чимало чужих територій привласнили в такий спосіб розвинені Флоренція та Венеція.

Відбувалися зміни і в політичному устрої міст. Замість республіки виникла нова форма правління – сеньйорія на чолі з правителем (сеньйором), який тримав у своїх руках усю повноту міської влади. Термін правління сеньйора був необмежений, поступово його посада перетворилася на спадкову.

У середині XV ст. у Флоренції фактично правив багатий банкір Козімо Медічі. Хоча Козімо не мав звання сеньйора, політика повністю вершилася в його палаці. Найблискучішим правителем Флоренції став онук Козімо – Лоренцо Чудовий. Людина видатних здібностей, талановитий політик і дипломат, знавець і покровитель мистецтв, Лоренцо повністю керував життям міста. За нього Флоренція перетворилася на могутню державу.

Як і дід та батько, Лоренцо не обіймав офіційних посад. «Лоренцо, громадянин Флоренції» – такий чемний підпис ставив він під документами. Ця могутня людина мала не найбільший і не найбагатший у Флоренції будинок. Члени сім'ї Медічі носили простий одяг і були блискуче виховані. Усі флорентійці знали, що при зустрічі на вулиці Лоренцо завжди поступався дорогою старшим.

Здавалося, Лоренцо робив усе, щоб приховати свою владу. Проте про його значимість знали всі. Коли Лоренцо подорожував, його зустрічали як монарха. Государі і папи поводитися з ним як з рівним. Французький король Людовік XI іменував Лоренцо «дорогим кузеном» і навіть знімав капелюх, приймаючи його послів.

Лоренцо Чудовий

ПОДРОБИЦІ

Подумайте!

Чому Лоренцо дали прізвисько Чудовий?

У XIII–XV ст. італійські республіки були вже такими могутніми, що почали битву за переділ Італії, насамперед за оволодіння торговими шляхами.

Суперництво між містами-державами заважало об'єднанню Італії і прирікало її на роздробленість. У Північній та Середній Італії існувало до півсотні дрібних незалежних держав. Південь країни й острів Сицилія, як ми знаємо, входили до складу створеного норманами Сицилійського королівства. Значну частину Середньої Італії займала Папська держава.

2. У володіннях і на півдні Італії. Папська держава, або **Папська область**, невпинно розширювала свої володіння і вже у XII ст. охоплювала значні території в Середній Італії. В економічній сфері Папська область помітно поступалася Північній Італії з її квітучими міськими республіками. У державі пап переважала сільська місцевість, зберігалися важкі форми селянської залежності. Великих розвинених міст тут не було, а ті, що існували, не мали права на самоврядування. Навіть у столиці Папської області – Римі – височило понад 200 феодальних замків, а населення здебільшого заробляло на життя обслуговуванням папського двора та численних прочан.

Подумайте!

Якими особливостями вирізнявся розвиток Папської держави в порівнянні з Північною Італією?

У 1143 р. римські ремісники й торговці за підтримки рицарства спробували створити в Римі республіку, руйнували феодальні замки й палаци кардиналів, вигнали з Рима Папу. Придушити повстання допоміг імператор Фрідріх I Барбаросса. Римську республіку було ліквідовано, а владу Папи – відновлено.

Замок Урсіно. XIII ст. о. Сицилія. Сучасний вигляд

*Карл Анжуйський.
Скульптура. XIII ст.*

З початку XIV ст. владу в Римі та деяких інших містах Папської області прибрали до рук впливові аристократичні родини. Вони вводили правління на кшталт сеньйорій. Обурені римляни в 1347 р. підняли повстання під проводом **Кола ді Рієнцо**. Повстали оголосили Рим республікою, а свого вождя – «трибуном свободи, миру й справедливості». Кола ді Рієнцо закликав італійські міста об'єднатися навколо стародавньої столиці – Рима, однак незалежні міста не захотіли втратити свободу. Римляни теж відмовилися підтримувати «трибуна». Коли Кола ді Рієнцо спробував підняти податки, щоб отримати кошти для найму війська, римляни повстали і вбили його.

У наступні століття папи не раз були вигнанцями. На початку XV ст. вони остаточно повернулися до бунтівного Рима. Проте це були вже зовсім інші папи. Вони легко йшли на поступки світським государям і навіть не думали про верховенство над ними. Папська область втратила колишній авторитет і перетворилася на звичайну італійську державу.

На півдні Італії правителем Сицилійської держави став брат французького короля – Карл Анжуйський. Згодом вся південна Італія потрапила під владу Аргонського королівства.

3. Мусульманська Іспанія. Після завоювання візантійських володінь у Північній Африці араби повернули зброю проти Вестготського королівства. У 711 р. разом з берберами (корінними жителями Північної Африки), які незадовго до того прийняли іслам, вони вторглися в Іспанію. У першій же великій битві численніше вестготське військо зазнало нищівної поразки. Одна за одною загарбникам здалися всі великі фортеці королівства. Окрилені перемогою, араби й бербери (християни називали їх маврами) спробували просунутися в глиб Франкської держави, але їх, як ми знаємо, зупинив Карл Мартелл.

Подумайте!

Чому маврам й арабам удалося швидко завоювати великі території в Іспанії?

Мусульманська Іспанія (або **Ал-Андалус**) залишалася складовою частиною Дамаського халіфату, але згодом оголосила себе незалежною державою. В XI ст. низка міжусобиць викликала розпад Ал-Андалусу на декілька десятків самостійних князівств. Певна частина місцевого населення прийняла іслам. Інші зберегли свою релігію, але засвоїли мову і звичаї загарбників.

Араби принесли на Піренейський півострів передові господарські досягнення і високі культурні здобутки. Буквально на очах Іспанія пере-

творилася на процвітаючий куточок Європи. Були побудовані досконалі зрошувальні системи, почалося вирощування нових сільськогосподарських культур (рис, цукрової тростини, бавовни) і розведення овець. У містах вирувало ділове життя, успішно розвивалися торгівля і ремесла. Виготовлені в Ал-Андалусі тканини, вироби з металу та шкіри славилися далеко за його межами. Міські школи мусульманської Іспанії давали найкращу в тогочасній Європі освіту. Сюди їхали вчитися вихідці з багатьох християнських країн.

Фрагмент килима з мавританської Іспанії

ПОДРОБІШІ

Араби навчили Європу виготовляти папір. У незапам'ятні часи папір винайшли в Китаї, але про нього ніхто нічого не знав, поки у VIII ст. декілька китайських ремісників не потрапили в полон до арабів. Їм повернули волю в обмін на таємницю виготовлення паперу. Через Північну Африку секрет паперового виробництва дійшов до Іспанії і швидко поширився в Європі. Спочатку папір використовували лише ченці, але із XIV ст. він увійшов у вжиток і серед звичайних городян.

Єдиною територією, яку маври не змогли завоювати, були важкодоступні гірські райони на півночі Піренейського півострова. Саме звідти й почалося визволення зайнятих мусульманами земель. Їхнє повернення отримало назву Реконкіста (ісп. – відвоювання) й тривало майже вісім століть.

Документ

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії» про взяття міста Толедо королем Альфонсо VI

Цього (1085) року зібрав король Альфонсо велике військо, і пішов, як це бувало й раніше, на Толедо, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо. Воно було обнесене мурами й надійно захищене річкою Тахо. Але скупчилось у Толедо безліч людей, і вичерпалися припаси. Маври мусили здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб не виганяв їх з міста і щоб зберегли вони свої будинки й майно, і все те, чим вони володіють. Король дон Альфонсо дозволив їм залишитись і наказав, щоб сплачували маври такі самі податки, які стягували з них мавританські королі. Крім того, оголосив він, що головна мечеть має довічно належати маврам. Трон короля було перенесено до королівського палацу в Толедо, і побудували там кам'яні мури й міцний замок, тоді як раніше були в Толедо лише земляні вали.

Крім того, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, і осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

1. На яких умовах мусульмани Толедо погодилися капітулювати?
2. Що має на увазі автор, відзначаючи, що християни надійно оселилися в місті?

Фортеця Алькасар у Сеговії. IX ст.
Сучасний вигляд

■ ■ 4. Об'єднання Іспанії. Одне за одним роздроблені мавританські володіння падали під ударами християнських правителів. Кордони арабських володінь поступово відсувалися на південь, а на звільнених землях виникали нові незалежні держави – Кастилія, Арагон, Португалія та інші.

Століття Реконкісти не були суцільною смугою безперервних війн. Битви перемежовувалися періодами мирного співіснування, інколи досить тривалого. З XI ст. Реконкіста вступила в добу вирішальних успіхів. У середині XIII ст. за арабами зберігався лише Гранадський емірат, їхній останній оплот на Піренейському півострові. Із цього моменту Реконкіста надовго призупинилася. Два наступних століття християнські держави суперничали й воювали між собою, а всередині них не вщухала боротьба між королівською владою і знаттю.

Ще в XI ст. у Кастилії склався звичай скликати вищу світську та церковну знать для обговорення нагальних державних проблем. Потім у таких зборах стали брати участь представники міст і вільного селянства. Так виникли органи станового представництва – **кортеси**. Слідом за Кастилією вони почали діяти і в інших іспанських державах.

Монети Фердинанда
та Ізабелли

Мозаїка в церкві.
Іспанія. XI ст.

Фердинанд та Ізабелла.
Мініатюра. XV ст.

Пригадайте!

Які органи станового представництва в інших країнах нагадують нам кортеси?

Важливі зміни відбулися після одруження в 1469 р. кастильської принцеси **Ізабелли** й арагонського принца **Фердинанда**. Згодом кожний з них успадкував трон свого королівства, і в **1479 р.** дві найбільші держави Піренейського півострова об'єдналися. Утворилася династична унія – злиття двох монархій під спільною владою правлячого подружжя. Унія Кастилії та Арагону заклала основи для появи єдиної Іспанії.

Фердинанд та Ізабелла здійснили важливі кроки на шляху централізації країни. Було створено новий апарат управління, внесено зміни в державні закони, набрано постійне наймане військо. Укріпивши свої позиції, правляче подружжя перейшло в наступ на останню арабську твердиню – Гранадський емірат. Війна з густонаселеною і процвітаючою державою розтягнулася надовго, але **1492 р.** Гранада склала зброю. Багатовікова Реконкіста завершилася. Арабської Іспанії більше не існувало. За винятком Португальського королівства, уся територія Піренейського півострова опинилася під владою Фердинанда та Ізабелли.

Реконкіста проходила під знаком боротьби християнства з ісламом і спиралася на широку підтримку католицької церкви. За виняткову відданість вірі Папа навіть дарував Фердинанду та Ізабеллі титул – Католицькі королі. Ці фанатичні католики прагнули, щоб в об'єднаній країні їхні піддані належали до однієї церкви. Над безліччю мусульман і

Битва португальців з кастильцями. Мініатюра. XV ст.

евреїв, які ще із часів арабського вторгнення проживали в Іспанії, нависла загроза. Спочатку вийшов королівський наказ про вигнання з країни всіх євреїв, що відмовилися перейти в християнство. Наступний удар спрямовувався проти мусульман. Хоча Гранада капітулювала з правом зберегти свою віру, звичаї і майно, переможці швидко забули всі обіцянки. Підступно порушивши договір, вони насильницьки змушували мусульман охрещуватися. Тих, хто відмовлявся зректися віри батьків, кидали в катівні інквізиції, де на них чекали жорстокі розправи.

У таких умовах іспанську землю залишили сотні тисяч маврів та євреїв. Країна втратила бодай чи не найактивнішу і найпрацелюбнішу частину свого населення – фінансистів, учених, лікарів, купців, безліч ремісників і селян. Із собою вони вивозили гроші, ділові зв'язки, наукові знання і професійні навички, що завдало непоправної шкоди господарству й культурі Іспанії. У країні запанувала атмосфера релігійної нетерпимості.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому, на відміну від інших країн, в Італії утворились окремі міста-республіки?
2. Чим політичний устрій міських республік відрізнявся від сеньйорії?
3. Що дало змогу родині Медічі стати справжньою правителькою Флоренції?
4. Що мали на меті римські повстання?
5. Як арабське завоювання вплинуло на економіку та культуру Іспанії?
6. Як були пов'язані Реконкіста й об'єднання Іспанії?
7. Яку роль відігравала в Реконкісті католицька церква?
8. Які наслідки мало для Іспанії вигнання євреїв та арабів?
9. Які позитивні та негативні наслідки мало правління Католицьких королів в Іспанії?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте найбільші міські республіки Італії, Папську область, території Кастилії та Арагону.
2. У зошитах складіть таблицю «Внесок арабів у економіку та культуру Іспанії». Розділіть її на три стовпчики: сільське господарство, ремесло й торгівля, освіта й культура.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

1. Використовуючи текст підручника й додаткові джерела, складіть історичний портрет Лоренцо Медічі.

2. З матеріалу параграфу ви дізналися про самобутні італійські міста-республіки. Особливу увагу привертає «вічне місто» Рим та квітуча Флоренція. Ви мали змогу ознайомитися з їхньою багатю історією та зазирнути в буденне життя середньовічних республік. Перед вами поставали видатні державні діячі Рима та Флоренції. Розгляньте сучасні панорами цих дивовижних міст Італії.

Площа Св. Петра. Рим

Флоренція

Історія якого із цих міст вас найбільше захопила? Яке з них ви хотіли б відвідати? Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, складіть оповідь про Рим або Флоренцію доби Середньовіччя.

Матеріальний і духовний світ європейського Середньовіччя

§ 18. НАУКОВІ ТА ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Зміст

§18

НАУКОВІ
ТА ТЕХНІЧНІ
ДОСЯГНЕННЯ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§19

ХРИСТІЯНСЬКА
ЦЕРКВА
В XI–XV СТ.

§20

СЕРЕДНЬОВІЧНІ
ШКОЛИ ТА
УНІВЕРСИТЕТИ

§21

АРХІТЕКТУРА
І МИСТЕЦТВО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§22

РАННЕ
ВІДРОДЖЕННЯ
І ГУМАНІЗМ

Середньовіччя часто називають «темними віками». Однак попри лихоліття, гоніння церкви та занепад античної спадщини, можна говорити, що наукові пошуки не припинилися, а для техніки Середні віки стали добою прориву.

1. Початок наукових досліджень. Протягом століть середньовічна наука закликала до сліпого поклоніння авторитетам, пізнання Бога й світу, відмовляючись від дослідження природи. Деяких вчених такий підхід не влаштовував.

Одним з перших інтерес до природничих наук виявив у XIII ст. професор Оксфордського університету Роджер Бекон. Він стверджував, що справжнє знання

можна отримати, лише досліджуючи природу, і тільки так перевірити правильність знань. Займаючися різними науками, Бекон намагався створити мікроскоп і телескоп, пояснив походження веселки. Розповідали, начебто Бекон зробив мідну голову, яка вміла розмовляти. Учений запевняв, що можна побудувати саморухомі судна й візки, зібрати апарати, які б літали в повітрі й рухалися морським дном. Сучасникам він здавався магом і чарівником. Будучи нездатними зрозуміти Бекона, заздріники звинуватили його у зв'язках з дияволом.

Дослідника кинули до в'язниці, де він провів довгих 14 років і лише перед смертю вийшов на волю.

Документ

XII ст. 3 творів Роджера Бекона

Усі науки пов'язані між собою і взаємно одна одну підтримують: успіх однієї допомагає всім іншим, як око, наприклад, керує рухом усього тіла.

Математику помилково вважають наукою складною, а іноді навіть підозрілою, тільки тому, що вона мала нещастя бути невідомою отцям церкви. Проте якою вона є важливою, якою корисною!

Можна побудувати пристрої для плавання без гребців так, щоб найбільші кораблі, морські та річкові, приводилися в рух силою однієї людини, рухаючися притому із значно більшою швидкістю, ніж якби на них було повно гребців. Саме так можна зробити вози без запряжки, які котитимуться з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких, людина приводитиме в рух крила, що вдарятимуть по повітря, подібно до пташиних.

Немає нічого гіднішого, ніж вивчення мудрості, від цього залежить добробут усього світу. Немає загрози більшої, ніж неучтво.

1. Як Роджер Бекон уявляє розвиток техніки?
2. Чи поділяєте ви думку автора, що «немає загрози більшої, ніж неучтво»? Відповідь обґрунтуйте.

Дух пізнання охоплював дедалі ширші кола суспільства. Важливі відкриття зробили алхіміки, які займалися пошуками «філософського каменя», щоб за його допомогою перетворювати звичайні метали на золото.

Алхіміки. Гравюра. XV ст.

Розгляньте гравюру. Що трапилося під час роботи алхіміків?

Ці зусилля виявилися марними, проте алхіміки вивчили властивості різних речовин, освоїли виробництво пороху, створили чимало дослідних приладів.

Збагатилися і географічні знання європейців. Враження Марко Поло поклали початок написанню творів про подорожі та мальовничим описам далеких земель. Поряд з достовірними повідомленнями вони містили безліч фантастичних історій, наприклад про напівлюдей-напівчудовиськ. Не менш неймовірними «свідоцтвами» рясніли також книжки про тварин і рослини. Проте ці оповіді розширювали знання про світ і сприяли вдосконаленню географічних карт. Так закладався ґрунт для майбутніх Великих географічних відкриттів.

Одним з визначних філософів і просвітителів Середньовіччя був П'єр Абеляр, син дрібного французького рицаря. Маючи неабиякі здібності, Абеляр здобув чудову освіту й відкрив школу в Парижі. Послухати його блискучі лекції сюди збиралися учні з усїєї Європи.

Французький король заборонив Абеляру викладати на своїй землі. Наступного дня монарху доповіли: філософ читає лекцію з корабля, що плаває по Сені, а учні слухають його, сидячи на березі. Тоді розгніваний король заборонив Абеляру викладати і на суші, і на воді. І знову королю повідомили: Абеляр продовжує навчати, уместившись на дереві. Розлючений монарх закликав свавільного вчителя відповісти, але Абеляр зауважив, що ніхто не забороняв йому викладати, перебуваючи в повітрі. Королю довелося відступити перед мудрістю та винахідливістю філософа й скасувати свій наказ.

ПОДРОБИЦІ

Абеляр поділяв думку тогочасних викладачів, що основою мудрості є Святе Письмо. Але, на відміну від них, мислитель вважав за необхідне збільшувати знання за допомогою власного розуму. Абеляр був переконаний: щоб вірити, треба розуміти, а це вже означало виступити проти авторитету церкви. Проти Абеляра почалися гоніння, які він описав у книжці з красномовною назвою «Історія моїх поневірянь».

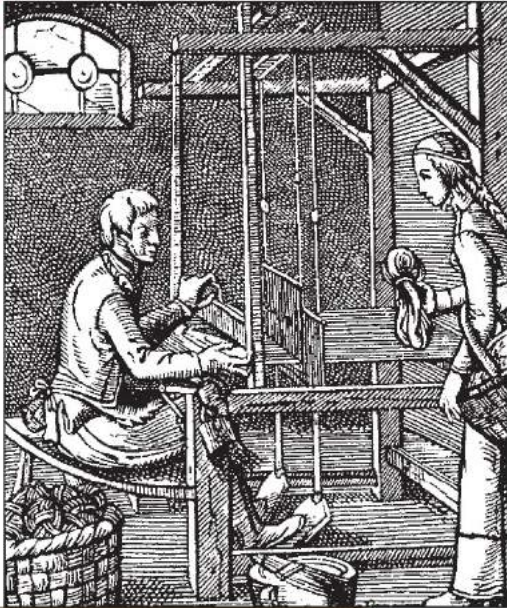
Абеляр – один із засновників раціоналізму (від лат. – розум) – учення про те, що розум є головним джерелом знання. Упродовж декількох століть раціоналізм відігравав визначальну роль у розвитку європейської думки.

2. Успіхи техніки. Середньовіччя – це світ з пануванням ручної праці. Розвиток техніки відбувався в ньому повільно і нерівномірно. Найменших змін зазнавало сільське господарство. Удосконалювалися лише рільничі знаряддя праці.

Важливі зрушення відбувалися насамперед у видобутку й обробці металів. Із XIV ст. від невеличкого горна перейшли до домни – печі п'ятиметрової висоти. Одним з видів металообробки було карбування монети. Срібні гроші карбували переважно з металу, видобутого в горах Гарцу

Ковалі виготовляють рицарський обладунок.
Мініатюра. XV ст.

Ткацький верстат. Гравюра.
XVI ст.

Підйомний кран на ринку
в Брюгге. Мініатюра. XVI ст.

в Центральній Німеччині. З розташованими тут шахтами пов'язують походження казки про Білосніжку та сім гномів.

Ще з античних часів дійшов до Середньовіччя водяний млин – перший механізм, який приводила в рух сила природи, а не сила людини чи тварин. З XII ст. в місцях, де не було швидких, здатних крутити водяні колеса річок, почали будувати вітряки.

Справжнім переворотом у ткацтві стало винайдення в IX ст. вертикального ткацького верстата, з появою якого пов'язане піднесення сукна.

Подумайте!

Які види робіт у ткацтві залишалися суто жіночою справою, а які виконували чоловіки? Чому так відбувалося?

Одне з найважливіших досягнень Середньовіччя – нова запряжка. Застосування хомута і підкови дало змогу використовувати коней для перевезення великих вантажів, наприклад під час зведення соборів.

Подумайте!

Чому нова запряжка стала одним з найважливіших досягнень Середньовіччя?

140

Помітні зрушення відбулися в будівництві. Тут з XI–XII ст. основними матеріалами стали цегла, цемент, вапняна штукатурка, кахель, черепиця. Церкви, а інколи й приватні будинки, оздоблювали вітражами (від лат. – скло) – картинами, зробленими з кольорового скла і розміщеними у вікні. З XIII ст. на всю Європу славилися знамениті венеціанські дзеркала, секрети виробництва яких суворо охоронялися. Венеціанці започаткували також шліфування скла для лінз, а нідерландці помістили їх в оправу – так з'явилися окуляри.

Попрацюйте в парах.

Розгляньте малюнки і підготуйте розповідь про досягнення середньовічної техніки, що найбільше вас вразило.

*Виготовлення годинників.
Гравюра. XVI ст.*

*Складуви за роботою.
Мініатюра. XIV ст.*

У Середні віки з'явилися й перші машини – коловороти, домкрати, підйомні крани, а також різні верстати. З XI ст. розпочалася робота зі збирання першого автомата – годинника.

Середньовічна Європа представляла собою арену невпинних кровопролитних війн. Саме вони надавали головного поштовху розвитку зброярства.

Тіло воїнів спочатку прикривали панцирі: дерев'яні в бідноті, шкіряні з металевими пластинами в заможних людей. Потім їх змінила кольчуга – сорочка з металевих кілець діаметром 1 см. На голову вдягали шолом. Іноді на обличчя опускали забрало з прорізами для очей і для доступу повітря. Перед собою воїн тримав щит.

Новий етап у розвитку військової справи відкривало винайдення вогнепальної зброї. З порохом європейців ознайомили араби, які самі запозичили його в китайців. З XIV ст. почалося широке застосування пороху та масове використання гармат і рушниць. До речі, перші гармати стріляли лише з однією метою – налякати коней. З появою вогнепальної зброї значення важкої кінноти зменшилося.

Основу гідності середньовічного воїна становила особиста хоробрість, яка заважала дисципліні. Тому на полях битв панувало вражаюче безладдя. Як відрізнити в ньому соратника від ворога, коли обличчя в усіх закриті шоломом чи забралом? Розпізнавальними знаками слугували герби вождів на щитах, плащах та прапорах. Згодом кожен знатний рід отримав особистий герб – символ заслуг і становища його власника в суспільстві.

*Виготовлення паперу.
Гравюра. XVI ст.*

*Виготовлення палітурок.
Гравюра. XVI ст.*

5. Диво книгодрукування. Як уже було сказано, у добу Середньовіччя в Європі переважала примітивна ручна праця. Разом з тим від цієї далекої епохи до нас дійшли видатні технічні винаходи, які суттєво змінили уклад життя людини – це і плуг, і доменна піч, механічні пристрої та перші машини. Компас та астролябія – пристрої для визначення місцезнаходження корабля – дали змогу європейським мореплавцям освоювати далекі, досі незнані землі. Безліч речей, що оточують нас щодня, як, наприклад, окуляри чи годинник, виникли саме в Середні віки. Одним з найбільш значущих винаходів Середньовіччя стало книгодрукування. Розвиток господарства, освіти й культури викликав постійно потребу в книжках. Звичайні переписувачі не встигали забезпечувати попит на них, тому гостро постало питання про інший, швидший спосіб їх виготовлення – друкування. У різних країнах світу майстри докладали чималих зусиль, щоб навчитися робити відбитки цілих книжкових сторінок.

Німець **Йоганн Гутенберг** (бл. 1399–1468) у своїх пошуках дійшов геніальної думки – друкувати книги рухомими металевими літерами. Гутенберг виготовив металеві кубики з рельєфним дзеркальним зображенням літер і з них склав (набрав) сторінку. Таку набірну сторінку покривали фарбою і за допомогою преса робили з неї потрібну кількість відбитків. Потім набір розбирали, а металеві літери знову використовували вже для іншого тексту.

Крім того, Гутенберг зробив ще чимало важливих для друкарської справи відкриттів: створив інструменти для виготовлення набірної шрифту, розробив необхідний сплав металу для літер, підібрав фарбу,

Сторінка із «сорокадворядкової»
Біблії

Йоганн Гутенберг. Мініатюра.
XVII ст.

вдосконалив друкарський прес. Відтепер книжку можна було виготовити значно швидше за її рукописну попередницю і притому випускати в сотнях примірників. Першу спробу надрукувати набірним шрифтом Гутенберг здійснив у 1445 р., тому цей рік вважається датою винайдення книгодрукування. Невдовзі Гутенберг видав справжній книжковий шедевр – «сорокадворядкову» Біблію. Особливістю її було те, що вона схожа на рукописну, адже друкованим способом виготовлено лише текст. Заголовки та узорі малювалися від руки червоною та золотою фарбами. Біблія Гутенберга, надрукована на пергаменті, була надто дорогою, тому після декількох унікальних пергаментних примірників він почав друкувати книгу на папері. Новий спосіб виготовлення книжок швидко поширився за межі Німеччини. Наприкінці XV ст. в Європі діяло понад 1000 друкарень у майже 300 містах. Винахід Гутенберга відкрив нову еру в історії інформації. Швидкий і дешевий друк, масові тиражі зробили книжку доступною великому колу письменних людей і сприяли поширенню знань.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чим прославився Роджер Бекон і чому його було кинуте до в'язниці? У яких машинах у наш час знайшли втілення його наукові пророцтва?
2. У чому полягає внесок алхіміків у науку?
3. Як склався життєвий шлях П'єра Абеляра?

4. Чи можна погодитися з твердженням, що Середньовіччя – це період суцільної технічної відсталості? Відповідь обґрунтуйте.
5. У чому полягав винахід Гутенберга? Яке він мав значення?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У творі Роджера Бекона знайдіть докази наукових пророцтв. У яких сучасних машинах вони знайшли своє втілення?
2. Опишіть новий спосіб виготовлення книжок, винайдений Гутенбергом.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Які технічні винаходи та вдосконалення доби Середньовіччя ви вважаєте найважливішими?

§ 19. ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА В XI–XV СТ.

Який термін об'єднує поняття: *ченці, абат, скрипторій, школа, молитва, літургія.*

1. Піднесення папства. XI ст. стало переламним в історії християнської церкви – 1054 р. відбулася схизма – розкол на католицьку та православну (східну) церкви. Відбулися й складні процеси у відносинах духовників зі світською владою, яка відтепер зухвало призначала вищих духовних осіб, як правило із числа власних родичів.

Підпорядкування церкви світській владі супроводжувалося фактичним перетворенням вищих духовних осіб на феодальних сеньйорів. Бататство церкви підривало її авторитет, розхилювало основи.

Монастир Клюні. XI–XIII ст. Сучасний вигляд

За зміни в церковному устрої виступили монахи абатства Клоні, розміщеного на сході Франції. Клонійці вели скромний спосіб життя, і їх поважали сучасники. Вони хотіли звільнити церкву від світської влади й запровадити в ній жорстку дисципліну, щоб потім з допомогою оновленої церкви змінити світ. Вплив клонійців швидко зростав, а клонійська реформа набирала сили. Великий внесок у її здійснення зробив монах Гільдебранд. Він доклав чимало зусиль, щоб право обирати Папу повністю перейшло до колегії кардиналів (від лат. – головний, основний) – головних осіб в оточенні Папи, разом з якими він керував би всіма справами церкви. Вплив імператора на рішення кардиналів виключався. Позиції церкви помітно посилилися, коли в 1073 р. Гільдебранд став Папою Григорієм VII.

Григорій VII (1015–1085) народився в селянській родині, але зміг отримати блискучу освіту. Природа не обдарувала його привабливою зовнішністю, проте наділила сильним характером, невгамовною енергією і неабияким талантом політика. Ставши Папою, він рішуче відстоював незалежність церкви від світської влади. Григорій VII вважав, що лише Папа є главою церкви і має право не тільки коронувати імператора, а й усувати його з престолу.

ПОДРОБИЦІ

Григорій VII стверджував, що всі світські правителі мусять підкорятися папам і складати їм васальну присягу. Коли Григорій VII скасував право світської влади призначати єпископів, імператор Генріх IV оголосив у відповідь, що позбавляє Папу сану. Тоді Папа відлучив Генріха від церкви, а всіх його підданих звільнив від присяги на вірність правителю.

*Ходіння в Каносу.
Мініатюра. XII ст.*

Негайно проти Генріха піднялося повстання, виникла реальна загроза втратити трон. І відбулося неймовірне: Генріх вирушив на поклін до Папи. З великими труднощами йому вдалося подолати зимові Альпи і досягти неприступного італійського замку Каносса, де перебував Григорій VII. Тільки ціною нечуваних принижень Генріх IV вимолвив прощення.

Документ

XI ст. Хроніст Ламберт Герсфельдський про зустріч Генріха IV з Григорієм VII у замку Каносса в 1077 р.

І ось король прибув, як було наказано, і оскільки замок було обнесено потрійним муром, то його прийняли всередині другого кільця стін, тоді як увесь його почет залишився зовні. Там він скинув королівський одяг, без знаків королівської гідності стояв, не сходячи з місця, босий і не їв з ранку до вечора, очікуючи на вирок

Папи Римського. Так було і на другий, і на третій день. Зрештою на четвертий Генріха допустили до Папи і після тривалих переговорів з нього зняли церковне відлучення на таких умовах.

У призначений Папою день він мав прийти в певне місце на загальні збори німецьких князів і дати відповідь на звинувачення, які вони йому висунуть. А Папа, якщо вважатиме за потрібне, як суддя прийме рішення. Генріх мусить за його вирок або втримати владу, якщо звільниться від звинувачень, або покірливо зректися її, якщо звинувачення будуть доведені, а його за церковним статутом оголосять негідним королівської шани...

Якщо в разі спростування звинувачень він збереже могутність і знову укріпиться на троні, то повинен підкоритися римському єпископу, завжди його слухатися і допомагати в міру своїх сил.

Чому Папа Григорій VII змусив Генріха IV так довго й принизливо чекати на прощення? На яких умовах він погодився зняти церковне відлучення і про що це свідчило?

Протистояння між імперією і папством з перемінним успіхом тривало до середини XIII ст. Урешті в питанні про призначення єпископів було досягнуто компромісу, щоправда, вигіднішого для Папи. У перебігу цих подій дуже зросла могутність римської церкви.

2. Церква в боротьбі з еретиками. На межі XII–XIII ст. папство досягло вершини своєї могутності. Особливо сприяв цьому Папа Інокентій III (1198–1216). Йому вдалося змусити західноєвропейських монархів визнати, що Папа Римський є главою християнського світу. Він наказав називати себе не наступником апостола Петра, а намісником Христа. Головною загрозою для церкви Інокентій III вважав еретиків і доклав великих зусиль у боротьбі з ними.

Основною причиною виникнення ересей – релігійних поглядів, які відрізнялися від церковного вчення, – було невдоволення існуючим у світі порядком. Прихильників цих поглядів називали еретиками. Поширення ересей пов'язане з розвитком міст, де мешкала переважна більшість освічених людей. Вони самостійно вивчали Біблію і приходили до висновків, дуже відмінних від того, що казали священики. Еретики прагнули відродити євангельську бідність і простоту, вимагали, щоб духовенство відмовилося від земельних володінь і багатств. Найвідомішими серед ересей X–XIII ст. стали вчення катарів і вальденсів, які виникли в містах Південної Франції і звідти поширилися по всій Європі.

Катари (з грец. – чистий) створили власну «чисту» церкву і протиставили її католицькій. Вони дотримувалися суворого способу життя і були дуже віддані своїй вірі. Одним із центрів катарів стало місто Альбі, тому їх називають ще альбігойцями.

Альбігойці не визнавали влади Папи, виступали проти церковного землеволодіння і десятини, заперечували вшанування ікон і хреста. Папство організувало проти них Хрестові походи, відомі під назвою «альбігойські війни» (1209–1229). Хрестоносці, здебільшого рицарі з Північної Франції, обрушилися на квітучий Південь. Їхній релігійний запал підігривався сподіваннями на багату здобич, тому вони нещадно грабували й безжально знищували мирне населення.

Останнім оплотом альбігойців стала фортеця Монсегюр. Тут у велетенському вогнищі, спорудженому на крутому схилі, загинуло понад двісті еретиків. Легенда розповідає, що в момент падіння Монсегюра його господарка Есклармонда перетворилася на білу голубку – символ надії і продовження життя – і полетіла туди, де сходить сонце.

Засновник ересі вальденсів, багатий ліонський купець П'єр Вальдо, роздав своє майно бідним і з групою однодумців вирушив проповідувати Євангеліє. Вальденси вороже ставилися до священників і монахів, вважали, що через свої багатства римська церква втратила святість. Вони відмовилися від католицьких богослужінь і створили власну церкву з виборними єпископами.

Папство докладало чимало зусиль, щоб протистояти поширенню «хибних учень». Усім мирянам було заборонено мати і читати Біблію, право її тлумачення зберігалось лише за служителами церкви. У результаті головна книга християн стала для більшості недоступною. Папа також видав наказ доручити розслідування пов'язаних з ересю справ спеціальним постійно діючим комісіям.

Так виникла інквізиція (з лат. – розслідування) – грізна зброя проти еретиків. Папа віддав її в руки ордену домініканців, і сам призначав інквізиторів. Слідство було таємним і проводилося із застосуванням жахливих тортур, під якими нещасні жертви обмовляли і себе, й інших. Вирватися з катівень інквізиції вдавалося дуже рідко, зазвичай осуджені закінчували життя на вогнищі.

До кінця XV ст. кількість жертв інквізиції залишалася порівняно невеликою. Справжній терор почався на схилку Середньовіччя, переважно у володіннях іспанського короля, де розправи очолив великий інквізитор Томас Торквемада. Упродовж 15 років за його наказом на вогнищах загинуло близько двох тисяч осіб.

Спалення еретика. Мініатюра. XIV ст.

Боніфаций VIII.
Скульптура. XIII ст.

Подумайте! Чому католицька церква вважала еретиків небезпечними і спалювала їх?

■ ■ ■ **3. Занепад папства.** На межі XIII–XIV ст. претензії папства на головування в християнському світі наптовхнулися на відсіч нової сили – країн, де розгорталася централізація.

Конфлікт спалахнув після того, як французький король Філіпп IV Красивий без дозволу Папи Боніфация VIII оподаткував французьке духовенство і цим дав ясно зрозуміти, що вважає церкву невід'ємною частиною своєї держави. Папа збирався відлучити Філіппа IV від церкви, але король завдав удару першим. Його посланці вступили в місто Ананьї (під Римом), заарештували там приголомшеного Папу і заявили, що він повинен повстати перед французьким судом. Такої образи немолодий уже Папа витримати не зміг і несподівано помер.

Папську резиденцію було перенесено до Авіньйона. Хоча це місто знаходилося поза межами володінь французької корони, Філіпп IV мав тут майже необмежений вплив. Почався тривалий «авіньйонський полон» пап (1309–1377). Власне, він мало нагадував справжній полон, просто всі тогочасні папи були французами й виконавцями волі короля. Але саме відтоді почалося ослаблення папства.

Папи повернулися до Риму, де панував занепад та точилися битви між прибічниками різних партій. Усередині колегії кардиналів, що складалася з французів та італійців, відбувся розкол. Обрання Папою італійця викликало різкий протест з боку французьких кардиналів, і вони проголосили ще одного Папу – француза. Виникла досить дивна ситуація, і в усі країни від обох пап полетіли листи з вимогою підтримки. Невдовзі Європа розділилася на ворожі табори: почалася Велика схизма західної церкви (1378–1417). Тільки в 1417 р. кардинали обрали нового Папу, якого всі визнали законним.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Коли відбувся остаточний розкол християнської церкви на західну та східну і як вони називалися?
2. Як впливало збагачення церкви на її авторитет і взаємовідносини із світською владою?
3. Що змусило клоніційців виступити за зміни в церковному устрої?
4. Що вплинуло на виникнення середньовічних ересей? Які погляди висловлювали еретики?
5. Поясніть термін «інквізиція». Якими методами діяла інквізиція?
6. У чому проявився занепад папства?

Папський палац в Авіньйоні. XIV ст. Сучасний вигляд

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

Пригадавши попередній матеріал, складіть у зошитах таблицю «Вплив християнської церкви на середньовічне суспільство», розділіть на дві колонки – позитивний і негативний вплив. Яких позицій буде більше?

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Напишіть розповідь на тему «Конфлікт монархів з папами римськими у Середні віки». У творі вкажіть, що до них призводило, яким був перебіг і наслідки цих сутичок.

§ 20. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШКОЛИ ТА УНІВЕРСИТЕТИ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Об'єднайтеся в невеликі групи. Прочитайте текст параграфа, розгляньте малюнки, простежте по карті в атласі місця виникнення перших університетів, ознайомтеся з документами. Кожен учень має відповісти на одне з поданих у кінці параграфа та після документів запитань. Обраний спікер групи визначає, хто на яке запитання буде відповідати. Потім фіксує, хто як відповідав, можливі доповнення інших учнів, доповідає вчителю про завершення роботи. Учитель координує роботу груп, відзначає найкращі відповіді. Після завершення роботи влаштовується бліцтурнір. Переможці отримують оцінки.

Монастирська школа.
Мініатюра. XIII ст.

новили основу знань упродовж усього Середньовіччя. Першими відчинили свої двері монастирські та церковні школи.

Навчання починали з тривіума, або предметів про слово, – граматики, риторики і діалектики. Граматика давала знання латини. Діти вчили алфавіт, завчали визначення, знайомилися з творами латинських авторів. Граматика вважалася найважчою частиною навчання. Її навіть зображували у вигляді цариці з ножом для підчищення помилок у правій руці і з батоном для биття в лівій. Адже вбивати шкільні знання за допомогою різок було звичайною справою. Діалектикою тоді називали вміння розмірковувати, будувати докази й вести науковий спір – диспут.

Документ

X ст. Із «Життєпису абата Гільйома»

Він заснував школи, де кожний міг безкоштовно отримати благодать освіти, якщо звертався до підпорядкованих йому монастирів. Нікому із цих людей ніколи не відмовляли. Навпаки, залежні чи вільні, багаті чи бідні – усі відчували це виявлення братерської любові. Чимало нужденних отримували харчування в монастирі.

Яку роль у розвитку середньовічної освіти відіграли монастирські школи?

150

Риторика навчала правильно й красномовно говорити, прищеплювала вміння писати твори, листи, ділові папери. Подолавши тривіум, учень починав вивчати квадрівіум, або предмети про числа, – арифметику, геометрію, астрономію і музику. Уроки арифметики знайомили з діями додавання та віднімання. Множенням та діленням займалися менше: їх ускладнювало римське написання цифр. Геометрія давала загальні визначення (прямокутник, трикутник), а також включала зна-

Що ви можете сказати про студентів університету?

Лекція в університеті.
Мініатюра. XIV ст.

ня з географії. На уроках астрономії спостерігали за рухом небесних тіл й отримували відомості з астрології, яка вивчала вплив планет і зірок на долі людей. Заняття музикою не стільки приділяло увагу грі на музичних інструментах, скільки нагадувало математичні розрахунки з визначення тривалості нот і музичних інтервалів.

Подумай!

Які предмети, що вивчалися у середньовічній школі, важливі й сьогодні?

Учені-перекладачі
з університету м. Саламанці.
Мініатюра. XIII ст.

2. У стінах університету. Університет (від лат. – об'єднання) став дітищем середньовічного міста, свідченням успіхів тогочасної культури. Право засновувати університети мали представники вищої влади – папи, імператори та королі. Перші університети виникли у XII ст. в італійському місті Болонья і в Парижі. Згодом широкої слави набули Кембриджський та Оксфордський університети в Англії, Тулузький у Франції, Саламанський в Іспанії, а також Празький і Кра-

ківський у Центральній Європі. Наприкінці XV ст. вже існувало близько 80 університетів, причому чимало з них діють і сьогодні, дбайливо зберігаючи свої традиції.

Університет поділявся на **факультети**. «Нижчим», обов'язковим для всіх, був артистичний (від лат. – мистецтво) факультет. На ньому студенти вивчали «сім вільних мистецтв». Потім, за бажання, вони могли продовжити навчання на одному з «вищих» факультетів – правничому, медичному чи богословському – теологічному (останній існував не скрізь). Підготовка майбутнього юриста або лікаря тривала 6 років, а філософа-богослова – цілих 15 років.

Подумайте! Які відомі університети ви знаєте?

На заняттях студенти слухали й записували лекції (від лат. – читання) професорів. На лекції відомих професорів збиралися школярі з різних куточків Європи. Викладання велося латиною, тому мовних бар'єрів не існувало. Вихідці з однієї країни об'єднувались в університеті в земляцтва. Існували студентські гуртожитки – колегії, на основі яких пізніше виросли навчальні заклади – коледжі.

Університетська освіта була доступною для кожної вільної людини. І хоча серед студентів переважали вихідці із забезпечених сімей, були

Сорбонна. Сучасний вигляд

також справжні бідняки. Зазвичай студентам доводилося багато працювати: зранку вони слухали лекції, потім до вечора в бібліотеці чи вдома повторювали вивчений матеріал. Однак вони вміли радіти життю і своїй молодості. Без студентів не минали ні урочисті свята, ні веселі гулянки.

Студенти любили свій університет і на знак вдячності за отримані знання називали його матір'ю-годувальницею (лат. – альма-матер). Середньовічні університети були справжнім джерелом знань і відіграли вирішальну роль у культурному розвитку європейського суспільства.

Пригадайте! Чи вживається зараз вислів «альма-матер»?

У пізньому Середньовіччі в стінах одного з європейських університетів був складений гімн студентів, який яскраво передавав турботи та радощі їхнього життя. До сьогодні він залишається своєрідним символом студентства усього світу. Оригінальний гімн написаний латинською мовою та має назву «Гаудеамус» («Веселімося»).

Документ

Студенський гімн «Веселімося»

Отже, веселімося,
Поки ми молоді!
Після веселої молодості,
Після обтяжливої старості
Нас прийме земля.

Де ж ті, хто перед нами
В цьому світі були?
Йдіть до небесних богів,
Перейдіть в царство мертвих,
Хто хоче їх побачити.

Наше життя коротке,
Скоро закінчиться.
Смерть приходиться швидко,
Хапає нас безжалісно,
Нікому не буде пощади!

Хай живе Академія!
Хай живуть професори!
Хай живе кожен зокрема!
Хай живуть всі разом!
Хай завжди вони процвітають!

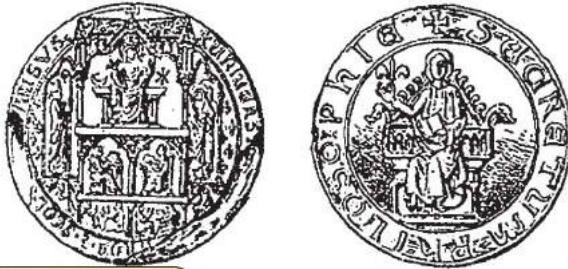
Хай живуть всі дівчата,
Стрункі, красиві!
Хай живуть і жінки,
Ніжні, милі,
Добрі, працюючі!

Хай живе і республіка,
І хто нею править.
Хай живе наша община,
Милість меценатів,
Які нам тут покровительствують.

Хай згине печаль,
Хай згине туга!
Хай згине диявол,
Всякий ворог студентів,
А також насмішники!

Життя людини в Середньовіччі було часто визначене певними нормами, звичаями та уставами. Не було виключенням і буття студентів. У кожному університеті діяв власний статут, де були детально пояснені права й обов'язки студента, структура й діяльність навчального закладу. Один з найбільш ранніх статутів належав Паризькому університету (Сорбонні), цей документ став взірцем для інших.

Печатки Сорбонни

Документи

Ранні статuti Сорбонни (до 1274 р.)

Бажаю, щоб неухильно дотримувався звичай, що був затверджений у момент заснування цього будинку за порадою добрих людей. І якщо хто-небудь порушив його, щоб надалі він у жодному разі не насмілювався його повторити.

Тому ніхто, проживаючи в цьому будинку, не повинен їсти м'яса як напередодні Різдва, так і по понеділках та четвергах, у дні Великого посту, а також від свята Вознесіння до П'ятидесятниці...

Але ніхто не може споживати їжу у своїй кімнаті без особливої причини. Якщо хтось має гостя, він повинен їсти в загальній залі...

Так само всі повинні носити закритий верхній одяг. І ніхто не повинен прикрашати верхній одяг або капюшон багатобарвним – сірим, червоним або зеленим – шовковим оздобленням.

Нехай ніхто не носить одягу й черевиків, які впадають в око, через що можуть виникнути різні непорозуміння...

Також ніхто не приймається в будинок без клятви: якщо йому доведеться отримати книги загального користування, він буде берегти їх як свої власні, і ні за яких обставин не стане їх виносити з дому, і поверне їх у гарному стані, як тільки вони будуть потрібними або в разі від'їзду з міста.

Також існує наказ: якщо хто живе тут на кошти цього будинку... він повинен у короткий термін підготуватися до публічних проповідей у парафіях, а також до диспутів і до лекцій у школах. Інакше такі особи будуть позбавлені права послуговатися благодіяннями цього будинку.

Якими були вимоги до поведінки та зовнішнього вигляду студентів?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому початок Середньовіччя став скрутним часом для освіти?
2. Які предмети входили до квадріума і чому їх вивчали після тривіума?
3. Із чим пов'язане виникнення університетів? Чому студенти могли вільно переходити з одного університету до іншого?
4. Які факультати існували в університеті?
5. Як протікало життя середньовічного студента?
6. Позначте на контурній карті міста, де виникли перші університети.
7. Використовуючи текст підручника, мініатюру «Лекція в університеті» та додаткові джерела, напишіть розповідь про навчання в університеті від імені середньовічного студента або студентки.

§ 21. АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пригадайте найвизначніші храмові споруди періоду Київської Русі.

1. Біля витоків середньовічної культури. Упродовж переходу Західної Європи до доби Середньовіччя відбулося поєднання високих досягнень Античності з духовним життям варварського світу – народилася середньовічна культура. Рушійною силою, що здійснювала це злиття, стало християнство.

Будівництво собору. Мініатюра. XV ст.

Аахенська капела. Трон Карла Великого

На межі V–VI ст. перший центр культурного піднесення виник в Остготському королівстві. Найяскравішим діячем «**Остготського відродження**» був напрочуд освічений для свого часу філософ, письменник, перекладач грецьких авторів **Северин Боецій**. Його підручники з музики та математики в європейських школах використовували майже тисячу років.

Потім культурне життя надовго майже завмерло. Воно жевріло переважно в монастирях з їхніми прекрасними бібліотеками та скрипторіями. Середньовічна книжка була не лише скарбницею знань, а й витвором мистецтва. Її прикрашали кольоровими великими літерами, коштовним камінням та металом, барвистими мініатюрами.

Новий культурний підйом визрів у державі Карла Великого й отримав назву «**Каролінгське відродження**». По суті, це був перший плід

взаємодії трьох традицій – християнської, античної та варварської. Залишаючись істинним християнином, франкський правитель разом з тим цінував античний спадок і не відмовлявся від свого германського коріння. Карл намагався зробити освіту доступною для значної частини населення, тому із цією метою відкривав багато шкіл. На справжній центр освіти перетворилася придворна Академія в Аахені, до якої Карл запрошив найосвіченіших людей з усієї Європи.

- **2. Романський стиль.** Архітектуру будь-якої епохи прийнято вважати її обличчям.

У XI–XIII ст. по всій Західній Європі розгорнулося грандіозне будівництво. Один за одним виростали величні палаці й суворі замки, здіймалися міські ратуші, споруджувалося звичайне житло. Провідна роль відводилася церковній архітектурі.

Документ

XI ст. З праці «П'ять книг історії свого часу» монаха Рауля Глабера

З приходом третього року, що настав за тисячним, майже всі землі, особливо Італія та Галлія, стали свідками перебудови церковних споруд. Світ немовби струшував із себе дрантя і повсюди вдягався в нові білі шати церков. Тоді майже всі присвячені різним святам єпископальні й монастирські церкви, навіть маленькі сільські каплички, були перебудовані віруючими і стали ще кращими.

Особлива увага до храмів виникла не випадково. Ключійський рух, боротьба з імператорами та початок Хрестових походів значно піднесли авторитет церкви і посилили її вплив на віруючих. Водночас у руках церкви зосередилися величезні багатства. Наближаючись до вершини своєї могутності, церква витратила значні кошти на спорудження та оздоблення храмів. Небачена велич соборів мусила підкреслити могутність оновленої церкви.

Такий собор змінював почуття людей, що входили до нього. На противагу похмурим романським соборам, велична, масивна споруда готичного храму не принижувала віруючого. Витягнуті лінії готичного собору, високі арки, башти з гостроконечними шпилями, численні статуї, осяяні сонцем зображення Христа і святих на вітражах – усе це спрямовувало погляд і думки віруючих угору – до Бога.

Одним з найкрасивіших у Європі вважається готичний собор у французькому місті Шартрі. Присвячений Богоматері, храм мав особливе заступництво Людовіка IX. Король подарував собору велике вікно-троянду, а міські ремісники пожертвували вітражі. У будівництві собору брало участь дуже багато людей, оскільки вважалося, що всім їм простяться гріхи і буде забезпечено спасіння на небесах.

ПОТРІБНИЙ

Для середньовічних людей, які часто не вміли читати, твори мистецтва набували особливого значення. Цілі цехи майстрів створювали дивовижні вітражі, фрески, мозаїки, скульптури. Основні теми їх творчості – біблейські сюжети, зв'язок людини з Богом. Внутрішнє

*Вітражна троянда
Шартрського собору.
XIII ст.*

оздоблення та розкішно прикрашені фасади соборів збереглися й донині, дають змогу доторкнутися до загадкового світу Середньовіччя.

У європейському мистецтві X–XII ст. панував **романський** (римський) стиль. Таку назву він отримав тому, що тогочасні архітектори використовували деякі прийоми давньоримського будівництва. Провідну роль у ньому відіграла архітектура. Матеріалом для будівництва дедалі частіше ставала цегла або камінь.

На зміну дерев'яним перекриттям (стелям) прийшли кам'яні склепіння, які підтримувалися товстими колонами по обидва боки, до самого вівтаря. Романські храми мали масивні стіни, великі опори, безліч напівкруглих арок. Щоб стіни були міцними, вікна робили невеликими й вузькими, на кшталт бійниць. Недостатність світла створювала у храмах напівморок, а важкі двері та могутні кутові вежі перетворювали їх на справжні фортеці. У небезпечні моменти романські храми надавали надійний прихисток. Вежі та хрести соборів було видно здалеку і вражали мандрівників своєю могутністю та красою.

Усередині церкву прикрашав розпис. Фарби наносили на свіжу, ще вологу штукатурку, через що цей вид живопису отримав назву **фреска** (свіжа). У романський період у Західній Європі вперше виникла монументальна скульптура у вигляді рельєфів. Зазвичай рельєфи розмальовували, що робило їх особливо виразними. Віруючі потрапляли до

Собор у німецькому м. Шпеер – пам'ятка романської архітектури. XI ст.

Собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі) XII–XIII ст. – пам'ятка готики

храму через масивні бронзові ворота, прикрашені рельєфами з біблійними сценами. Часто в парафіянина перехоплювало подих від зображень Страшного суду над самими дверима до собору.

Видатним зразком романського мистецтва стали скульптури – Діви Марії, розп'ятого Христа, апостолів.

У романському соборі знайшло своє відображення те, яким бачили Господа середньовічні люди. Фігура Бога-Вседержителя була центральною в композиції храму – творця всього сущого, переможця над злом та судді грішників. У скульптурному оздобленні романських храмів втілилися не тільки глибокі релігійні почуття середньовічної людини, але й її віра у фантастичне та надзвичайне. Досить часто тут проявлялася народна культура і фантазія – у зображеннях казкових істот, стародавніх германців та кельтів.

3. Культура готичної доби. У XII ст. в Північній Франції зародився новий стиль середньовічного мистецтва – готичний (від назви племені готів), який панував в усій Європі до кінця Середньовіччя. На противагу римському він вважався варварським.

На відміну від масивної і приземкуватої романської церкви, готичний собор був легкий і піднесений угору. Якщо в романській церкві

важке склепіння підтримували товсті стіни, то в готичному соборі воно спиралося на витягнуті (стрілчасті) арки, а ті – на стовпи. Це дало змогу зменшити товщину стін і збільшити внутрішній простір будови, а також зробити безліч вікон і наповнити соборне приміщення світлом. Численні вікна залишали обмаль рівної стінної поверхні, тому замість розпису почали робити особливі зображення – вітражі. Їх складали із скріплених між собою кольорових скелець і розміщували в прорізах вікон. Величезні сяючі вітражі наповнювали храми грайливим, немовби чарівним, світлом.

Собор Св. Петра у Вормсі. XI–XII ст. Сучасний вигляд

Міланський собор. XIV–XV ст. Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що можна вважати витоками середньовічної культури Західної Європи? Яку роль у народженні цієї культури відіграла церква?
2. Якими культурними досягненнями відзначене «Каролінгське відродження»? У чому полягало його значення?
3. Чому в XI–XIII ст. по всій Європі відбувалася перебудова церковних споруд? Хто фінансував це будівництво?
4. Яким чином будівництво нових храмів було пов'язане з паломництвом?
5. Розгляньте малюнок. Які інструменти використовували під час будівництва собору?
6. Пригадайте, у яких православних церквах ви бачили фрески? Із чого, на вашу думку, було зроблено фарби, які не потьмяніли за століття?
7. Що привело до появи та поширення по всій Європі спочатку специфічного романського, а пізніше – готичного стилю?
8. Подумайте і запишіть, чим внутрішнє убранство католицького храму відрізняється від православного?
9. Яким чином зміни в суспільстві позначилися на стилі в церковній архітектурі?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті різними кольорами позначте місця, де розташовано визначні храми, збудовані в романському та готичному стилях. По можливості використайте джерела з Інтернету.
2. Прочитавши текст і роздивившись ілюстрації, відзначте характерні риси романського та готичного храмів. Запишіть їх у вигляді таблиці з двох колонок. В одну колонку запишіть характерні ознаки романського, а в іншу – готичного стилів.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Вивчаючи історію західноєвропейського Середньовіччя, ви змогли переконатися, що релігія відіграла визначальну роль у житті людини. Розгляньте ілюстрації, поміркуйте, яке почуття віруючих втілилися в архітектурі та внутрішньому оздобленні соборів.

1. Чи може, на вашу думку, зміна стилів у мистецтві свідчити про зміну в сприйнятті середньовічною людиною Бога, навколишнього середовища та свого місця в ньому?

2. Підбийте підсумки та презентуйте перед класом своє бачення ролі християнських храмів у житті середньовічних європейців.

§ 22. РАННЕ ВІДРОДЖЕННЯ І ГУМАНІЗМ

Подумайте, який давньоруський літературний твір можна поставити в один ряд з творами італійських поетів того часу.

1. **Світ середньовічної людини.** Середньовічна людина сприймала буття, керуючись християнською вірою. Земне існування вважалось тимчасовим, а життя душі – вічним, тому насамперед необхідно було турбуватися про її спасіння. В уяві неосвіченого населення історія людства набувала переважно легендарного і казкового змісту. Не менш фантастичними були також уявлення про далекі, а часто й сусідні краї.

З прийняттям християнства виникло поняття про гріх і покарання за нього. Стає обов'язковою церковна сповідь, під час якої віруючі давали оцінку своїм діям і каюлися в гріхах. Життя людини сповнене страху потойбічної кари, проте це зовсім не означало, що всі жили в постійному жаху. Люди знаходили радість у праці, добробуті, святах і розвагах. Карнавал, пісні, танці й сміх – усе це, як і страх, звичайні ознаки середньовічного життя. У Середньовіччі людина не усвідомлювала своєї індивідуальності, будучи, перш за все, частиною колективу – майстром цеху, купцем гільдії, членом лицарського ордену чи селянської громади. Але наприкінці Середніх віків особа починає шукати свій шлях у житті, стаючи «індивідом». Подібні зміни в людській свідомості знайшли свій відбиток у тогочасному мистецтві – художники перестають бути анонімами, творчість кожного з них набуває неповторних рис. Саме наприкінці XIV– на початку XV ст. з'явився такий жанр живопису, як портрет. Статус людей мистецтва в суспільстві та в очах правителів значно зріс.

■ **2. На світанку Відродження.** У XIV–XV ст. культура європейських країн розвивалася під впливом змін у суспільстві і дедалі помітніше набувала нових рис. Колискою нової культури – культури Відродження, яка подарувала людству безліч досягнень у науці, літературі й мистецтві, стала Італія. Така роль не випадково випала на долю цієї економічно розвиненої країни. У численних і багатолюдних італійських містах вирувало ділове життя, цінувалися особисті здібності та комерційна хватка. Фортуна усміхалася тим, хто звик покладатися на власні сили й розум. Справжній успіх міг прийти до людини незнатної, але енергійної і заповзятливої.

Данте Аліґ'єрі

Залишаючись щирими християнами, ділові люди прагнули витратити свій час і кошти вже не на приготування до потойбічного існування, а на радість земного життя. Вони зводили і прикрашали творами мистецтва прекрасні палаци, цінували книги, захоплювались старовиною. Адже на італійській землі, у колишньому серці Давнього Риму, найкраще і найбільше зберігся античний спадок. Оновлення культури відбувалося тут у вигляді відродження античності.

Останнім поетом Середньовіччя і першим поетом Нового часу називають творця італійської літературної мови, великого флорентійця Данте Аліґ'єрі (1265–1321). Його «Божественна комедія» змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського і суспільного буття. Поет переконаний, що людина народжена для добра і радості, вона здатна досягти висот мудрості й перемогти зло.

Творці нової культури негативно ставилися до «середньовічного варварства». Свій час, коли почала відроджуватися античність, вони вважали періодом справжнього піднесення культури після її «тисячолітнього занепаду». Звідси й походить назва – **Відродження** (франц. **Ренесанс**).

■ **3. Гуманізм.** Ті, хто захоплювався старовиною, докладали чимало зусиль, щоб розшукати і вивчити античні пам'ятки – рукописи, статуї, монети. Свої заняття вони визначали латиною як «студія гуманітатіс» – «вивчення людського», через що їх самих стали звати **гуманістами**. Вищою цінністю гуманісти оголосили людину та її благо, відстоювали право кожної особи на вільний розвиток і використання своїх здібностей.

Ідеал гуманістів – це «людина універсальна», тобто всебічно розвинена і здатна до наукової та мистецької творчості. Підтвердження своїх переконань вони часто знаходили у творах давньогрецьких та римських письменників. На протигагу християнським аскетичним переконанням гуманісти розробили власні моральні принципи. Однією з найважливіших чеснот вони вважали гідність, яка витікає не з походження, а лише з морального образу та діянь людини.

Творці Ренесансу й самі були на диво багатогранними особистостями. Вони поєднували заняття архітектурою, скульптурою, живописом

з літературою, філософією, вивченням історії і точних наук. Не випадково відтоді обдаровану людину називають «ренесансною».

4. **Стовпи нової культури.** Першим представником Відродження справедливо вважається родоначальник ренесансної літератури поет **Франческо Петрарка (1304–1374)**. Його уславила «Книга пісень» – збірка віршів про кохання до прекрасної Лаури. У ній Петрарка возвеличив людську красу, порівнявши її з усім прекрасним на землі й на небі. Сучасники високо цінували талант і творчість Петрарки. Заради нього відродили давно забуту античну традицію: на Капітолійському пагорбі в Римі Петрарку увінчали лавровим вінком.

XIII ст. З праці Петрарки «Про засоби проти всілякої долі»

Чи мало маємо причин для радості? Ми маємо розум, пам'ять, передбачення, красномовство. Деякі тварини сильніші за людину, деякі – спритніші, деякі мають гостріший слух, зір, нюх. Але немає серед них такої, яка б перевершила людину гідністю. Тільки людина має розум, мову, сльози, сміх.

Так багато тварин у небі, на землі, у морях, які призначені тільки для нашої користі і підпорядковані тільки нашому розуму, нашій владі! Зрештою кожній людській душі Господь дав ангела-охоронця. Це ще раз доводить, якою великою є гідність людини. Так! Серед усіх Божих творінь людина вирізняється красою і винятковою величчю!

Які якості в людині гуманіст цінує найбільше і про що це свідчить?

Послідовник та близький друг Петрарки **Джованні Боккаччо** також походив із Флоренції (1313–1375). У своєму творі «Декамерон» він стверджував, що цінність людини полягає в її розумі, мужності та

Франческо Петрарка

Джованні Боккаччо

Розгляньте картину. З якими почуттями художник зображує Ісуса Христа і його учнів, а з якими – Іуду та його спільників? Як це відображено на полотні?

Джотто. Поцілунок Іуди

гідності і саме ці якості характеру допомагають вистояти в життєвих випробуваннях.

«Божественна комедія» Данте, сонети Петрарки та «Декамерон» Боккаччо були написані зрозумілою всім народною мовою. Так гуманісти довели, що ця мова може бути виразною та звучною.

Найяскравіше ідеї гуманізму виявилися в мистецтві. У центрі його уваги опинилася прекрасна людина з необмеженими духовними і творчими можливостями. Важливу роль відіграло виникнення лінійної перспективи. Раніше середньовічні художники робили головних героїв своїх творів крупнішими за другорядних персонажів. Постаті Христа чи короля, якщо навіть знаходилися на задньому плані, завжди виглядали значнішими за простих людей. Тепер усі фігури і предмети зображують так, як їх бачить людське око. Ті, що розташовані ближче до глядача, виглядають більшими, а віддалені – меншими.

Мазаччо. Чудо із статиром

Змінилося ставлення до художника. Анонімні творці залишилися в минулому. Художники Відродження гордо ставили під своїми творіннями. Їхній талант цінували, кожний митець мав своїх шанувальників і покровителів.

Головним художником свого часу вважають Джотто (бл. 1267–1337). Митець першим відійшов від середньовічних законів зображення про-

Боттічеллі. Весна

Розгляньте картину Боттічеллі. Схарактеризуйте жіночі фігури на ній.

стору, зробивши свої картини та фрески більш реалістичними. Його творчість – розписи церков – заклала основи мистецтва Ренесансу.

З Флоренцією пов'язане також ім'я іншого видатного художника раннього Відродження – **Мазаччо** (1401–1428). Найбільшу славу йому приніс розпис однієї із церков Флоренції сценами з Біблії. Персонажі фресок, які він створював, вражають своєю величчю і гідністю.

Із скульпторів першим до античної традиції звернувся **Донателло** (1386–1466), який порушив середньовічний звичай використовувати скульптурні фігури лише для оздоблення храму. Донателло створив вільно розташовану і з усіх боків відкрити для глядача скульптуру, тобто перетворив її на самостійний витвір мистецтва.

Прекрасні образи на основі античної міфології належать пензлю **Сандро Боттічеллі** (1445–1510). До сьогодні вражає точність його малюнка, чіткість ліній і шляхетна краса персонажів. Творчість Боттічеллі увібрала в себе як інтерес художника до політичного життя суспільства, так і релігійні роздуми.

Період з кінця XIV до кінця XV ст. в Італії називають раннім Відродженням. Це час бурхливого піднесення не тільки мистецтва, а й науки. Виникло вчення про виховання вільної, всебічно розвиненої і активної людини. Великих успіхів досягли математика (**Лука Пачолі**), астрономія (**Регіомонтан**) і медицина. Своїм корінням сучасна цивілізація сягає в культуру Відродження: без неї вона була б неможливою.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як змінився світогляд людини наприкінці Середньовіччя?
2. Чому батьківщиною нової культури стала Італія?
3. Звідки походить термін «Відродження»?
4. Хто такі гуманісти? Які ідеї вони сповідували?
5. Кого з письменників і митців раннього Відродження ви знаєте?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

Вставте пропущені слова.

Останнім поетом ... і першим поетом ... називають творця італійської літературної ... великого флорентійця ... Його ... змальовує грандіозну картину Всесвіту, природи, людського і суспільного буття. Першим представником ... справедливо вважається родоначальник ренесансної ... поет ... Із скульпторів першим до античної традиції звернувся ...

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використавши підручник і додаткові джерела, напишіть розповідь про одного з творців раннього Відродження. 167

Країни Центральної і Східної Європи в Середні віки

Зміст

§23 УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ
ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§24 ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ:
ВІД НОВГОРОДСЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ ДО
МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

§25 ВИНИКНЕННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКОЇ
ПИСЕМНОСТІ.
КИРИЛО І МЕФОДІЙ

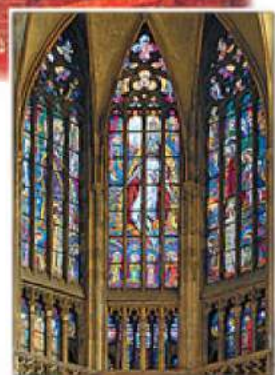
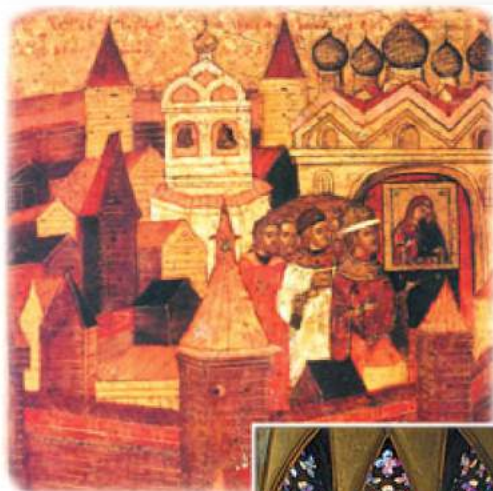
§ 23. УТВОРЕННЯ І РОЗКВІТ ДЕРЖАВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Пригадайте, яка частина українських земель і коли відійшли до Польського Королівства.

■ **1. Польське Королівство.** У ранньому Середньовіччі величезний простір між двома найбільшими державами – імперією Карла Великого та Візантією – населяли племена слов'ян. Спочатку вони мали подібну мову. Це, на думку багатьох учених, знайшло відображення в самоназві – «слов'яни» – ті, що використовують зрозумілі слова (мову). Поступово розселяючись, слов'янські племена відокремилися одне від одного й розпалися на три гілки – західні, східні і південні слов'яни. До західної групи належали чехи,

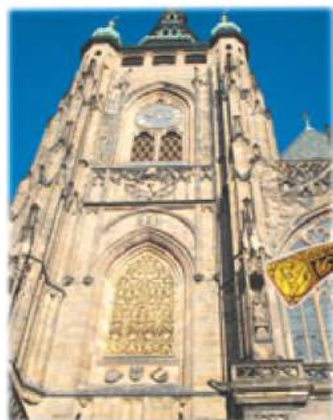

словаки, поляки, полабські та поморські слов'яни. Східну складали предки українців, росіян й білорусів. Південна включала болгар, сербів, хорватів, словенців та деякі інші народи.

Ядром формування польської держави було князівство полян. У X ст. його правитель князь Мешко I об'єднав під своєю владою землі в басейнах рік Одеру та Вісли і зробив столицею місто Гнезно. Наступним кроком стало прийняття Мешком християнства за римським зразком. Це сприяло встановленню зв'язків з більш розвиненими європейськими країнами й посилювало позиції Польщі.

Болеслав I Хоробрий. XII ст.

Пригадайте! Коли Київська Русь прийняла християнство за східним зразком?

Син і наступник Мешка – **Болеслав I Хоробрий** – завершив об'єднання польських земель. Справжній воїн, Болеслав неодноразово воював з Німеччиною і Руссю, помітно розширив межі своєї держави та змусив могутніх сусідів ставитися до Польщі з повагою. У 1025 р. Болеслав прийняв титул короля і переніс столицю до Кракова. Після смерті Болеслава країна розпалася на окремі князівства і втратила частину завойованих земель. Більше того, вона сама стала жертвою загарбників Німецького ордену. Загрозу становили монголи, які неодноразово влаштовували на країну спустошувальні набіги. Один із загонів хана Бату ввірвався до Польщі та пограбував столицю. За легендою, міський сурмач-дозорець подавав сигнал тривоги доти, доки його не вбила стріла монгольського лучника. На згадку про це на вежі костелу Святої Марії в Кракові щогодини грає сурма, звучання якої несподівано обривається на найвищій ноті.

Зовнішня небезпека прискорила об'єднання польських земель і відродження королівської влади. Король **Казимир III Великий (1333–1370)** продовжив політику своїх попередників. Йому вдалося повернути деякі втрачені території, упорядкувати закони та покращити управління державою. Дбаючи про розвиток ремесла й торгівлі, король увів єдину монету й однакове мито, що викликало стрімке зростання міст. На зразок інших західноєвропейських країн у Польщі склалася стана монархія. Король правив, спираючись на орган станового представництва – **сейм**.

170

Пригадайте! Які органи станового представництва діяли в той час в Англії та у Франції?

Смертельна загроза з боку Німецького ордену підштовхнула Польщу до пошуків союзника. Почалося зближення із сусідньою державою – Великим князівством Литовським, якому теж доводилося постійно

стримувати натиск Ордену. Досягти союзу можна було через шлюб спадкоємиці польської корони Ядвіги з литовським князем Ягайлом. Так 1385 р. було укладено Кревську унію, яка надовго пов'язала долі Польщі та Литви, хоча й не означала їхнього злиття.

Унія зміцнила позиції Польщі й Литви, дозволила їм разом виступити у війні проти Німецького ордену. Вирішальна битва відбулася 1410 р. біля села Грюнвальд. Об'єднане королівське військо, куди входили польські, литовські, українські, білоруські, чеські й татарські загони, розгромило хрестоносців. Від повного знищення Орден врятувала підтримка імператора й Папи, однак поразка поклала край німецькому наступу на Схід. Через півстоліття, у результаті нової війни, Орден визнав себе васалом польського короля. Польща повернула собі значну частину колишніх земель і вихід до Балтійського моря. Авторитет Польщі й Литви в Європі дуже зріс.

Герб Польщі. XV ст.

Грюнвальдська битва. Гравюра. XV ст.

■ **2. Велике князівство Литовське.** Споконвіку поряд із слов'янами жили представники балтійських племен – пращури нинішніх литовців, латишів та естонців. Вони населяли південно-східний берег Балтійського моря й басейн Неману. Кожне плем'я очолював князь. Займалися землеробством і мисливством. Були язичниками.

У середині XIII ст. один із литовських племінних вождів **Міндовг** заснував нову державу – **Велике князівство Литовське**. Отримавши корону від Папи, Міндовг став єдиним в литовській історії королем. Країні довелося відбивати набіги монгольської орди та боротися з німецькими хрестоносцями.

Велике князівство Литовське швидко розширилася за рахунок українських та білоруських земель. Великий князь Ольгерд навіть виступив проти Золотої Орди, у 1362 р. розгромивши татар у битві біля Синіх Вод та приєднавши на 200 років Київ до Великого князівства Литовського. Неминучим ставало зіткнення з Московським князівством, яке претендувало на роль об'єднавчого центру слов'ян.

У 1385 р. за Кревською унією Ягайло став польським королем. Литовці прийняли хрещення за католицьким обрядом.

Зусиллями Великого князя Литовського **Вітовта (1392–1430)** Литва зберегла самостійність, а територія її простягалася від Балтійського до Чорного моря. Нащадки Вітовта, зокрема син Ягайло та внук Казимир, відмовилися від подальшого розширення держави на слов'янський схід. Цим і скористалася Москва, у низці воєн заволодівши на тривалий час третину територій князівства. Водночас, завдяки вдалій політиці Казимира посилювався вплив Литви у Центральній Європі.

■ **3. Здобута батьківщина угорців.** Давня батьківщина кочовиків-угорців (мадярів) знаходилася між Середнім Поволжям і Уралом. Звідти вони переселились у причорноморські та приазовські степи, але залишилися під тиском печенігів. У 896 р., подолавши величезну відстань, сім угорських племен перейшли Карпати й зупинилися в Середньому Подунав'ї. Просторі низовини між горами здавалися спеціально створеними для звиклих до степів мадярів. Так відбулася подія, яку угорські легенди назвали «здобуттям Батьківщини». На чолі союзу племен стояв вождь **Арпад**, родоначальник королівської династії Арпадів.

Подумайте! Яку подію відзначав угорський народ у 1996 р.?

Несподівана поява нових сусідів стала справжнім лихом для Європи. У безперервних, але завжди раптових набігах рухлива і витривала мадярська кіннота спустошувала все на своєму шляху. У пошуках здобичі войовничі загони доходили до Іспанії, Франції та Ютландії. Лише в середині X ст. ціною великих зусиль німецькому імператору Оттону I вдалося розбити угорців. Трапився рідкісний в історії випадок: поразка обернулася на благо для переможених, бо змусила їх остаточно осісти в Паннонії. Це дало угорцям можливість зберегтися як народ, не розсіятися на кшталт гунів, аварів та безлічі інших грізних завойовників.

Іштван I Святий об'єднав усі мадярські племена в єдину державу і в 1000 р. отримав з рук Папи королівську корону. Іштван сприяв поширенню в країні католицизму і всіляко підтримував церкву, а до участі

в управлінні державою активно залучав знать. Після його смерті Угорщина надовго поринула у феодалні міжусобиці, користь від яких отримала лише верхівка знаті – магнати.

Король Бела IV намагався обмежити самовладдя магнатів, але тільки налаштував проти себе знать. У такій напруженій атмосфері в Угорщину вторглося монгольське військо під проводом хана Бату. У 1241 р. відбулася велика битва біля села **Могач**. Загарбники повністю знищили угорське військо, проте й самі зазнали великих втрат. Залишивши після себе розорену країну, монголи повернули назад.

Угорщина досить швидко залікувала рани. Бела IV забудував країну фортецями й замками, сприяв виникненню міст. Однак після припинення династії Арпадів криваві суперечки між магнатами посилювалися. У результаті угорський трон опинився в руках чужоземців: спочатку – представників Анжуйської династії, а потім – Люксембургів.

У XV ст. в Угорщині склалася станова монархія, але міста не були допущені до участі в державній владі. Усе вирішували король, магнати і дворянство.

Подумайте!

Якщо угорські міста не були допущені до участі в державній владі, що це означало?

Свого розквіту угорське королівство досягло за правління **Матяша I Корвіна** (1458–1490) – визначного правителя, хороброго воїна, покровителя мистецтв і наук. Проте до кордонів його держави невпинно наближалися турки, які в XVI ст. розгромили об'єднане угорсько-чеське військо. Угорщина надовго втратила свою незалежність.

4. Від Великої Моравії до Чеського королівства. На початку IX ст. у басейні річки Морави, де проживало плем'я мораван, виникла одна з найдавніших слов'янських держав – **Велика Моравія**. Кордони держави швидко розширилися, проте на початку X ст. знекровлена міжусобицями й жакливою малярською навалою Велика Моравія розпалася. Частина її земель увійшла до складу новоствореного Чеського королівства, де правили князі з роду **Пржемысловичів**. Держава розвивалася в

Корона угорських королів

Карл IV. Фрагмент розпису. XIV ст.

Замковий комплекс: фортеця Празький Град. Чехія. Сучасний вигляд

умовах постійного протистояння Німеччині, аж поки в XI ст. не опинилася у складі Священної Римської імперії. Утім, підкорити Чехію повністю німецькі імператори не змогли. Чеські королі визнали над собою владу імператора, але зберегли значну незалежність і у своїй країні діяли цілком самостійно.

Королівська влада помітно посилилася за правління **Карла I Люксембурга** (1346–1378). Король заохочував розвиток чеської промисловості, забудував величними спорудами свою столицю Прагу, відкрив у ній університет, один з найстаріших у Європі. Ставши імператором **Карлом IV**, він у 1356 р. підтвердив «Золотою буллою» незалежність Чеського королівства. Чехія швидко перетворилася на одну з економічно найрозвиненіших та найбагатших країн Європи, впливала на європейські справи. Карла IV не випадково називали «батьком Чехії та вітчимом імперії».

Подумайте!

У чому полягала особливість становища Чеського королівства у складі Священної Римської імперії?

174 Обурення чехів викликала діяльність католицької церкви. Папський Рим стягував із Чехії величезні податки, країну заповнили продавці індульгенцій.

5. **Ян Гус і гуситські війни.** Критику католицької церкви розпочав професор Празького університету **Ян Гус** (1370–1415). У своїх проповідях перед народом він гнівно засуджував німецьке засилля в Чехії,

багатства церкви й жадібність священників. Гус виступав за богослужіння чеською мовою і вважав найвищим авторитетом Біблію, а не рішення пап та церковних соборів. Великого значення Гус надавав також обряду причастя, який у католицькій церкві був різним для священнослужителів та звичайних віруючих. Церковників причащали хлібом і вином, а мирян – лише хлібом. Гус закликав повернутися до звичаїв раннього християнства і ввести для всіх причастя під двома видами. За вимогу причащати мирян вином із чаші приборчників Гуса – гуситів – стали називати також **чашниками**.

У відповідь католицька верхівка звинуватила Гуса в ересі й викликала на церковний собор до німецького міста Констанца. Гус вважав, що сюди з'їдуться вчені з усієї Європи і він матиме можливість захистити свої переконання в науковому диспуті. Але, прибувши на собор, Гус зрозумів, що ніхто не збирався обговорювати правоту його поглядів. Гуса закували в кайдани й кинули до в'язниці.

Документ

*XI ст. Італійський учений, секретар папської курії
Поджо Браччоліні про засудження Яна Гуса на Констанцькому соборі*

Голова собору запропонував Гусу зректися, але той Чех підвівся і голосно вигукнув: «Я не маю наміру відступати від свого вчення й віри».

Сигізмунда спитали: «Ваша імператорська величносте! Яким буде ваше остаточне рішення: за вчення Гуса чи проти? Визнаєте ви його єретиком, який заслуговує на смерть?». Імператор відповів так: «Продовжую стверджувати, що Гус – єретик і цілком заслуговує на смерть через спалення, якщо не зречеться».

Тоді Гус мужньо спитав: «Ваша імператорська величносте, невже ви можете так поводитися, принижуючи свою корону і німецьку гідність? Невже самі знищуєте охоронну грамоту, яку підтвердили своєю печаткою та підписом, і візьмете на свою голову злочин і підступність? Не про моє життя йдеться, а про ваше чесне ім'я».

«Я дійсно обіцяв тобі, єретик, безпечний проїзд, але тільки сюди, а це ти отримав. Зворотного ж шляху я тобі не обіцяв. Така вимога є безпідставною. Тебе засудив собор більшістю голосів». Так відповів Сигізмунд.

Усі були такі розпалені, що трощили столи й кидали їх уламки. Під цей гомін государ пішов. Міг би піти й Гус, якби схотів. Він, однак, повернувся до своєї в'язниці.

Ян Гус. Мініатюра. XV ст.

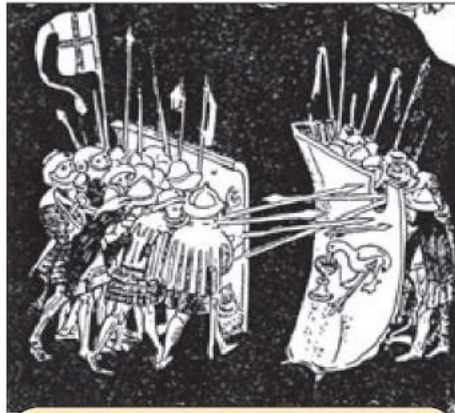
*Розгляньте малюнок.
Хто з оточуючих співчуває
Яну Гусу, а хто радіє і чому?*

На підставі розповіді італійського вченого висловте своє судження щодо характеру й переконань Яна Гуса.

Укріплення таборитів з возів.
Мініатюра. XV ст.

Бій таборитів із хрестоносцями.
Мініатюра. XV ст.

Навіть перед загрозою смерті мужній проповідник відмовився зректи-ся своїх поглядів, і влітку 1415 р. був спалений на вогнищі. Страта Гуса збурила всю Чехію. Учні незламного проповідника розвивали його вчення і цим притягували до себе безліч віруючих. Поширювалися чутки, що потрібно збиратися на відкритих місцях у горах, де начебто сам Христос через своїх проповідників говоритиме з людьми. На гору Табір у Південній Чехії звідусіль зійшло понад 40 тисяч осіб – так званих **таборитів**. Серед них голосно лунали заклики до активних дій. У 1419 р. повстала Прага, а за нею і вся країна. Почалися гуситські війни (1419–1434).

Імператор з Папою організували проти гуситів хрестовий похід. На повсталу Чехію обрушилися збройні загопи з різних куточків Європи. Їм протистояло військо під командуванням небагатого рицаря Яна Жижки, талановитого полководця. У своєму війську Жижка ввів сувору дисципліну й підтримував високий бойовий дух.

Ян Жижка. Гравюра.
XIII ст.

Жижка дуже вдало використовував звичайні вози. Під час зупинок їх скріплювали ланцюгами, а відкритий простір загороджували дошками. Виникав щільно укріплений табір, який міг успішно захищатися і був недоступним для кінноти.

Нерідко вози відігравали вирішальну роль і в зіткненнях. Перед однією з битв гуситське військо стояло на високому пагорбі. Жижка дав противнику підійти на потрібну відстань і скомадував атаку. Гуситська кіннота кинулася на ворога, потім раптово розділилася надвое і утворила своєрідний коридор. По ньому з високого пагорба, набираючи дедалі більшої швидкості, покотилися вози з важким камінням. Вони врізалися в загопи противника, сіючи в них безлад і паніку. Гуситська ж кіннота, пропустивши вози, знову зімкнулась і пішла в атаку. За нею рушила піхота. Ворог зазнав нищівної поразки.

Із самого початку гуситський рух не був єдиним і розділявся на два напрями. До першого – поміркованого – належали феодалі, заможні городяни та рицарі. Вони прагнули позбавити церкву влади й багатств на свою користь. Другу, рішучішу, частину становили таборити – переважно селяни та небагаті городяни. Їхня мета полягала в знищенні феодалного гноблення і встановленні справедливого суспільства. Помірковані побоювалися рішучих дій таборитів. Це дало змогу імператору й Папі за допомогою різних поступок і обіцянок переманити поміркованих на свій бік і спільними зусиллями завдати таборитам удару. У 1434 р. біля міста Липани таборити зазнали поразки. Гуситські війни закінчилися.

Чехія стала єдиною в Європі країною, де з католицькою мирно співіснувала гуситська церква, яка не підпорядковувалася Папі Римському.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Назвіть групи слов'ян і розкажіть, які сучасні народи входять до кожної з них.
2. Яку роль в історії польської держави відіграв король Казимир III Великий?
3. Що підштовхнуло Польщу й Литву до союзу? Чи означала унія об'єднання двох країн?
4. Яке значення мала Грюнвальдська битва?
5. Чому поразку в битві з імператором Оттоном I не можна вважати негативним фактом угорської історії?
6. Охарактеризуйте склад учасників гуситського руху.
7. Які зміни принесли гуситські війни Чехії?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте кордони та замалюйте території Великого князівства Литовського, Польського, Угорського та Чеського королівств у період їх найбільшого розквіту.
2. Охарактеризуйте гуситські війни за планом: а) причини війн; б) склад гуситського руху; в) тактика таборитів; г) причини поразки; г) наслідки.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Порівняйте діяльність королів Казимира III, Іштвана I, Карла I Люксембурга. Відтворіть історичний портрет одного з них.

Запам'ятайте дати

- 1385 – Кревська унія
1410 – битва біля Грюнвальда
1419–1434 – Гуситські війни

§ 24. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ: ВІД НОВГОРОДСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ДО МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Створіть із означених назв та термінів логічні пари: *Франція, Англія, Священна Римська імперія, парламент, рейхстаг, Генеральні штати.*

1. Пан Великий Новгород. В історії московського Середньовіччя особлива роль належить Новгороду. Місто виникло в VI ст., а наприкінці X ст. вже вважалось другим за значенням центром Київської Русі. Піднесенню Новгороду сприяло його винятково вигідне розташування на початку важливих торговельних шляхів, які з'єднували Балтику із

*Спасо-Преображенська церква
в Новгороді. XIV ст.
Сучасний вигляд*

Чорним і Каспійським морями. Тому не випадково в господарському житті Новгороду важливе значення мала посередницька торгівля. Багаті новгородські купці вивозили хутра, віск, мед, шкіри й успішно торгували на просторі від Середземного моря до Північного полярного кола. Особливо активною була торгівля із Західною Європою, насамперед з німецькою Ганзою.

У свій час завдяки підтримці новгородців здобув перемогу і став великим князем київським Ярослав Мудрий. Зазвичай правителем міста київський князь призначав свого сина, однак великий вплив на вибір претендента мала новгородська знать.

У середині XII ст. новгородці домоглися незалежності від Києва. Виникла **Новгородська боярська республіка** – своєрідна форма правління, за якої виборні органи влади існували поряд з княжою владою. Оскільки посадових осіб у Новгороді не призначали, а обирали, виникало враження участі всього народу в управлінні. Насправді ж усю повноту влади тримали у своїх руках бояри та верхівка купецтва.

Новгородці самі запрошували князя, однак чітко обмежували його повноваження. Князь не мав права володіти в Новгородській державі землею і розпоряджатися міською скарбницею. Практично він не правив Новгородом, а служив йому: був найманим воєначальником і вирішував деякі судові справи. Якщо ж князь не виконував установлених правил чи невдало командував військом, новгородці, не вагаючись, виганяли його з міста.

Вищий орган влади – **загальноміське віче** – це збори всього вільного чоловічого населення. Віче мало право оголошувати війну й укладати мир, затверджувати закони, запрошувати та усувати князів. На ньому обирали посадника – голову новгородського уряду, тисяцького – командира міського ополчення та єпископа (пізніше – архієпископа).

178

Подумайте!

Порівняйте управління Новгородом з міським управлінням у країнах Західної Європи, зокрема Італії. Де, на вашу думку, представництво народу було більш вагомим?

2. Монгольське завоювання Північно-Східної Русі. У XIII ст. роздроблена на окремі князівства Русь опинилася перед лицем жахливого ворога – монгольських завойовників. Численні монгольські племена займалися переважно скотарством, розводили коней, биків і овець. За назвою наймогутнішого з племен усіх їх називали спочатку монголами, а згодом татарами.

З давніх часів монголи кочували в степах Центральної Азії. Племена постійно ворогували між собою, поки один з ханів – Темучин – не розгромив суперників. Вони визнали Темучина верховним правителем Монголії і затвердили за ним титул **Чингісхан** (великий хан).

ПОПРИБИЦІ

На честь цієї події учасники курултая підняли величезний, виготовлений із хвостів білих коней дев'ятикінцевий прапор – символ влади нового степового монарха. Відтепер ніхто не наслідювався суперечити Чингісхану. У його руках зосередилася майже необмежена влада.

Об'єднавши й укріпивши свою державу, Чингісхан перейшов до зовнішніх завоювань. Йому підкорилися Північний Китай, Середня Азія, Іран, Закавказзя. Онук Чингісхана, Бату, звернув свою увагу на Русь.

Пригадайте! З курсу історії України розкажіть про перебіг битви на р. Калка.

Узимку 1237 р., війська хана Бату вторглися в руські землі. Після п'ятиденної облоги його воїни взяли Рязань. Потім монголи обрушилися на Володимиро-Суздальську землю. Населення чинило завойовникам відчайдушний, але ізольований опір. Героїчним епізодом боротьби стала оборона маленького міста Козельська, який сім тижнів стримував натиск ворога. Далі монгольське військо вирушило на Новгород. Мужнє протистояння народу підірвало сили загарбників, до того ж почалася весняна повінь. Бату повернув свою кінноту назад і відійшов за Волгу.

Чингісхан зі своїми нащадками.
Мініатюра. XIV ст.

Знатний монгольський воїн.
Мініатюра. XIII ст.

*Оборона Козельська.
Мініатюра. XVI ст.*

*Монгольські вершники.
Мініатюра. XIV ст.*

Восени 1240 р. хан почав новий похід. І знову кожне князівство зустрічало завойовників поодиночі. Бату захопив і вщент зруйнував Київ, пройшов кривавим рейдом по Галицько-Волинському князівству. Навесні монгольське військо увірвалося в Європу, упродовж року спустошило Польщу, Угорщину, Чехію і наблизилося до кордонів Італії та Німеччини. Європейські країни готувалися об'єднаними зусиллями протистояти загарбникам, коли Бату отримав звістку про смерть великого хана. Полководець не міг залишитися осторонь боротьби за владу. Не мав він і належних сил, щоб утримувати величезні завойовані території. Бату повернув свої війська на схід і відійшов у степові низов'я Волги.

Подумайте!

Які чинники привели до того, що монголи не продовжили завоювання в Західній Європі?

Тут (неподалік сучасної Астрахані) виникла монгольська держава **Золота Орда** (орда – ханський шатер, стійбище) зі столицею в місті **Сарай**. Почалася довга епоха ординського ярма. Попри весь його тягар, Північно-Східній Русі вдалося зберегти свою державність, релігію, культуру та звичаї. Залежність від Золотої Орди полягала у сплаті хану щорічної величезної данини, за збиранням якої наглядали ханські намісники – баскаки.

Із встановленням ординського ярма кожне руське князівство вважалося насамперед власністю хана й лише потім – спадкоємним володінням князя. Хан надавав князям **ярлик** – грамоту на управління князівством. Видача ярликів викликала суперництво й ворожнечу між князями, але Орда була зацікавлена в розпалюванні конфліктів. Монголи спеціально зіштовхували князів, щоб не допустити посилення небезпечних і розправитися з негодними. Майже щоразу хани використовували князівські усобиці для грабіжницьких вторгнень.

Становище поневоленої Ордою Північно-Східної Русі ускладнювалося тим, що з півночі їй загрожували інші небезпечні вороги – шведи й німці. Загроза їх нападу на Новгород змусила до рішучого опору, який очолив князь **Олександр Ярославович**. За блискучу перемогу князь отримав почесне прозвання **Невський**.

Документ

XIII ст. «Життя Олександра Невського» про Невську битву 1240 р.

І чув король Швеції про мужність князя Олександра і мовив: «Піду полонити землю Олександрову». І зібрав силу-силенну і наповнив кораблі багатьма полками своїми і пішов воювати. І прийшовши на річку Неву, гордовито направив послів до князя Олександра Ярославовича в Новгород Великий зі словами: «Якщо можеш, – опирайся, я вже тут і захоплю землю твою».

І почав Олександр зміцнювати дружину свою і мовив: «Не в силі Бог, а в правді».

І була січа велика зі шведами, і перебив князь Олександр безліч їх, і королю Біргеру залишив слід на обличчі гострим своїм списом. Тут же в полку в Олександровому було шість мужів хоробрих і сильних, які билися разом з ним. Один з них в'їхав по дошці на самий корабель. Молодець на ім'я Сава наїхав конем на велике золотове шатро короля і підсік стовп шатровий. Князь Олександр Ярославович повернувся з перемогою.

Як ви розумієте слова Олександра: «Не в силі Бог, а в правді»?

5 квітня 1242 р. на льоду Чудського озера відбулася головна битва з німецькими рицарями – знамените **Льодове побоїще**. Після нищівної поразки Німецький орден запросив миру й відмовився від усіх завойованих новгородських і псковських територій.

Перемоги Олександра Невського давали надію на те, що Русі вдасться звільнитися і від монгольського ярма.

На середину XIV ст. московські князі мали достатньо сил і авторитету, щоб очолити загальноруський виступ проти Орди. Це вдалося зробити онукові Івана Калити – великому князю **Дмитрію Івановичу (1359–1389)**.

Саме в цей час унаслідок міжусобиць Орда почала розпадатися. Владу захопив темник (вищій воєначальник) **Мамай**, який правив від імені слабких і безвольних ханів. Скориставшись моментом, Дмитрій вирішив перейти до відкритої боротьби з Ордою.

У ніч проти **8 вересня 1380 р.** московське військо переправилося через Дон, спалило за собою мости і розмістилося на **Куликовому полі**.

Дмитрій Донський

Московські війська були вишикувані в п'ять полків. Попереду розташовувався сторожовий полк, за ним – «великий», а на його флангах – полки правої і лівої руки. Вище по Дону, у діброві, сховався засадний полк на чолі з двоюрідним братом Дмитрія – князем Володимиром Серпуховським та воєводою Дмитрієм Боброк-Волинцем.

На світанку відбувся поєдинок між монахом Пересветом і ординцем Челубеєм. За легендою, богатирі з усього шалу вдарили один одного списами й обидва мертвими впали на землю. Це стало сигналом до загальної битви.

Першим рушив війська Мамай. Ординський правитель розташувався на пагорбі й звідти спостерігав за ходом битви. Князь Дмитрій в обладунку звичайного ратника бився в самій гущі свого війська. Долю битви вирішив засадний полк. Перемога московитів була повною, але коштувала неймовірних утрат обом сторонам. За заслуги талановитого полководця і просто відважного воїна Дмитрій отримав прозвання *Донської*.

Документи

XVI ст. «Сказання про Мамаєве побоїще»

Князь же великий Дмитрій сів на коня свого, і почав з князями та воєводами об'їжджати полки і кожному полку мовив: «Брати мої милі, сини руські, вже ніч іде, а день наближається грізний. Ранком будемо всі пити з однієї чаші смертної. Цієї чаші чекали на Русі занадто довго».

Перемога на Куликовому полі. Мініатюра. XIV ст.

Відпустив брата свого князя Володимира Андрійовича вверх по Дону в діброву, щоб сховався там полк його. І дав йому з двору свого відбірних витязів, і ще відпустив з ним відомого воеводу Дмитрія Волинця...

Прийшло ж 8 вересня, свято Святої Богородиці. І почали прапори християнські майорити і труби численні сурмити. Зміцнивши московські полки, пересів князь Дмитрій з одного коня на іншого, і зняв із себе царський одяг, і в інший вдягся.

Полки почали сходитися. Виїхав печеніг з полку татарського, перед усіма мужністю похваляючись. Побачив його Пересвет-монах і мовив: «Ця людина шукає собі подібну, то хочу з ним побачитись». І вдарилися міцно, мало що земля під ними не провалилася. І впали обидва з коней, і померли. На шостій годині почали погані наших долати. Самого великого князя поранили. І прийшов час восьмий, і виїхав з діброви засадний полк. І повернув поганих, і побігли вони.

1. Як ви розумієте слова князя Дмитрія: «Ранком будемо всі пити з однієї чаші смертної. Цієї чаші чекали на Русі занадто довго»?
2. Що відбулося перед початком битви?
3. Яку тактику використав князь Дмитрій?

Перемога на Куликовому полі значно піднесла авторитет московських князів.

Перед смертю Дмитрій Донської заповів велике княжіння Владимирське своєму старшому синові Василію I як «вотчину» московських князів. Так уперше з моменту встановлення ординського ярма московський правитель відмовився визнавати право хана розпоряджатися великим княжінням.

3. Народження Московської держави. Перша згадка про Москву належить до 1147 р., коли, згідно з літописом, князь Юрій Долгорукий закликав: «Прийди до мене, брате, в Москву». У XIV ст. навколо Москви відбулося об'єднання земель. За правління Івана Калити (1325–1340) князівство остаточно перетворилося на центр Північно-Східної Русі та серце православного світу. Почалося культурне піднесення: поновилося літописання, розвивався церковний фресковий живопис, який досяг свого розквіту в роботах Андрія Рубльова. Іван Калита заклав основи ансамблю кремлівських соборів. Поступово московські землі накопичували сили для боротьби за повалення монгольського ярма.

Важливі зміни відбулися за правління Івана III (1462–1505). Посівши престол, Іван III різними засобами – коли мирними, а коли й силою зброї – одне за одним знищував удільні володіння і збирав їх у єдину державу.

Головним суперником Москви залишився вільний Новгород. Частина новгородців прагнула будь-якою ціною зберегти старі вольності й не підкорятися Москві.

Іван III

Стояння на р. Угрі.
Мініатюра. XV ст.

Московські воїни переслідують
ординців. Мініатюра. XV ст.

Іван III намагався владнати справу з новгородцями мирним шляхом, але городяни не бажали йти на жодні угоди. Тоді московське військо виступило в похід. Новгородська земля увійшла до складу Московського князівства.

Всесильний правитель Іван III прагнув не лише створити міцну державу, а й довести світові, що Москва є спадкоємицею колись величній Візантійській імперії. Символізувати такий задум мав шлюб Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Після їхнього одруження в Москві розгорнулося будівництво нових соборів, кремлівських стін і веж. Місто набувало вигляду справжньої столиці. Москва ставала такою могутньою, що могла взятися за розв'язання найголовнішого питання – остаточного визволення з-під влади Золотої Орди.

Улітку 1480 р. московська рать і ординці протистояли один одному на протилежних берегах річки Угри.

Усі спроби татар переправитися московити відбивали рупничним і гарматним вогнем. Після місячного «стояння на річці Угрі» і безуспішних боїв за переправу хан безславно відступив. Північно-Східна Русь назавжди звільнилася з-під ординського ярма і відновила свою незалежність.

4. Іван III – Великий князь всяя Русі. Іван III зробив ще один рішучий крок: після короткої дводенної облоги приєднав до своїх володінь самостійне Тверське князівство. Справа збирання земель, які не входили до складу Великого князівства Литовського, в основному завершилася. Практично Московська Русь стала єдиною державою.

Уряд Івана III намагався всіляко піднести значення московських государів. Підкреслювати великокняжу гідність мала начебто отримана з

Шапка Мономаха

Візантії шапка Мономаха. Гербом Московської держави Іван III зробив двоголового візантійського орла.

Подумайте! Чому Іван III прагнув довести, що Москва є спадкоємицею Візантійської імперії?

Своєї головної мети – територіальної єдності – Іван III досяг. Але князь розумів: зупинятися на цьому не можна, необхідно далі укріплювати молоду державу. Настав час змінити управління державою.

Провідна роль Московського князівства у визволенні від ординського ярма зробила його визнаним центром держави. На чолі її стояв верховний володар усіх земель – **великий князь**, при ньому постійно діяла державна рада – **Боярська дума**. Ділові й досвідчені дяки стали надійною опорою великокняжої влади.

но діяла державна рада – **Боярська дума**. Ділові й досвідчені дяки стали надійною опорою великокняжої влади.

Подумайте! Які станово-представницькі органи в країнах Європи нагадує вам Боярська дума?

Водночас відбувалися важливі зміни в суспільстві. З кінця XV ст. верхівка землевласників-бояр перейшла на державну службу й утворила вузьке коло титулованої знаті. Колишні правителі незалежних земель, удільні князі, мусили тепер відбувати військову службу на користь великого князя. Слідом за удільними князями їхні бояри (середні та дрібні феодалі) теж стали на службу до великого князя, складали його двір і тому називалися дворянами. Нагородою за службу було отримання від держави землі – помістя. Ті, хто мав помістя, – поміщики – підпорядковувалися правителю держави й відігравали в країні дедалі помітнішу роль. У свою чергу роздача земель спонукала до територіального розширення держави, що стимулювало до зовнішніх завоювань.

Основною масою населення залишалися селяни. Вони поділялися на декілька груп залежно від того, на кого працювали: княжі, помісні, монастирські тощо. У містах переважно проживали ремісники та купці, хоча чимало було й «низького люду» – різного роду слуг.

У 1497 р. було видано **Судебник** – перший загальномосковський збір законів для всієї країни. Його поява – важливий крок до зміцнення єдності російських земель. Разом з тим Судебник посилив залежність селян, яким дозволялося переходити від одного до іншого феодала лише раз на рік. Однак піти від землевласника можна було тільки після сплати «пожилого» – свого роду відшкодування за втрату робочих рук, зазвичай досить значної суми.

Доба Івана III – це час об'єднання земель Північно-Східної Русі, остаточної ліквідації ординської залежності, важливих змін у державному управлінні та перетворення Московії на одну з найсильніших тогочасних держав.

5. Складна доля культури Північно-Східної Русі. Монгольське нашествя і важке ординське ярмо завдали страшного удару культурі Московії. Її подальший розвиток затримався, почалося відставання від передових західноєвропейських країн. За два з половиною століття поневолення було знищено безліч матеріальних і духовних цінностей.

Під час ворожих вторгнень було знищено багато книг. Про збереження вцілілих турбувалася церква. При монастирях і князівських дворах відкривалися скрипторії, виникали бібліотеки. Матеріалом для письма часто слугувала береста. До наших днів дійшло чимало берестяних грамот із записами різного змісту.

З другої половини XIV ст. в землях Північно-Східної Русі почалося культурне піднесення. Основу для нього заклали перші успіхи визвольної боротьби проти Орди і подальше об'єднання земель навколо Москви. Після занепаду, викликаного нашествям, поновилося літописання при князівських дворах та монастирях.

Андрій Рубльов. Трійця

Визначною літературною пам'яткою світового значення є «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікітіна, де містилося багато цінного і цікавого про життя народів Індії.

На межі XIV–XV ст. особливо успішно розвивався церковний фресковий живопис. Свого розквіту він досяг у творчості візантійця за походженням Феофана Грека і особливо – у роботах Андрія Рубльова. До найвидатніших творів світового мистецтва належить ікона Рубльова «Трійця», сповнена дивного тепла, людяності, чистоти і провітленості.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому місто називали «Пан Великий Новгород»? Про що свідчить існування тут особливої форми правління?
2. Які наслідки мала для Північно-Західної Русі роздробленість? Чим можна пояснити успіхи монгольського завоювання?
3. Чому князь Дмитрій наважився відкрито виступити проти Орди?
4. Яке значення мала перемога на Куликовому полі?
5. Чому саме князь московський очолював військо на Куликовому полі?
6. Яким чином сприяв Іван III об'єднанню країни?
7. Про що свідчило прийняття титулу Великий князь всея Русі?
8. Як ординське ярмо позначилося на стані культури Північно-Східної Русі? Яку роль у збереженні пам'яток культури відіграла церква?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті розмалуйте різними фарбами територію Московського князівства в різні періоди утворення Московської держави. Позначте шлях Мамая та місце Куликовської битви.
2. У зошитах намалуйте «феодальну драбину» Московської держави.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використовуючи додатковий матеріал, підготуйте розповідь про життя і творчість Андрія Рубльова.

§ 25. ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ. КИРИЛО І МЕФОДІЙ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

188

Який термін об'єднує поняття: *граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика?*

Прочитайте текст підручника. Дайте відповіді на запитання та виконайте творче завдання. Разом з учителем обговоріть пройдений матеріал, пригадавши історичний шлях розвитку слов'янських держав, у тому числі – України, та їхні культури.

Кирило і Мефодій. Мініатюра XV ст.

Першим правителям Великої Моравії довелося вести запеклу боротьбу з франками, які під приводом навернення язичників-слов'ян у християнство постійно вторгалися в їхні землі. Моравський князь Ростислав звернувся за підтримкою до Візантії й попросив прислати вчителів, щоб просвітити слов'ян у питаннях віри. У 863 р. до Моравії прибули направлені василевсом брати-священники – Константин (більш відомий під чернечим ім'ям Кирило) і Мефодій родом з м. Салоніки. З дитинства обидва знали мову слов'ян, серед яких вони зростали. Брати отримали чудову освіту та досягли успіхів у кар'єрі. Кирило – як дипломат, а Мефодій навіть став управителем однієї з областей, населених слов'янами. Однак, досягши таких успіхів, брати пішли в монастир у Малій Азії, де взялися до справи свого життя – створення слов'янської азбуки.

Для роз'яснення християнства потрібно було перекласти на слов'янську мову Біблію і богослужбові книги. Але слов'янських літер не існувало. Грецькі ж чи латинські не підходили, бо не передавали всіх звуків (зокрема, шиплячих) слов'янської мови. І тоді брати створили слов'янський алфавіт – **глаголицю**, яким записали переклади. Як система знаків глаголиця ідеально відповідала слов'янській звуковій системі, проте літери глаголиці мали досить складне написання, тому невдовзі на зміну їй прийшов інший, зручніший, алфавіт – **кирилиця**. Його винайшли й назвали на честь учителя учні Кирила і Мефодія. Цим алфавітом і досі користуються українці, росіяни, білоруси, болгары.

Після смерті Кирила і Мефодія їхніх учнів підступно вигнали з Моравії й вони знайшли притулок у Болгарії, де продовжили справу братів. Поступово поширюючись, слов'янська писемність проникла також у Київську Русь. Діяльність Кирила і Мефодія, зокрема писемність, яку вони створили, заклала підґрунтя для духовного й політичного піднесення слов'янських народів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який вплив мала діяльність Кирила і Мефодія на розвиток слов'янської культури?
2. висловте вашу думку, чому брати-просвітники були канонізовані православною церквою.

3. Яким є значення діяльності Кирила та Мефодія для власне української історії?
4. Чому створення слов'янського алфавіту стало запорукою прийняття слов'янами християнства?

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Уважно розгляньте ілюстрації, що відображають зразки слов'янських абеток кирилиці та глаголиці. Розділіться на дві групи. Напишіть своє ім'я: одна група – кирилицею, друга – глаголицею. Учитель оцінить вашу роботу.

Сторінки Мирославового євангелія, написаного кирилицею. XII ст.

Сторінка Асеманійового євангелія, написаного глаголицею. XI ст.

Назва літер	Кирилиця	Глаголиця		Назва літер	Кирилиця	Глаголиця	
		Кругла (болгарська)	Кутаоста (хорватська)			Кругла (болгарська)	Кутаоста (хорватська)
аз	А а	Ⲁ Ⲁ	ⲀⲀⲀⲀ	ук	Оу оу Ѡ ѡ	Ⲟ Ⲟ	ⲞⲞⲞ
буки	Б б	Ⲃ Ⲃ	ⲂⲂⲂⲂ	ферт	Ф ф	Ⲟ Ⲟ	Ⲟ Ⲟ
вѣди	В в	Ⲅ Ⲅ	ⲄⲄⲄⲄ	хер	Х х Х	Ⲃ Ⲃ	Ⲃ Ⲃ
глаголь	Г г	Ⲇ Ⲇ	ⲆⲆⲆⲆ	омега	Ω ω Ω	Ⲙ Ⲙ Ⲙ	Ⲙ
добро	Д д	Ⲉ Ⲉ	ⲈⲈⲈⲈ	ци	Ц ц	Ⲏ	Ⲏ
вѣсть	Е е е Ѵ ѵ	Ⲋ Ⲋ	ⲊⲊⲊⲊ	чєрв	У у ч (с ч)	Ⲙ Ⲙ	Ⲙ
живѣтѣ	Ж ж	Ⲍ Ⲍ	ⲌⲌⲌⲌ	ш	Ш ш	Ш ш	Ш Ш
зєло	З з з Ѣ ѣ	Ⲏ Ⲏ	ⲎⲎⲎⲎ	щ	Щ щ	Ⲟ Ⲟ	Ⲟ Ⲟ
зємлѣ	З з з	Ⲑ Ⲑ	ⲐⲐⲐⲐ	єр	Ъ ъ	Ⲙ Ⲙ Ⲙ	Ⲙ ⲞⲞ
їже	Н н и	Ⲓ Ⲓ	ⲒⲒⲒⲒ	єрц	Ы ы (Ѣ ѣ) Ѣ ѣ	Ⲙ Ⲙ Ⲙ Ⲙ Ⲙ Ⲙ	—
і	І і (і) і	Ⲕ Ⲕ Ⲕ	ⲔⲔⲔⲔ	єрчик	Ь ь	Ⲙ Ⲙ Ⲙ	і
палаталь- ний знак	Ѣ ѣ (помян- шєннѣ)	Ⲇ Ⲇ	ⲆⲆⲆⲆ	ятѣ	Ѣ Ѣ	Ⲙ Ⲙ	Ⲟ Ⲟ
кєкє	К к	Ⲉ Ⲉ	ⲈⲈⲈⲈ	ю	Ю ю	Ⲟ Ⲟ	Ⲟ Ⲟ
лєдѣ	Л л	Ⲋ Ⲋ	ⲊⲊⲊⲊ	і+а=я	Ѣ Ѣ	—	—
мислѣ	М м м	Ⲍ Ⲍ	ⲌⲌⲌⲌ	малій юс	А а Δ Δ Ѣ ѣ	Ⲟ Ⲟ Ⲟ Ⲟ Ⲟ	—
нѣш	Н н	Ⲏ Ⲏ	ⲎⲎⲎⲎ	великий юс	Ѣ Ѣ (Ѣ ѣ)	Ⲟ Ⲟ	—
он	О о о	Ⲑ Ⲑ	ⲐⲐⲐⲐ	юс	Ѣ Ѣ	Ⲟ Ⲟ Ⲟ	—
покод	П п	Ⲓ Ⲓ	ⲒⲒⲒⲒ	исі	Ѣ Ѣ	—	—
рци	Р р	Ⲕ Ⲕ	ⲔⲔⲔⲔ	исі	Ѣ Ѣ	—	—
слово	С с	Ⲇ Ⲇ	ⲆⲆⲆⲆ	фѣта	Ѣ Ѣ	Ⲟ Ⲟ	ⲞⲞ
тєрдѣ	Т т	Ⲉ Ⲉ	ⲈⲈⲈⲈ	їжиця	Ѣ Ѣ	Ⲟ Ⲟ	Ⲟ

Слов'янські абетки – кирилиця і глаголиця

Середньовічний Схід

§ 26. ТУРЕЦЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ ДО ІМПЕРІЇ

Зміст

§26

ТУРЕЦЬКА ДЕРЖАВА:
ЧЕРЕЗ ЗАГАРБАННЯ
ДО ІМПЕРІЇ

§27

ІНДІЯ: КРАЇНА
СКАРБІВ І МУДРОСТІ

§28

ПІДНЕБЕСНА ІМПЕРІЯ

Який термін об'єднує історичні та географічні поняття: *Мекка, Медина, мечеть, Коран, мінарет, хадж?*

- **1. Утворення Османської держави.** Наприкінці XIII ст. в північно-західній частині Малої Азії, на землях колишнього Сельджуцького султанату, виникла невелика, але войовнича держава. Її засновник – вождь **Осман** об'єднав під своєю владою декілька племен, які пізніше стали називати **турками-османами**, або просто **османами**. Ці завойовники не просто вчиняли грабіжницькі набі-

ги, а й прагнули встановити на загарбаних територіях власне панування. Водночас вони й самі здебільшого відмовлялися від кочового способу життя й переходили до осілості.

Син Османа Орхан з 12 років брав участь у військових походах батька, а ставши правителем, захопив великі території в Малій Азії – до Мармурового й Чорного морів. Легка кіннота турків була дуже рухливою. Це давало змогу османським полководцям легко й швидко перекидати в потрібне місце великі військові сили й вигравати битви.

Для зміцнення військової могутності османів Орхан, який уже мав титул султана, провів низку важливих законодавчих перетворень.

Документ

XVII ст. Літопис Хусейна «Дивні події» про військово-законодавчу діяльність Орхана

За Орхана слава османської династії піднеслася. Одного разу візир (перший міністр) Алаеддін сказав султану Орхану: «Хвала Всевишньому, прапор перемоги і султанату піднято. Відтепер за правилами султанів належить скласти декілька законів. Насамперед треба почати карбувати монету від Вашого імені».

Друге міркування Алаеддіна. У всіх самостійних володіннях Руму (візантійські території в Малій Азії) та в їхнього війська є особливий одяг і відмітні знаки. Султан Орхан прийняв цю пораду і видав наказ, щоб його воїни вдягали білі ковпаки.

Третє міркування Алаеддіна. Унаслідок ворожнечі між мусульманами і немусульманами необхідно обов'язково збільшити військо для ведення численних війн проти невірних на великому просторі.

Султан Орхан прийняв цю пораду і віддав наказ про створення нового війська.

Алаеддін вибрав деяку кількість близьких до змужніння хлопчиків із слов'ян, розподілив їх поміж турками, щоб вони навчалися турецької мови і рабського служіння. Через декілька років цих хлопчиків відібрали в турків і цьому новому заgonу дали назву «нове військо» («ені чері», яничари). У походах і при султанах вони стали найнадійнішими слугами династії Османів.

Яничар. XV ст.

Подумайте! Чому візир дав султану поради в першу чергу щодо реорганізації війська?

Яничари – це постійне піше військо, яке утримувалося за рахунок держави. З дитинства вони досконально оволодівали військовою справою і виховувалися у сліпій відданості ісламу. Яничарам заборонялося одружуватися і мати сім'ю, усе їхнє життя підпорядковувалося суворій дисципліні. Відбірні фанатичні воїни, яничари становили особисту гвардію турецьких султанів.

Подумайте! Чому яничар набирали саме із слов'янських хлопчиків?

До озброєння яничар входили списи, криві шаблі та кинджали (ятагани). На чолі яничарського війська стояв обраний командир – ага, який мусив пройти всі яничарські посади, починаючи з найнижчої. Ага був удостоєний особливої честі знімати взуття із султана, коли той входив до мечеті. В одному з яничарських приміщень стояв трон для султана.

Із середини XV ст. до яничарських правил увійшов звичай при вступі султана на трон вимагати від нього нагороду. Якщо плата здавалася недостатньою, яничари бунтували і ставили на престол догідливого султана.

2. Завойовницькі походи. Османські султани виявилися талановитими полководцями. Основою їхнього війська була численна кіннота, причому кожний вершник мав при собі двох коней (одного для себе, другого для здобичі). Османи рано усвідомили переваги вогнепальної зброї і створили найкращу в тогочасній Європі артилерію.

Підкоривши більшу частину Малої Азії, турецька держава із середини XIV ст. перейшла до завоювань на Балканах. Упродовж 30 років османи захопили значну частину півострова, оволоділи Адріанополем і зробили його столицею своєї держави.

Вирішальна битва із сербами відбулася в 1389 р. на Косовому полі. Хоча турки мали велику перевагу в силах, слов'яни билися запекло й самовіддано. Турки здобули повну перемогу. На Косовому полі з обох сторін загинуло безліч воїнів, у полон потрапив сербський князь Лазар. Сербська держава перетворилася на турецьку провінцію.

Подумайте!

Серби вважають Мілоша Обіліча героєм, турки – ворогом. Як ви можете оцінити його вчинок?

У Західній Європі з жахом чекали османського нашествия, але на заклики пап до війни з «невірними» не дуже поспішали відгукнутися.

Завоювання турками-османами Балкан. Мініатюра. XIV ст.

Успальня Тимура в Самарканді. Сучасний вигляд

Під впливом османських завоювань Захід нарешті зрозумів усю серйозність турецької загрози. У 1396 р. Папа організував проти османів Хрестовий похід, але в битві під Нікополем (на Дунаї) турки вщент розгромили 60-тисячне хрестоносне військо. Переможець, султан **Баязид I**, якого за швидкість дій прозвали Блискавкою, узявся до втілення такого плану – завоювання Константинополя. Побудувавши флот, султан узяв візантійську столицю в облогу. Проте несподівано падіння Константинополя було відкладено на 50 років: на володіння султана в Малій Азії обрушилися полчища завойовника Тимура.

Син дрібного князька, Тимур, якого через каліцтво називали ще Тамерланом (перс. – кульгавий), завоював місто Самарканд і проголосив себе верховним правителем – еміром. Тимур не вмів читати, але знав напам'ять біографії всіх великих полководців і розповідями про них розпалював бойовий дух своїх воїнів. «Увесь світ не вартий того, щоб мати двох царів!» – любив повторювати Тимур.

Подумайте!

Як ви розумієте цей вислів Тимура?

196 Поступово завойовник підкорив усю Середню Азію, Сирію, Персію, розгромив Золоту Орду, здійснив похід на Індію.

Щоразу, здобувши перемогу, жорстокий завойовник повертався до свого улюбленого Самарканда. Тимур прикрасив місто чудовими палацами й мечетями, називав його найкращою частиною світу. Там могутній емір проводив час у бесідах з мудрецами і легендарним жартівником Ходжею Насреддіном.

У 1402 р. біля міста Анкари Тимур розгромив непереможне доти турецьке військо. Султан Баязид потрапив у полон і від такого приниження невдовзі помер. Пройшовши спустошувальним рейдом османськими володіннями, Тимур повернувся в Середню Азію. Знесилена Османська держава заліковувала рани.

Подумайте! Хто в першу чергу страждає від постійних завойовницьких війн?

3. Османська імперія та її творець. Наступні півстоліття після навали Тимура османи накопичували сили для досягнення своєї головної мети – завоювання Константинополя. Перш ніж узяти місто в облогу, султан Мехмед II (1451–1481) здобув контроль над Босфором. Для цього правитель побудував на європейському боці укріплену фортецю. Відтепер усі кораблі мусили отримувати від Туреччини дозвіл на проходження протокою.

Мехмед II Завойовник. XV ст.

Документ
XVI ст. Османський історик Саад ед Дин про взяття Константинополя

Наприкінці першого дня облоги, як тільки встановили гармати, султан наказав піддати стіни потужному обстрілу, не кажучи вже про безперервний град стріл і каміння, яке кидали металеві машини і яке подібно до дощу засипало місто.

Обложені, у свою чергу, давали безперервні залпи з мушкетів і заряджених кам'яними ядрами гармат, які завдавали великих страждань багатьом мусульманам.

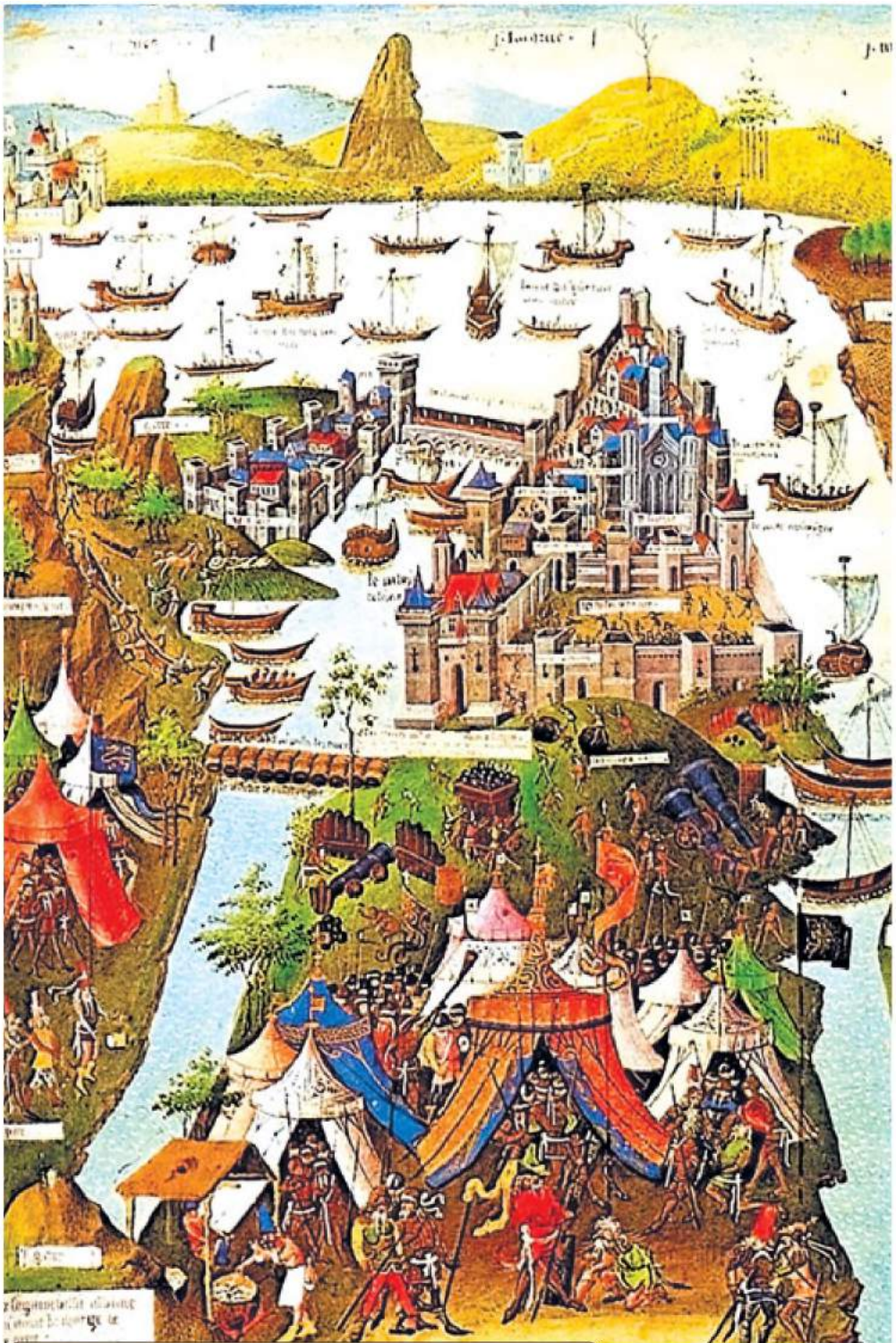
І ось султан сказав, що оскільки місто обнесене мурами з трьох боків, то осаджувати його із суходолу – марна справа. Доводилося шукати засоби для атаки з моря. Це було важко, адже гавань міцно захищав ланцюг, що через нього не могло пройти жодне судно.

Тоді султанові спало на думку перетягти галери суходолом і напасти на місто з боку моря, піддавши його гарматному обстрілу. Візантійці були впевнені, що це єдине місце, через яке мусульмани не зможуть на них напасти. Коли галери вдалося переправити, з них спорудили міст, і він став шляхом для нападу з боку гавані. Місто було взято.

Пригадайте! Хто з київських князів використовував тактику перетягування кораблів суходолом і як це було зроблено?

Навесні 1453 р. Константинополь опинився в руках Мехмеда. Султан увійшов до собору Св. Софії і помолився. Християнська церква стала мечеттю Айя Софія. Мехмед II перейменував завойоване місто на **Істанбул (Стамбул)**, переніс сюди свою столицю й наново її перебудував. Тепер баню храму Святої Софії увінчував турецький півмісяць, а над Босфором майорів зелений прапор пророка Мухаммада.

Облога Константинополя. Мініатюра. XV ст.

Після загибелі Візантії утворилася **Османська імперія**. У своєму складі вона об'єднала європейську й азіатську Туреччину. Відтоді султан Мехмед почав уживати титул Володар двох земель і двох морів (Середземного і Чорного). Розгром Візантії перетворив Османську імперію на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, яка наводила жах на всіх своїх сусідів.

Мехмеда II не дарма йменували Фатих (Завойовник). За нього османи підкорили дві імперії – Візантійську і Трапезундську, завоювали шість князівств і королівств, у тому числі Сербію, Боснію, Албанію. Войовничий султан витіснив із Чорного моря основних торгових суперників Туреччини – венеціанців і генуезців, а також захопив генуезькі колонії в Криму. Одна з них – Кафа (Феодосія) стала опорним пунктом турецького володарювання на Кримському півострові. На місці іншої турки заснували в гирлі Дону фортецю Азов, яка впродовж трьох століть слугувала їм базою для наступу на Росію і Кавказ.

Підпорядкування Криму турками обернулося на справжнє лихо для України, Польщі і Московської держави. За підтримки османської Туреччини кримські татари ледве не щорічно влаштовували грабінницькі набіги на слов'янські землі. Безліч людей забирали в полон, щоб потім продати в турецьке рабство.

Стамбул. Мініатюра. XV ст.

Фортеця, побудована за наказом Мехмеда II. Стамбул. Сучасний вигляд

■ **4. Мирні турботи Завойовника.** Підносячи військову могутність Туреччини, Мехмед II водночас приділяв велику увагу вдосконаленню державного управління. Султан створив центральний уряд – Порту і видав звід основних законів – «Канун», в основу якого поклав роздуми і вислови з Корану. «Канун» встановлював головні державні посади і винагороду за них, правила користування землею, урочисті свята. У зводі законів містилися також правила поведінки.

Грізний і безжальний завойовник, Мехмед II був освіченою людиною. Султан знав шість мов, цікавився науками і мистецтвом, запрошував до себе вчених європейців. При своєму дворі Мехмед охоче приймав гуманістів і вчених. Велику увагу приділяв османський правитель навчанню та вихованню молоді. За його наказом вісім християнських церков у Стамбулі було перетворено на школи-медресе. У них 600 учнів вивчали граматику, логіку, астрономію, право, основи ісламу.

Захопивши Константинополь, Мехмед II проголосив: «Віднині моїм тронем є Стамбул». Завойовник наказав побудувати для себе розкішний палац з видом на Босфор і Мармурове море, звів Велику мечеть.

Дбав султан і про створення комфортних умов життя для мешканців і гостей своєї столиці. У місті побудували чимало зручних готелів і громадських лазень. Доброї слави зажили стамбульська лікарня і аптека, що діяла при ній. Сюди приймали хворих, які не могли дозволити собі викликати лікаря додому або придбати за власний кошт ліки. Один із тогочасних істориків мав усі підстави стверджувати: «Султан Мехмед створив Стамбул».

За звичаєм в османських містах завжди існували окремі квартали для мусульман, християн та іудеїв. Проте чоловікам-мусульманам ніхто не забороняв одружуватися з християнками. Жінки в такому шлюбі навіть мали право зберігати свою віру. Щоправда, їхні діти ставали тільки мусульманами. Султанський закон забороняв немусульманам носити однакове з мусульманами вбрання, купувати невільників та їздити верхи на конях. Але в реальному житті цих правил не надто дотримувались. Багаті єврейські, грецькі та вірменські купці вдягалися і поводитися так само, як і мусульмани.

Інколи Мехмеда II намагаються поставити в один ряд з тогочасними ренесансними правителями, однак це – явне перебільшення. Завойовник насамперед залишався ісламським володарем і понад усе прагнув зробити свою державу наймогутнішою у світі. За правління Мехмеда Османська імперія не тільки стала провідною країною мусульманського Сходу, а й кинула виклик християнському Заходу. Європейські монархи не зуміли об'єднатися для боротьби проти турків і були змушені ставитися до Османської держави як до впливової сили на міжнародній арені.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як поводитися турки на завойованих землях?
2. Як вплинули на османську державу завойовницькі походи Тимура?
3. Що полегшило завоювання османами Балкан?
4. Як відбулося перетворення візантійського Константинополя на турецький Стамбул?
5. На якій підставі султан називав себе Володарем двох земель і двох морів?
6. У якій формі в Османській імперії існувала релігійна терпимість?
7. Чому, попри всю його освіченість, Мехмеда II не можна вважати людиною Відродження?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на літопис Хюсейна, спробуйте встановити: чому Орхан приділяв особливу увагу реформуванню армії? На яких засадах створювалось яничарське військо?
2. На контурній карті позначте кордони Османської держави в різні періоди. Розфарбуйте різними кольорами території, завойовані турками. Позначте місця найважливіших битв.
3. Використовуючи матеріал підручника, новий та раніше пройдений, та ілюстрації, напишіть розповідь про облогу і взяття Константинополя.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Складіть історичні портрети Мехмеда II та Тимура з усіма їхніми позитивними та негативними рисами. Порівняйте їх.

§ 27. ІНДІЯ: КРАЇНА СКАРБІВ І МУДРОСТІ

Пригадайте теорію про три стани середньовічного суспільства в Західній Європі.

1. Делійський султанат. У Середньовіччі Індію вважали країною казкових багатств і небачених чудес, які дарувала неповторна природа. Щедрий клімат дозволяв двічі, а на зрошених землях навіть тричі на рік збирати врожаї. Одного лише рису тут вирощували 21 сорт!

Індія займала досить велику й дуже різноманітну територію. Від снігових вершин Гімалаїв вона простягалася долинами багатководних рік Інду і Гангу, включала непролазні хащі, джунглі й закінчувалася на піщаному узбережжі Індійського океану. Оточена водою, горами і безплідними пустелями, країна здавалася важкодоступним замкненим світом. І лише на північному заході, серед гірських ущелин, пролягав природний прохід до Індії. Саме через нього в країну тисячоліттями рухалися купецькі каравани, мирні переселенці та войовничі загарбники.

У VI ст. під ударами чергових завойовників могутня імперія Гуптів припинила своє існування. Територія країни розпалась на декілька держав, кожна з яких складалася з невеликих князівств на чолі з правителями – **раджами**, між якими теж не вщухала ворожнеча.

Пригадайте! Які подібні процеси відбувалися на теренах України після розпаду Київської Русі?

Починаючи з XI ст. Індія постійно зазнавала руйнівних набігів мусульманських завойовників. Правитель тюркської Газнійської держави **Махмуд Газневі** 17 разів розорював країну і нескінченними караванами вивозив незліченні багатства. Загарбники невпинно просувалися в глиб Індії і в **1206 р.** створили на півночі країни міцну мусульманську державу зі столицею Делі – **Делійський султанат**. Поступово під владу султанів потрапляли нові й нові індійські землі.

Документи

XV ст. «Ходіння за три моря» тверського купця Афанасія Нікіміна

А як виїжджає султан з матір'ю та дружиною на полювання, так з ним людей на конях 10 тисяч, а піших – 50 тисяч, та слонів у обладунках позолочених виводять двісті, а перед ним 100 сурмачів, та 100 танцюристів, та коней простих (без вершників) у золотій збруї – 300. Палац султанський – чудовий вельми, весь різьбленням і золотом оздоблений.

Здійснив султан урочистий виїзд: з ним двадцять візирів великих виїхало та триста слонів, прибраних у булатні обладунки, з баштами, а башти – окуті. У баштах по шість вояків в обладунках з гарматами та пищалями, а на великих слонах по 12 вояків. І на кожному слоні по два прапори великих, до бивнів великі мечі прикріплено, а до голови великі залізні гирі (дзвоники, що вішали на шию слону) прив'язані. А поміж

вухами сидить людина в обладунку з великим залізним крюком – ним слона направляє. Та тисяча коней верхових у золотій збруї, та сто верблюдів з великими барабанами, та сурмачів триста, та танцюристів триста. А каптан на султанові увесь яхонтами оздоблений, та шапкашишак з великим алмазом, та сагайдак золотий з яхонтами, та золоте сідло, а на ньому три шаблі золотом окуті, і збруя золота.

А брат султанів сидить на золотому ліжку, балдахін над ним оксамитовий, а маківка – золота з яхонтами, і несуть його двадцять чоловік.

Що особливо вразило купця Афанасія Нікітіна в урочистому виїзді султана?

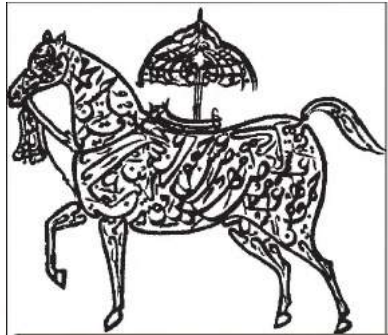

Індійська монета

Поки султани дедалі збільшували свої володіння, на Індію несподівано обрушилися монгольські полчища, які на той момент уже підкорили Китай та Середню Азію. Перед загрозою нашествия мусульманська знать згуртувалася навколо трону й підтримала султана. Доценту пограбувавши декілька областей, монголи пішли з Індії, але пізніше ще не раз розорювали країну. Так і не зумівши закріпитися в Індії, монголи на початку XIV ст. зазнали поразки в битві із султанським військом і відтоді припинили свої набіги. Позбувшись монгольської загрози, султани продовжили приєднувати до своїх володінь нові території і за допомогою зброї помітно розширили кордони держави.

Подумайте! Що врятувало Делійський султанат від розорення монголами?

Постійні походи вимагали величезних витрат на утримання численного війська. Султани збільшували податки, народ у відповідь повставав. Виявляла невдоволення й індійська знать. Ситуація особливо загострилася після того, як з кінця XIV ст. у султанаті спалахнула міжусобна боротьба. Постійні палацові перевороти і зміна династій ослаблювали державну владу.

Зразок мусульманської каліграфії

Важкого удару Делійському султанату завдало нашествя жорстокого завойовника Тимура. Наприкінці XIV ст. Тимур розграбував Делі й забрав у полон безліч ремісників. Тимур залишив Індію зруйнованою і спустошеною. Після його нашествия міжусобна боротьба ще більше загострилася. Внутрішні протиріччя знесилювали Індію, робили її беззахисною перед зовнішніми ворогами. Під їхніми ударами на початку XVI ст. Делійський султанат припинив своє існування.

2. Індійське суспільство в добу Середньовіччя. Попри численні зміни в державній долі Індії життя звичайних селян і ремісників минало за заведеним порядком. Одна з причин такого становища полягала у своє-

рідності індійської общини і кастовому поділі суспільства. Община об'єднувала вільних землеробів, які вели самостійне господарство і виконували частину робіт разом, а також сплачували встановлені податки. Община регулювала не лише господарське життя своїх членів. До її обов'язків входила організація взаємодопомоги всередині общинного колективу, захист прав общинників, покарання за дрібні злочини і навіть влаштування спільних свят. До общини входили також ремісники, які обслуговували селянські потреби та отримували за це певну частину врожаю. Поєднання землеробства та ремесла давало змогу общині самостійно забезпечувати себе всім необхідним, що стало однією з причин її замкненості. Поступово общинні селяни, залишаючись особисто вільними, потрапляли в дедалі більшу залежність від держави і землевласників.

Поряд з общиною іншою особливістю індійського суспільства був його поділ на окремі групи. З давніх часів існували чотири **варни** (станни): **брахмани** – жерці, учителі, учені; **кшатрії** – воїни, правителі, знать; **вайш'ї** – землероби, ремісники, торговці; **шудри** – залежні люди, слуги. У поділі суспільства на варни лежало переконання, що кожна людина має свій обов'язок і свій життєвий шлях.

Поступово всередині варн утворилися дрібніші групи населення – **касти** (роди). Каста – це група людей, яких об'єднує одна професія. Кожна каста посідає певне місце в суспільстві й чітко вирізняє себе з-поміж інших каст.

Подумайте!

Порівняйте общинні та кастові устрої Індії із західноєвропейськими.

Зазвичай кастове становище відповідає добробуту: що вища каста, то багатша людина. Деякі касты вважалися «недоторканими». Ті, хто належав до них, виконували «брудну» роботу прибиральників, слуг тощо. Представникам вищих каст не дозволялося спілкуватися з недоторканими, які іноді мали спеціальні знаки – свідчення їхнього низького становища. Приналежність людини до тієї або іншої касты визначалася за типом одягу і манерою його носити, за наявністю чи відсутністю певних прикрас, за типом зачіски, намальованим на лобі знаком, характером житла, їжі, посуду, а також за родовим іменем.

Подумайте!

Як сьогодні ми визначаємо приналежність людини до того або іншого прошарку суспільства?

Приналежність до касты визначалася від народження, поміяти її самовільно ніхто не мав права. Заборонялося переходити до іншої касты, а також укладати шлюби між вихідцями з різних каст. Найсуворішим покаранням для індійця було вигнання з касты.

У середньовічній Індії основною релігією був індуїзм. Богів в індуїзмі так багато, що порохувати їх точно неможливо. При цьому дозволяється вірити як в одного, так і в багатьох богів. Головною вважається божественна трійця: **Брахма** – творець світу, **Вішну** – його хранитель і **Шіва** – руйнівник, який знову цей світ відтворює. Усіх трьох богів нерідко зображають разом: вони або стоять поряд, або їхні тіла начебто виростають одне з одного.

Пригадайте! Яким основним богам поклонялися давні греки?

Індуїзм вважає навколишній світ священним. Важливою частиною цієї релігії є віра в очисну та магічну силу води. Індуїсти вірять у переселення душ і переконані, що за наступних народжень можуть опинитися на Землі у вигляді якоїсь тварини. Тому до тварин ставляться як до істот священних і не завдають їм шкоди. Особливо шанують корову, убивство якої жахає індуїстів більше, ніж убивство людини.

Починаючи із VII ст. індуїзм дедалі активніше витісняв буддизм, який приваблював частину населення тим, що не вимагав зречення від колишніх богів. Крім того, буддизм вважає цінними тільки особисті якості і заслуги людини, а поділ на варни і касты заперечує. Тому він мав особливу популярність серед недоторканих, і на початку Середньовіччя в Індії продовжували будувати буддійські храми.

Після виникнення Делійського султанату почалось навернення населення до ісламу. Одних робили мусульманами проти їхньої волі, інші самі приймали нову віру заради привілеїв: адже тільки мусульмани мали право посідати керівні посади. Утім, іслам став не єдиною, а лише однією (поряд з індуїзмом) з двох головних релігій Індії. Більше того, індійські мусульмани перейняли з індуїзму кастовий устрій і вшанування деяких місцевих святих.

Подумайте! Чому в Індії водночас існували різні релігії?

3. Наука і культура середньовічної Індії. Середньовічна індійська наука успадкувала і продовжувала успішно розвивати досягнення давнини в різних галузях знання, насамперед у математиці. Індійці винайшли десяткову систему числення, якою сьогодні користуються в усьому світі, навчилися виконувати дії з дробами, обчислювати площу фігур і об'єм тіл. Цінні знання накопичила медицина, особливо в лікуванні цілющими травами.

У мистецтві основну роль відігравали архітектура і скульптура. Спочатку будували переважно печерні храми. Особливо вражає печерний храм в Аджанті – зразок чудового поєднання архітектури, скульптури і живопису. Щоб розписати стіни напівтемних печер, художники за допомогою білої тканини і полірованих металевих пластин віддзеркалювали в печері яскраве сонячне світло. Найдивнішим є те, що фарби розписів світають в темряві!

Після остаточного утвердження індуїзму храми стали будувати з саяного каміння. Внутрішні приміщення робили низькими й темними: це були святилища, входити туди дозволялося не всім. Більшість віруючих здійснювала обхід храму ззовні. У дворі й на стінах храму стояли численні скульптури із зображеннями богів.

Голова Будди. Статуя. VIII ст.

Мавзолей султана. XIV ст.

Коли утворився Делійський султанат, почали зводити мусульманські культові споруди – мечеті, мінарети, медресе й розкішні гробниці – мавзолеї. Усі вони мали незвичні для Індії форми й були позбавлені скульптур, але вражали своєю пропорційністю і суворою красою. До наших днів зберігся мінарет Кутб Мінар у Делі – могутня ребриста башта 72 метри заввишки, облицьована мармуром і оздоблена різьбленням. Споруда, водночас велична і вишукана, Кутб Мінар є найвищою колоною Середньовіччя.

Розпис храму в Аджанті. IV–VII ст.

Мінарет Кутб Мінар. XIII ст.

*Буддійський текст, написаний санскритом на пальмовому листку.
XII ст.*

Середньовічна Індія дала світові також багату літературу. У буддійських монастирях здавна вивчали рукописи й створювали нові тексти.

Спочатку середньовічна індійська література створювалася переважно санскритом (літературно опрацьована давньоіндійська мова). Подібно до латини, санскрит залишався малозрозумілим для народу і став виключно мовою науки. Почала розвиватися література народними мовами, причому переважали твори на релігійно-міфологічні сюжети індуїзму.

У середньовічній Індії існував також театр: придворний – для вишуканої та високоосвіченої публіки й народний – театр масок і ляльок. Гра акторів супроводжувалась музикою і танцями.

І сьогодні чудові скарби індійської культури мають всесвітню славу, а Індія не випадково вважається однією з кошиків людської цивілізації.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Унаслідок яких подій на території Індії виник Делійський султанат? Що призвело до його розпаду?
2. Чому, попри іноземні вторгнення й роздробленість країни, життя індійських селян мало змінювалось?
3. Які переконання лежали в основі поділу індійського суспільства на варни?
4. Чим визначалась приналежність до певної касты? Чому каст було більше, ніж варн, а їхня кількість постійно змінювалась?
5. Яких основних богів вшановували індуїсти?
6. Чому буддизм був особливо популярним серед недоторканих?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Напишіть розповідь про внесок Індії у світову культуру.
2. Використовуючи матеріал підручника, складіть розповідь про життя в індійській общині.

§ 28. ПІДНЕБЕСНА ІМПЕРІЯ

Пригадайте, хто був засновником буддизму та хто такий Конфуцій і чого він навчав.

1. Відродження державної єдності. З давніх-давен китайський імператор вважався посередником між Небом (як верховним божеством) та землею. Тому він носив титул Син Неба, а його країну називали

*Імператорський вихід.
XIV ст.*

Піднебесною. Вступ Китаю в добу Середньовіччя ознаменувався розпадом єдиної імперії на декілька держав, що ворогували між собою і стали легкою здобиччю для сусідів-кочівників. Знесилений розрухою і голодом, Китай перетворився на жалюгідне видовище. Лише наприкінці VI ст. країну вдалося знову об'єднати.

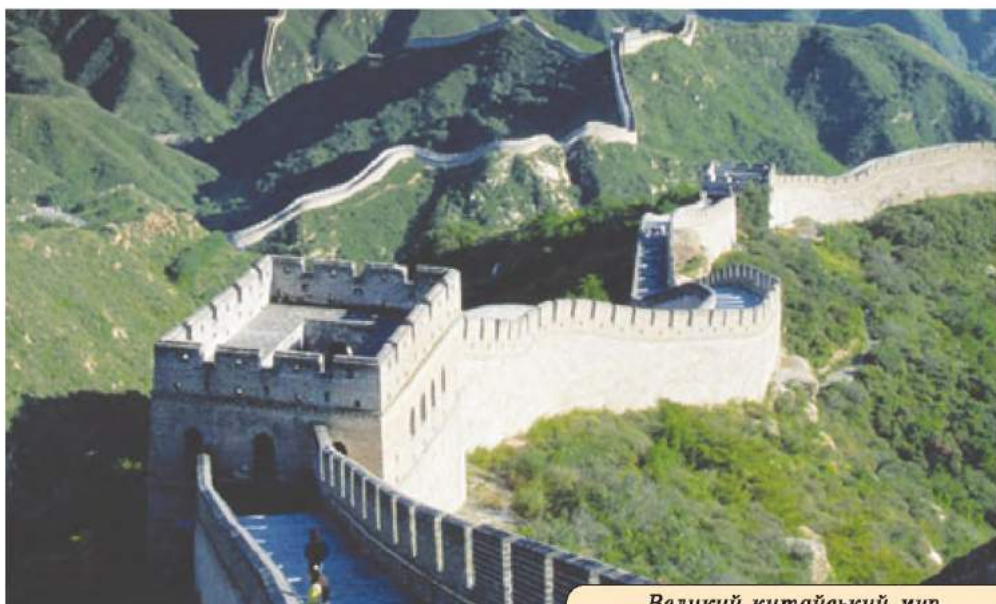
Відродження імперії супроводжувалося грандіозним будівництвом. Було прорито Великий канал, який з'єднав дві головні китайські ріки – Хуанхе і Янцзи. Відбудова Великого китайського муру мала продемонструвати міць імператорської влади. Ведення велетенських будівництв та невдалі війни вимагали колосальних витрат. Становище в країні так ускладнилося, що відбулася зміна влади. На імператорський трон зійшла династія Тан (618–907). У спадок нові правителі отримали господарчу розруху. Аби виправити ситуацію, імператори роздали в користування біднякам занедбані землі. Наполегливою працею селяни поступово перетворили пустирі на родючі ниви й різко збільшили врожаї. Відповідно прибутки до державної скарбниці теж зросли.

Упродовж тривалого часу за межами Китаю не знали, як виготовляється порцеляна. Це було таємницею і предметом гордості Танської імперії. Вироби з порцеляни вирізнялися надзвичайною близною і тонкістю. Китайські майстри навіть казали, що порцеляновий посуд повинен бути «блискучим, як дзеркало, тонким, як папір, дзвінким, як гонг, гладким і сяючим, як озеро в соляний день». Досконалі порцелянові вироби цінувалися так високо, що знамениті поети присвячували їм вірші.

Успішно розвивалася морська й караванна торгівля. Важливу роль продовжував відігравати Великий шовковий шлях, який зв'язував Китай з країнами Середньої Азії та Середземномор'ям. Для утвердження свого головування на Шовковому шляху танські імператори

Великий китайський мур

проводили активну зовнішню політику. Китай підкорив значні території і розширив свої кордони від Тихого океану до Аральського моря і від пустелі Гобі до берегів Гангу. Але спроби китайських військ просунутися в Середню Азію зупинили війська Арабського халіфату.

У танському Китаї швидко поширився і перетворився на одну з основних релігій буддизм. Ця віра приваблювала багатьох проповіддю милосердя, обіцянням благ за добрі справи й покарання за погані. Поряд із буддизмом існувало традиційне для Китаю конфуціанство, яке закликало бути справедливим і чесним, ставитися до інших людей з повагою, шанувати старших і піклуватися про молодших. Особливістю Китаю полягала в наявності релігійної терпимості – становища, коли релігії не ворогують, а взаємодіють між собою і доповнюють одна одну.

Імперія Тан охоплювала величезну територію. Повністю тримати її під своїм контролем імператору ставало дедалі складніше. З VIII ст. завойовані землі почали відокремлюватися від Китаю. Китайська знать, зосередивши величезні землі, прагнула політичної самостійності і тому підіймала заколоти. Підвищення податків і здирицтво чиновників різко погіршили становище народу й викликали численні заворушення. У 874 р. вибухнула справжня селянська війна. Повсталі під проводом торговця сіллю Хуан Чао оволоділи столицею. Імператорський двір утік.

На всі державні посади Хуан Чао призначив наблизених до себе повстанців, але

Імператорська печатка із зображенням дракона. XIV ст.

вони поводитися набагато гірше за колишніх імператорських чиновників. Різде невдоволення зловживаннями нової влади допомогло придушити повстання. Династія Тан повернулася на трон, однак завданий селянською війною удар став для неї смертельним. Відбувся дворцевий переворот, танського імператора було скинуто з престолу.

Документ

XI ст. «Нова Танська історія» про селянську війну

Хуан Чао чудово володів мечем, стріляв з усього шалу з лука, трохи вмів читати й писати, був красномовним. Він незаконно проголосив себе Великим полководцем усієї країни та їздив у колісниці з жовтого золота, вдягнув свою охорону в розкішні халати й барвисті шапки. Найближче оточення Хуан Чао мало мідні колісниці й пересувалося в супроводі вершників.

Під проводом Хуан Чао у столицю ввійшли кілька сотень тисяч людей. Вони вчинили безжальне пограбування населення. Людей зв'язували, били батогами й захоплювали їхнє майно. Повстанці називали це «очищенням предметів». Хуан Чао проголосив себе імператором.

Як автор «Нової Танської історії» характеризує особистість Хуан Чао? Які дії лідера викликали незадоволення мас?

2. Загроза з Півночі. Складним становищем імперії скористалися воєнничі сусіди. Племена киданів (пізніше назва «кидань» через монголів увійшла в українську мову як «Китай») захопили північні райони Піднебесної. У самому Китаї на уламках Танської держави виникли численні дрібні володіння. Згодом країну вдалося, хоча й не повністю, але об'єднати під владою династії Сун (960–1279).

Китайські паперові гроші.
XIII ст.

Не маючи сил для війни, Суни постійно йшли на поступки, але поступово кочівники захопили всю північ країни і утворили там власну державу. Імператорський двір переїхав на південь, де знаходилися головні центри розведення рису і чаю, виготовлення шовку й порцеляни. Тут уперше в історії були випущені паперові гроші – асигнації. Свій винахід – порох – китайці почали застосовувати на війні.

Попри це Суни не змогли успішно протистояти новій небезпечній загрозі – воєнничій державі монголів, що виникла на північних кордонах Китаю. У 1279 р. під владою степняків опинилася вся країна. Монгольський хан Хубілай переселився в Пекін, прийняв імператорський титул і заснував династію Юань. Проте згодом, ознайомившись із китайськими державними порядками, монголи відновили колишню систему управління.

Документ

XIII ст. Розповідь про китайські міста з «Книги» Марко Поло

Місто Тяньфу, куди ми прийшли, велике й красиве, торгівля тут велика, а також промисловість; виробляють тут безліч зброї для військ хана. Багато тут чудових виноградників, і вина виробляють вдосталь. Безліч тут шовку; є в них тутові дерева і багато шовковичних хробаків.

Місто Кінсей найкраще, найбільше місто в світі, 12 тисяч кам'яних мостів у ньому. Живуть тут піддані великого хана, гроші в них паперові. У цьому місті всі вулиці вимощено камінням і цеглою. І верхи їздити, і пішки ходити по них добре. У цьому місті є добрих 4 тисячі лазень, де люди ніжаться, кілька разів на місяць ходять туди, бо чистоти тіла дотримуються. Лазні ці найкрасивіші, найкращі і найпросторіші в світі.

З якими почуттями Марко Поло описує життя середньовічного китайського міста? Чим він захоплюється?

Завойовники встановили в Китаї жорстоке гноблення. Таке принизливе становище посилювало прагнення китайського народу до визволення. Вибухнуло могутнє повстання, головні сили монголів було розбито. Останній монгольський хан, який правив Китаєм, із залишками військ утік до Монголії. На китайський трон зійшла династія Мін – Блискуча (1368–1644).

3. Досягнення китайської культури. Середньовічний Китай є батьківщиною оригінальної і високорозвинутої культури.

Китайці першими винайшли папір і налагодили найпростішу форму книгодрукування. На спеціально оброблених дерев'яних дошках вони вирізували текст, заливали його спеціальною фарбою, а потім друкували на папері. Щоправда, існування безлічі (десятків тисяч) ієрогліфів дуже ускладнювало процес і обмежувало його можливості. Винахід залишився невідомим поза межами Китаю.

Навчання дітей. XIII ст.

Сцена з народного життя

Глибокі різнобічні знання допомогли китайським ученим зробити й інші важливі відкриття. Винайдення компаса дозволило китайцям здійснювати на своїх великих кораблях далекі плавання по Тихому та Індійському океанах. Астрономи добре знали причини сонячних і місячних затемнень і вміли їх передбачати. Накопичення величезних знань заклало ґрунт для створення китайськими вченими багатотомних енциклопедій з історії, географії, медицини та мистецтва.

Пригадайте! Які китайські винаходи пізніше були запозичені в усьому світі?

Потреба складати іспити, отримавши чиновницьку посаду, сприяла відкриттю початкових і вищих шкіл, збільшенню числа освічених людей. Мистецтво вважалося справою важливою, як і державна служба. Тому китайські чиновники були водночас поетами, художниками, чудово володіли мистецтвом гарного письма – каліграфією. Чимало з них належали до членів започаткованої в X ст. імператорської Академії мистецтв.

«Золотою добою» китайської поезії називають епоху Тан, коли небаченого розквіту досягла література. Новим явищем стало створення роману, насамперед історичного. Ще на початку VIII ст. в Китаї почала виходити урядова газета «Столичний вісник», працювали великі бібліотеки.

Середньовічний Китай багато зробив для розвитку архітектури. Великі китайські міста мали вигляд справжніх фортець, де існували торгові, житлові, палацові та храмові квартали. Будинки зводилися з каменю, дерева, мармуру і мали дахи із загнутими кутами. Такі споруди набували урочистого і водночас «летючого» вигляду, а незвичайна покрівля добре захищала від дощу і яскравого світла. Дахи імператорських палаців і храмів зазвичай оббивали золотими листами.

Китайські поети. XIV ст.

У культурному й політичному житті Китаю велику роль відігравали буддійські монастирі. Спочатку (за індійськими зразками) їх вирубували в товщі скель і прикрашали статуями Будди, які часом досягали 15 м заввишки і начебто зросталися із самою скелею. Пізніше почали будувати дерев'яні буддійські храми й високі багатоярусні башти – пагоди, де зберігали релігійні реліквії. Уважне ставлення до природи й тонке її розуміння допомагали зводити храмові споруди в наймальовничіших куточках.

Головне місце серед усіх видів мистецтва посідав живопис. Китайські художники з надзвичайною точністю зображували сценки палацового життя і міського побуту, історичні події й дитячі ігри. Найбільше ж вони любили пейзажі – картини природи, красі якої вони вклонялися. Пейзажі виконували не з натури, а з пам'яті так, начебто дивилися на них з висоти пташиного польоту.

У Середньовіччі китайські художники малювали свої твори на шовковому або паперовому полотні. До одного з його кінців прикріплювали дерев'яний валик, а на нього у вигляді сувої намотували картину. Сувою зберігали в коштунних шкатулках і виймали лише для того, щоб подивитися. Горизонтальні багатометрові сувої розгортали на столі, поступово розглядаючи кожний епізод. Вертикальні сувої вішали на стіну, де їх можна було цілком охопити поглядом.

Важливу роль відігравали декоративні ремесла. Високою майстерністю і смаком вирізнялися порцелянові вироби, різьблення по слоновій кістці й вишивка по шовку.

Культура середньовічного Китаю мала величезний вплив на сусідні країни, стала безцінним внеском у загальну скарбницю людських досягнень.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому відродження Китайської імперії супроводжувалося грандіозним будівництвом? Що засвідчували споруди і яке значення вони мали?
2. У чому полягала своєрідність релігійного життя Китаю?
3. Що дало змогу монголам завоювати Китай? Чому китайці повстали проти монгольських завойовників?
4. Батьківщиною яких важливих винаходів, наукових і технічних досягнень став Китай?
5. Якими своєрідними рисами відрізнявся китайський живопис?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах складіть таблицю «Що запозичили європейські народи в індійців та китайців».
2. На стрічці часу позначте китайські династії періоду Середньовіччя.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Напишіть коротку розповідь на одну з тем: а) світ очима буддиста; б) світ очима індуйста; в) світ очима конфуціанця.

Значення Середньовіччя в історії людства

Упродовж усього року ви відкривали для себе яскраві сторінки історії Середньовіччя – епохи, що тривала понад тисячу років. Вона ввібрала в себе Велике переселення і змішування народів, звичаї сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці і кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Варварські нашествия знищили античний світ, його господарство і культура поринули в безодню занепаду. Проте коріння європейської цивілізації збереглося й змогло пробити шлях до нового піднесення. За десять століть склалося нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи та Азії, зародилася нова цивілізація. Саме в добу Середньовіччя виникли народи й країни, які продовжують існувати сьогодні. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся теж тоді.

На зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на світову релігію іслам. Проте на відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд із буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні суспільства помітніше відрізнялись одне від одного, ніж європейські.

У Середні віки виникли й зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами і особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду і нової ренесансної культури. Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг тогочасної людини до активності та її прагнення розширити свої життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії. Але це вже інша – Нова історія.

На заключному уроці пропонуємо вам пригадати моменти із середньовічної історії, що викликали у вас найяскравіші враження, видатних постатей, досягнення науки й техніки, немеркнучі шедеври культури. Поділіться з вашими друзями, учителем своїми думками та почуттями від знайомства зі світом Середньовіччя.

Абат – настоятель (голова) чоловічого католицького монастиря (абатства)
Алхімія – перейнята у VIII ст. від арабів назва хімії. Мета алхімії – перетворення неблагородних металів (міді, свинцю) на благородні (золото, срібло) за допомогою «філософського каменя», а також створення «життєвого еліксиру», який дає людині безсмертя. У процесі цих пошуків було зроблено чимало хімічних відкриттів

Альбігойці (катари) – учасники еретичного руху в Південній Франції XII–XIII ст. Заперечували положення християнської церкви про трієчність Бога, не визнавали католицьких обрядів і влади Папи. Вважали земне життя творінням диявола

Арбалет – металевий збройний прилад, який мав стрілу на відстані до 200 м. Складався з дерев'яного приклада із закріпленням на ньому сталевим луком і пристроєм для натягування тятиви

Арія́нство – учення в християнстві, за яким Христос вважався творінням, нижчим за Бога-Отця

Астроля́бія – прилад для вимірювання кутів, за допомогою якого визначали положення небесних світил

Багрянниця – одяг візантійських імператорів

Барон – представник вищого (титулованого) дворянства

Баскак – ханський намісник на Русі

Бенефі́цій (благодіяння) – земельне володіння, яке надавалося в довічне користування за умови несення військової служби

Берсерк – давньоскандинавський воїн, який присвятив себе Верховному богу Одіну, вважався невразливим і тому бився з ворогом без обладунку

Бонди – вільні люди у скандинавських країнах, які мали своє господарство

Бу́лла – папський указ, який обов'язково мали виконувати всі віруючі

Бю́ргер – повноправний городянин

Вальде́нси (від імені ліонського купця Петра Вальдо) – прибічники *ереси*, що виникла наприкінці XII ст. на півдні Франції. Виступали проти власності, давали обітницю бідності, вважали католицьку церкву злом

Вага́нти – середньовічні мандрівні поети, переважно із числа студентів, які у своїх написаних латиною віршах прославляли радощі земного життя

Варвари – назва, яку стародавні греки й римляни давали народам і племенам, що не належали до греко-римської цивілізації

216 **Васа́л** (слуга) – особа, яка отримувала від *сеньйора* земельне володіння за несення служби

Василе́вс – візантійський імператор

Великий князь – вищий князівський титул Давньої Русі

Верге́льд – у германців відшкодування за вбивство вільної людини, яке рід убивці сплачував роду вбитого

Вікінги – у Скандинавії учасники морських торгових та завойовницьких походів

Вітраж – картина з кольорового скла, розташована зазвичай у вікнах

Віче – збори всіх вільних чоловіків у Великому Новгороді

Галера – військово вітрильне багатovesлове судно з гострим носом, створене венеціанцями. Гребцями були раби, військовополонені, злочинці

Гвельфи і гібеліни – ворожі політичні угруповання в Італії, що виникли на межі XI–XII ст. Гвельфи – прибічники папи, а гібеліни – імператора

Герцог – у ранньому Середньовіччі військовий вождь племені, пізніше – титул знатної людини

Гето – частина міста, яка виділялася для ізолюваного проживання євреїв

Гільдія купецька – об'єднання, що створювалося для спільного захисту товарів під час перевезення їх, для забезпечення вигідних умов торгівлі та отримання привілеїв

Граф – у добу раннього Середньовіччя посадова особа, представник влади короля в окрузі; пізніше – один з вищих *дворянських* титулів

Дворянство – привілейований стан середньовічного суспільства

Десятіна – десята частина прибутку (врожаю, грошових коштів та ін.), яка стягувалася з населення на користь церкви

Дожд (проводир) – обраний голова Венеціанської (довічно) і Генуезької (на певний строк) республік

Домен – спадкові земельні володіння *феодала*, на яких він вів своє господарство і здійснював свою владу

Донжон – центральна вежа замку

Дофін – спадкоємець престолу у Франції, старший син короля

Духовенство – служителі релігійного культу

Єпископ – християнський священик, голова **єпархії** – території, що складалася з декількох провінцій. Його влада поширювалася як на священиків, так і на мирян єпархії. На чолі групи єпархій стояв **архієпископ**

Єресь – релігійні погляди, які суперечать церковному вироженню

Жонглер – мандрівний актор

Єрархія – драбина підпорядкованих церковних і світських посад

Іконоборство – релігійний рух у VIII – першій половині IX ст., спрямований проти вшанування ікон

Інквізиція (розшук) – спеціальна карна церковна установа для боротьби з єретиками

Калам – дерев'яна або тростинна паличка для письма

Капела – невелика, окремо розташована будівля або приміщення в церкві для молитов однієї сім'ї

Каравела – морський однопалубний вітрильник з високими бортами і надбудовами на носі й на кормі. Була поширена в XIII–XVII ст. у країнах Середземномор'я

Карака – великий вітрильник, який у XIII–XVI ст. використовували для військових і торгових цілей. У середині XV ст. була найбільшим і найдосконалішим судном

Кардинал – у католицькій церкві вища духовна особа, нижча лише за Папу. Кардинали є найближчими радниками й помічниками пап і обирають їх із свого середовища

Квадрант – старовинний астрономічний прилад для вимірювання висоти небесних світил

Клір – духовенство. Член духовенства – **клірик**

Ког – велике вітрильне судно, поширене в XII–XV ст. у Північній Європі

Кондотьєр (від італ. «кондотта» – договір) – в Італії XIV–XVI ст. командири військових загонів, що наймалися на службу до міст-комун або державців

Конунг (від давньосканд. – вождь племені) – вищий представник родової знаті, військовий проводир

Коран (від араб. – читання) – священна книга мусульман

Кортеси – станovo-представницькі органи в країнах Піренейського півострова

Куртуазність – правила рицарської поведінки

Курфюрсти – вищі духовні та світські князі Священної Римської імперії, яким належало право обирати короля

Ландтаг – орган станового представництва у володіннях, що входили до складу Священної Римської імперії

Лорд – в Англії великий землевласник, представник вищої титулованої аристократії

Магістрат – орган міського управління

Майордом (від лат. – старший у домі) – управитель

Марка – укріплена прикордонна область

Маркграф – в імперії Карла Великого посадова особа, яка стояла на чолі марки. У Німеччині – представник титулованої знаті

Маркіз – представник титулованої знаті

Медресé – мусульманська школа

Мечеть – мусульманський храм

Мінарет – висока башта, з якої оголошувався заклик до мусульманської молитви

Мінезінгери – німецькі ліричні поети, які переважно оспівували рицарське кохання

218

Монастір – релігійна громада ченців або черниць, які живуть за єдиним правилом (монастирським уставом). Належні їй громадські землі, майно, а також будівлі становлять церковно-громадську організацію

Муедзін – спеціальний служитель при мусульманській мечеті

Мусульманство (іслам) – одна зі світових релігій. Ґрунтується на вірі у цілковиту залежність від волі Бога (Аллаха), який наперед визначає долю кожної людини. Пророк Мухаммед – посланець Аллаха

Орда́лії – випробування вогнем і водою під час судового розслідування

Парла́мент – в Англії орган станового представництва, вища законодавча установа; у Франції – вищий королівський суд

Патриці́ат – привілейований прошарок найбагатших і найзнатніших городян

Пови́нності – обов'язки селян на користь феодала

Пополя́ни – у XII–XIV ст. торговельно-ремісниче населення міст Північної і Середньої Італії

Проча́ни – учасники подорожей віруючих до святих місць із метою вклонитися святиням на знак спокутування гріхів

Пулéни – гостроносе взуття

Раджа́ – індійський князь

Раджпу́ті – індійський рицар

Ра́туша – будинок, у якому розташовувався магістрат, центр суспільного життя середньовічного міста

Рейхста́г – станово-представницький орган у Священній Римській імперії

Реконкіста – зворотне відвоювання християнами земель Іспанії та Португалії в мусульман у VIII–XV ст.

Релі́квія – предмети релігійного поклоніння; річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле

Риторика́ – наука красномовства

Ру́ни – давньогерманські, а згодом – давньоскандинавські та англосаксонські знаки писемності

Са́га – давньоскандинавський прозовий переказ

Санскри́т – літературно опрацьована давньоіндійська мова

Сейм – станово-представницький орган у Польщі, Литві, Чехії

Сеньйо́р – землевласник, який мав залежних від нього селян і васалів

Симоні́я – продаж церковних посад

Скаль́д – давньоскандинавський поет

Скрипторі́й – майстерня для переписування книг, переважно в монастирях

Собо́р – 1) великий християнський храм; 2) збори вищого духовенства

Сти́ль – металева паличка для письма

Схі́зма – розкол у церкві

Сюзере́н – верховний сеньйор щодо васала

Тинг – збори вільних дорослих чоловіків у германців та скандинавів

Трубаду́ри – ліричні поети в Південній Франції, які переважно оспівували рицарське кохання

Трувері – ліричні поети в Північній Франції, які переважно оспівували рицарське кохання

Турнір – військове змагання рицарів у Західній Європі; рицарський поєдинок

Уста́в – правила життя і поведінки ченців

Феод – спадкове володіння, яке сеньйор надавав васалу за несення військової служби

Феода́л – землевласник, власник феоду

Фреска – живопис на вогкій штукатурці розведеними на воді фарбами

Халі́ф – світський і духовний голова мусульман, правитель

Ха́ртія – грамота про надання прав і вольностей містам

Центра́лізація – зосередження керівництва в єдиному центрі

Цех – об'єднання міських ремісників однієї або декількох споріднених професій

Чомпі – чесальники вовни та інші наймані робітники у Флоренції та інших італійських містах у XIV ст.

Шаріа́т – мусульманське право

Шеде́вр – зразковий виріб, який мав зробити підмайстер, аби скласти іспит на право стати повноправним майстром

Яничари – особливе військо в Туреччині з XIV ст.

Ярлі́к – ханська грамота на право управляти князівством на Русі

Ярмарок – річний ринок, який періодично проводився в певному місці

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Балух В.О. Візантиністика. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 606 с.
Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія: навчальний посібник / Упоряд. М.О. Рудь. – Київ : Либідь, 2005. – 654 с.
Исландские саги: В 2-х т. / Под ред. А.В. Циммерлинга. – М., 2004.
Країни світу. Європа: для дітей серед. шк. віку / Авт.-упоряд. В.В. Мирошнікова, М.О. Панкова, В.М. Скляренко; худож.-оформ. О.С. Юхтман. – Харків: Фолюс, 2006. – 319 с.
Книга для читання з історії середніх віків / Упор. Н.П. Клименко, Ю.Б. Малієнко. – К., 2004.
Література західноєвропейського Середньовіччя. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 464 с.
Мифы и легенды Европы. – Саратов, 1994.
Незвичайні пригоди Марко Поло / Віллі Мейнк. – Київ: Дитвидав, 1959. – 507 с.
Петрарка Ф. Избранное. – М., 1974.
Пименова І.К. Честь, хрест і меч: посібник для розвиваючого навчання. – Харків: Ранок, 2002. – 64 с.
Пісня про Нібелунгів / Пер. з нім. М. Настеки. – К., 1989.
Пісня про Роланда: Давньофранцузький епос / Пер. Вадима Пащенко, Нінель Пащенко. – К., 2003.
Робін Гуд: Старовинні англійські легенди / Пер. Ю. Юра. – К., 2006.
Сімс Л. Замки. Повна ілюстрована енциклопедія. – К.: Країна Мрій, 2008. – 104 с.
Скотт Вальтер. Айвенго: Роман / Пер. Юрія Лісняка, Галини Лозинської. – К., 2005.
Скотт Вальтер. Квентін Дорвард. – К.: Школа, 2008. – 480 с.
У Хань. Жизнеописание Чжу Юань-чжана. – М., 1980.
Чосер Джеффри. Кентерберийские рассказы / Гл. ред. О. Мельников, пер. Кашкин. – М., 1996.
Шекспір Вільям. Трагедія про короля Річарда III // Трагедії. – Харків, 2004.

